This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

[illegible] इपदधे [illegible] तया योगेमर्यादाते [illegible]

[illegible] चिंतामणिटीका [illegible] स्मर [illegible]

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितचिंतामणिटीका

खिल्के: । आ एवं सर्व [illegible]

सत्यकरखंड वाचस्पती । शिवदासस्य [illegible] ओदंतो यो नियाव [illegible]

[illegible] वा पुनः सर्ग [illegible]

एकदेशाविक्रा तमेव [illegible]

[illegible] एवं सद्व्योद्व ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ६

[illegible] नियमो [illegible]

Acc. No. ~~342~~ ~~(342)~~ M 1482

title - तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या. (संपूर्ण)

Author - वाच्चस्पति.

Date - A.D. 1400

Subject - न्याय.

folio - 118

Xerox - 242

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M.1482
Dist. Nagpur

Checked 2012

श्रीगणेशायनमः॥ स्फुरन्नीलाम्भोदप्रतिमवपुषः पुण्यजनुषः करक्रीडायत्तक्षितिधरसुतापीवरघटु
ष॥१॥ रणारम्भे रक्षःक्षपणपरिपाटीषु विदुषः स्मरामो रामस्य प्रकृतहितहेतोः पदयुगम्॥२॥ मामानंदसु
दरयिवा वदनारविंद माध्वीविलुब्धमधुपायितनेत्रमाल॥३॥ मौलिद्विपाजाविपक्षिश्रारस्तु वावसिक्तो
स्व·षि·वंदितश्च विश्वजननीनटान्नि॥४॥ यास्तु रूप देशा मदवगम्यसम्यक्कृशीतत्वचिंतामणिमादरे
णा प्रणम्य मूर्ध्ना मधुसूदनाय वाचस्पतिस्तां विशदीकरोति॥५॥ शिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुति
बोधितकर्त्त [illegible] क्षितप्रतिबंधकडुरितध्वंसहेतुमिष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमा
चारि [illegible] बध्नाति॥ गणेति॥ तस्मै प्रसिद्धे नमः॥ तथाच तथा हृतोऽहमिदं नय
[illegible] काङ्क्षेति ध्वनितं॥ नमस्यतोपायमतिशयमाह कस्मैचिदविद्यां

क१

णोतत्रहेतुमाहाअमितमहिम्नोइयत्तानवधारणीयगुणातिशयायातथावा
वधारणात्तावान्निर्वचनासावः४।अमितमहिमत्वेहेतुमाहायएकःसर्गस्थितिविलयकर्मणितत्त्वतोब्र
ह्मादयएकैकहेतवोऽयंतुत्रितयहेतुरतोवैलक्षण्यादमितमहिमत्वमर्थः४।यद्यपितद्रस्यमात्रितयहेतुत्व
तथापित्रितयहेतुरीश्वरस्यैवरुद्रत्वोपाधिपुरस्कारेणायंननमस्यइतिद्रष्टव्यं।तदुक्तं।त्रिगुणसविव
इतिननुविलक्षणास्तिस्रःक्रियाःकथमविलक्षणादेकस्मादतश्चाहात्ममूर्त्तीरिति।सान्नितियेप४
तथाचब्रह्माद्यादिमूर्त्तिरूपसहकारिभेदेविचित्राहिविचित्रकार्यजननसमर्थमित्यर्थः४।यद्यप्यत्रदृष्टाभाव
दीश्वरस्यनमूर्त्तिमत्त्वंतथापिहतावेशन्यायेनैतदितिद्रष्टव्यं४।संसारीयदृष्टादेवभगवतोदेहो
दयइतिकेचित्।जगन्निर्माणाच्चानुरूपसहकारिणमाहात्रिगुणसाचिवइति।ज्ञानेच्छायत्नवानि

[illegible]

त्यर्थः॥ अथवात्मतया सुखादिभिः संक्तो त्रिगुणः सविव इति विशेषविधि महिम्नः गुणान्तरनिरासोपि सू
धि नः॥ कथमस्य वितयहेतुत्वमत आह॥ हृद इति॥ ब्रह्मादयो नियोज्या अयं तु नियोक्तेत्यर्थः॥ अत्र हेतुमा
हा गुणातीत इति॥ सत्त्वरजस्तमःशून्य इत्यर्थः॥ तथा चान्यत्र गुणपरवशाः स्वयं तु स्वतन्त्र इति भावः॥ गु
२ णातीतः त्रिगुणः सविव इति विरोधाभावः स्फुरणाय यापि शब्दः॥ नन्वौपाधिकी संज्ञा ब्रह्मादीनामेव २
ईश्वरसंज्ञापि महादेवस्येत्यसाधारणसंज्ञाभावाच्च ब्रह्मादिभिन्नसंज्ञाभाव इत्यत आह॥ व्यस्त
रमय इति॥ अकारोकारमकारमयस्तेनोङ्काराभिधेय इत्यर्थः॥ ननु दृष्टाभावाच्च सुखस्यासंभावि
तया दुःखाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वतया प्रयोजनाभावाद्द्विष्टसाधनं ब्रह्मज्ञानाभावाच्च कथमीशस्य प्रवृत्ति
रत [illegible] इति करुणासमुद्रस्तथावक्तव्यैर्विप्रवर्त्तत इति केचित्तन्न कारुणिकत्वे

पै१ नै१

२३ मद १

हि स्वर्गिण एव स्रजे न तु नारकिणोपि । कर्मान्तरोपेतु [illegible] करुणानाम । तस्मादयमर्थः । व[illegible]णादि
गवदिछैवा तेनेछासमुद्रस्तथा च बहुविधेछावान् बहुप्रकारकेछावान् विश्वविषयकेछावानिति
यावत् ॥ अतः सर्वमेव तस्येष्टं तेन सकलमेव कारणं तस्येष्टसाधनमिति तज्ञानादेव प्रवृत्तिः ननु लोके
गत्वं स्रजतस्तस्य किं नामेष्टं नास्ति यत्ततो देवा स्रजतस्तस्य किं नामेष्टं नष्ट । यत इति मनुसंसारिवत्
त्वेष्टसाधनताज्ञानाधिरूढप्रवृत्तिकस्यास्य व्याहारो व्यवहाराश्च कथमेवं निःशंका प्रवृत्तिरत आह । त्रिजगताप
रमगतिरिति । भूतलं भूर्लोकः भुवस्तु परलोकानां परमगतिः परमहितोपाय इति विश्वजनीनत्वाद्विश्वजनीय
प्रवृत्तिहेतुकर्तृत्वमस्याविकलं परमगतित्वे चास्य गुणातीतत्वमेव हेतुरिति ज्ञातव्यं अन्यथा येभ्योस्य वैलक्षण्यं प्रवृ
त्यंगमादाम्नावीद्धेति । गंगेशः श्रीतत्त्वचिंतामणिं तनुते इति संबंधः चिंतामणिरपि चिंतितार्थप्रदायकः अयमपि ग्रंथः प

२४ वाँ४

5

वा

वं२
मं२

दार्थानांतत्त्वमनारोपितंरूपंविंतितमर्थंददातिबोधयतीतिभवतिप्रवृत्तिविषयश्चनन्वयोपिग्रंथान्तरख्यातिपादका
रवेत्यतआह।।आमितेनवृयसेति।।तथावलाघवमस्यैवग्रंथस्यतत्त्वचिंतामणित्वप्रयोजकत्वंमाहात्म्येसिद्धान्तदीक्ष
गुरुरिति।।शास्त्रसिद्धान्तोपदेशार्थंतेनाचार्यप्रणीतत्वाद्यथोपितत्वाबोधकत्वंइदमपिग्रंथान्तरसाधारणमतआह। २
दोषगणैर्नैतद्दुर्गमतरमिति।।सर्वथादूषणगणैर्नैतद्दुर्बोधितरौतथापियद्यपिलाघ्याद्ययोपितत्वाद्यवसाय
क्रमास्तथापिनवीनदूषणग्रस्तत्वंनतथाकिंतुसावेवतन्निरासक्रमस्तथेत्यर्थः॥सिद्धान्तदीक्षागुरुत्वेहेतुमाह
वीक्षीनयंगुरुभिराकलय्यंत्विति।।परदत्तदोषनिरासेहेतुमाह।गुरूणांप्राक्तनाकरणां।तंगुरुभिराकलय्येति लं ३
नपरयुक्तिवार्तंवीनस्तन्निरासोस्यसुकरइत्यर्थः॥ननूपदेशमात्रादेवनतद्वाध्यावसायसंरक्षणक्षमानि
र्यंपकर्त्तेत्यतआह।।यतइतिचिंत्तेति।।ननुगुरूणांमतमाकलय्येतिहेतूपन्यासात्तुरुमतमात्रास्फेददकत्व

ये २

पुर ठं
मस्याविज्ञायतेतत्त्वेसुचरितंविरुद्धंमंगलादेरपिस्याप्यत्वादतआह्लायतइतीयतोमणेःप्रबंधुपापंडितं
मस्तिरस्क्रियेतिप्रचंडोद्दामभञ्जयोयेपाखंडादिङ्नागादयस्तएवतत्त्वाध्यवसायविरोधित्वान्नमांसितेषां
तिरस्क्रियाखलीकारोयतःपुनरपिसुचरितविरोधःप्राकद्यादेरपि[illegible]स्यत्वादतआहाविपक्षइतीयतो
मणेर्विपक्षद्वयपक्षोविचारयात्तुरीनमतातिविपक्षपक्षयोगोद्दृषच्यायैनैदनोशिष्टविपक्षपरःग्रथान्तराद्वैलक्षण्या
त र माहानवेतीयतोमणेःस्वसिद्धान्तवेदोदारिद्रतापिनभवतिश्रतएवयतोमणेःपंडितमंडनक्रियाभवतिश्रथ
वचिंतामणित्वेनग्रंथस्यनिरूपणेमंडनक्रियातमस्तिरस्क्रियादारिद्र्यवारकताचहेतुमत्त्वइतीश्रयानेन
ग्रंथकृतास्वसमीहितसिद्धयेमंगलमाचरितंतत्त्वमंगलस्यव्यभिचारेणतदकारणतयागर्दभीक्षीरमथन
वदनर्थकमितिमंगलस्यतत्कारणताव्यवस्थापनायभूमिमारचयतिइहेतीइहजगतिखलूपक्रमेव
द्धर

वैंनीवाग्र

उली४

र्कं कृपायां वा मंगलमभीष्टसमाप्तिसाधनं न वेति विप्रतिपत्तौ सिद्धान्तिकर्मैयतयैव पूर्वपक्षमाह तत्र यद्य
पीति तत्र मंगलकारणत्वे व्यवस्थाप्ये अन्योन्याश्रयादिति मंगलस्य समाप्तिसाधकत्वे घटते व्यभिचारस्थले
४ पि समाप्त्या तदनुमानं तदनुमाने यसति व्यभिचाराभावान्न नैकारणतावधारणमित्यर्थः। नापि मंगलमि
निफलं समीहितं मंगलं करणादिकं तु न कर्तृ समीहितस्वर्गादिजनकमिति व्यभिचारवारणाय हेतौ शिष्टे ४
ति शिष्टाचारविषयत्वं शिष्टकर्त्रुत्पाद्यत्वं एतद्व यद्यापि समीहिताजनके योगे गतमिति व्यभिचारितयापि उपा
यतया शिष्टकर्त्रुत्पाद्यत्वं हेतुः। परिशेषात्त्यानायसमाप्तेः फलान्तरवैलक्षण्यं द्वा[illegible]यमाह। प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदा
नीं नियमेनोपस्थितत्वादिति। अत्र हेतुमाह। अपेक्षितत्वेनेति। अन्यथाश्रावादिति। अनाकांक्षितत्वेन नियमेना
नुपस्थितत्वात् ननु यथा विश्वजिदिति विश्वजिता यजेतेति विधिना फलानुपस्थापनेऽर्थवादस्य चाभावे विधेः

वर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या किंचित्फलकल्पने सकलानुष्ठानसाधारणस्वर्गविषयतया स्वर्गः फलं पर्यव
स्यतीति तथात्रापि स्यादत आह। विश्वजिदिति। स्वर्गस्य नियततोपस्थित्यभावान्न तथाभूतोपस्थितिकल्पना
यां गौरवमित्यर्थः। व्यभिचारेण व्यतिरेकव्यभिचारेण। सिद्धान्तमाह। तथापीति। मंगलाचारो वेदमू
लकः। अविगीतशिष्टाचारत्वाद्दर्शाचारवत्। वशिष्ठकृताक्षमालापरिग्रहादौ व्यभिचारवारणाय विगी
४स्यच तेति। आचारमूलमा वा भारानुमेयरूप एव वेदो भवितुमर्हतीति दृष्टं मे निर्विघ्नपरिसमाप्यतामिति
कामनया मंगलाचारो निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्येवंरूपवेदमूलः सिध्यतीति तथाचै
वाक्यविधिर्मंगलस्याभिमतसमाप्तिहेतुत्वे मानं न तु शिष्टाचारेण मंगलं कुर्यादित्यनुमितया श्रुत्येष्टसा
धनत्वे सिद्धे इष्टव्यापारयोराकांक्षायां यथोक्तपरिशेषेण विघ्नध्वंससमाप्तिरूपयोर्व्यापारफलयोः कल्प

विं०टी०वा० तत्त्व ५

नत्विदंतियेत्र मंगलाचरणकाले प्रारिप्सितसमाप्तिर्न्नियतोपस्थितिः । का न वा । अत्रैवोपस्थितित्वाविशेषान्न
परिशेषः व्याद्यो नियतोपस्थितेः तस्य कामनाविषयत्वमेव हेतुस्तथा च प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो विशिष्टा
चारेण प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्येव श्रुतिरनुमेया स्वार्थानुसारित्वात् द्वारकल्पनमर्थापत्तेः
५ स्तस्य तु ध्वंसरूपत्वपरिकल्पनं परिशेषादेवेति भावः ननु व्यभिचारेण कारणत्वस्याभावात् कथं श्रुत्युन्नयनम् ५
तत्राहानवेति निष्पत्तिरपीति योग्यानुपलम्भादैहिकमंगलस्याप्यभावो मंगलमेवोदितं जन्मान्तरीयस्य साधारणतत्सा
मान्याभावो निश्चेतुमशक्यः जन्मान्तरीयस्य तस्यायोग्यत्वात् सामान्याभावग्रहस्यैवाद्विशेषाभावग्रहव्या
प्यत्वात् तथा च विशेषव्यभिचारेपि श्रुतिः सामान्यतः कारणत्वं बोधयन्ती नायोग्यतया परिभावितुं शक्या मंगल
संशयात्कारणतायां संशये न योग्यतासंशयात् नापि व्यभिचारसंशयस्तत्परिचायकः स्वव्यभिचारविशेषे

वृ ग मे ४. ५२

ये३

कारणत्वेग्राह्येतत्संशयस्यप्रमाणापरिज्ञापकत्वादन्यथाप्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः प्रत्युतानुगुणत्वमेव
संदिग्धेन्यायःप्रवर्त्ततइत्युपगमाच्च।नाप्यन्वयव्यभिचारःयागादाविवकर्त्रादिवैगुण्यकल्पनादत्रसाद्गु
ण्येपिविघ्नभूयस्त्वात्प्रारब्धोत्पन्नविघ्नेनवाफलाभावःतस्मात्सुष्ठूक्तंनिष्परिपंथीति।ननुमंगलंप्रधानमे
वनत्वंगंप्रधानेनाविघ्नान्तराभावारम्भाधिकारभेदाद्विघ्नवतोमंगलेधिकारात्समाप्तौचविघ्नादीनस्यापिका तेन
रादत्तस्वादृष्टात्तदिदमिति।आरब्धकर्मांगलौकिकस्यैवाद्यादिकारणस्यांगमित्यर्थः।अत्रवदंतोव्याप्तैकर्मार्थि
तयाकृतेयत्किंचित्कर्मणिव्यभिचारवारणायकर्मार्थितयेति।एवंचद्वितीयहेतावपिआरंभणीयादौव्यभिचा
रवारणायफलान्तराभावेसतीति।त्रितयात्मकस्यदर्शस्यपूर्वप्रतीकप्रधानेव्यभिचारवारणायफलवत्त्व
मोरिसमानेति।एतत्तुप्रधानंकुर्वाणाकार्यमित्यर्थः।ननुनिर्ज्ञातफलकर्मद्वारातत्फलेजयसाधकस्यैवंनन्त

प्र१ नं१ पं४ क्रू फ ७

विं॰वा॰प्र

ग३ पृं॰ २

दंगुंनवारब्धग्रंथादिजन्यफलेनमंगलंसफलंआरिप्सितकर्मणएवकामनाविषयतयामंगलफलत्वात्
नथावफलात्मकतयाप्रारिप्सितग्रंथादौनमंगलस्यांगत्वमितिनामैवीग्रंथोदिमहावाक्यंतच्चावान्तरवाक्य
क॰लापसाध्यंसचकलापोविवक्षादिसत्वेपिजातिनंवकदुरितेसतिनोदेतीतिसमंगलसाध्यःयंथेच्छयावाक्य
कलापइच्छानदिच्छयावमंगलइच्छाइतिमंगलमाहत्यवाक्यकलपार्थितयाक्रियतेविघ्नाभावाद्वारावाक्यक
चो लापस्वौत्पाद्यतस्फलेनमहावाक्यरूपेणग्रंथेनसफलमितिमवन्येचलौकिककारणेवाक्यकलापेमहावा
क्यफलकेतदेवफलमादायमंगलस्यांगतात्वडक्तालक्षणादेवेतिनवीनानांप्रधानविधिःविधेयनानियमो
पूर्वजनकानामेवतथात्वात्रानाविप्रधानविधीतरानियमः४प्रधानस्यलौकिकत्वेनविधानपेक्षितत्वात्तद्वा
विकारभेदःपरिसमाप्तिकामस्येवोभयत्राधिकाराशानतुदुरितमधिकारिविशेषणंविनोचादितिभावः

स्य २ ग्रं ४

इतो विविघ्रणोसिद्धिं परिहरति। आचारेत्यादिना बोधनादित्यन्तेन ममेदं कर्म्माविघ्नेन हायतामित्येव कामनावा
रानुमितवेदबोध्यमंगलकर्त्तव्यकर्म्मर्थिद्वारावगमात्तत्फलत्वावगमाच्चारंभणीयायां तु आग्नावैष्णवमेकादशक
पालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारिप्समाणी इति श्रुत्या बोधितायां न कर्म्मार्थिकार्यत्वं न फलान्तराभावः सुवचत्वम्।
नाथामिति वादिसेदेनाप्यंथकर्त्तव्याधिकरणविरोधादलौकिकं मंगलं लौकिकेनांगमिति मतद्वयमाशंकते
नन्विति। अलौकिके लौकिकं शंकते नन्वित्यपूर्वं विनापि फलसिद्धेरत एव वारेण मेड्डुबाहुर्बद्धव्यः पायसं ब्राह्म
णो भोजयितव्य इति श्रुत्या बोधिते पायसभोजने मेड्डुबाहुबंधने गृहस्थादौ लौकिककार्म्मणि नांगेऽत्र वंग
त्वाभ्युपगमे तद्धितो वंस्यास्यदित्यर्थः॥ अंगत्वे तु उपकारकत्वं तत्र तत्तद्बाहुबंधनादौ नास्ति तज्जन्यादृष्टं वि
नापि लौकिकगृहव्यापारादेव फलसिद्धेः अत्र तु मंगलजन्यं प्रातिबंधकाभावरूपमुपकारं विनासमीहि

13

व २ सू २

वैरीवाप्र नासिद्धेर्दृष्टोपकारद्वारा मंगलस्यालौकिकस्याप्यंगतास्यादित्यभिप्रायेणाह । तस्येति नालौकिकं लौकि
किकलौकिकेंगमित्यस्यात तस्य यत्प्रतिबंधकाभावस्य तस्माल्लोकावगतकारणाद्रं तदनुपपन्नं नन
यान लोकावगतकारणसहकारिमंगलजन्यादृष्टं विनास्वतः सिद्धविघ्नविरहोंकुरारब्धनिर्वाहादिति न१
भावः । ब्राह्मणो भोजयितव्य इत्यादिस्वतंत्रकार्यताप्रतिपाद्यवाक्यपायसभोजनादेरन्यार्थत्वेन कार्यमन्या ७
७ थेयत मंगलं स्वलौकिकेपि तथाह्यध्यवणाद्स्यादेवांगतेति केचित् । तन्न । मंगलमाचरेदित्यादिविधौ स्वतं
स्य४ त्रकार्यताप्रतिपादकेचापि बाधकाभावादिति भावः । ननु विघ्नसंसर्गाभावद्वारा नेदमंगं तस्याजन्यभावा
रणत्वेन द्वारत्वायोगात् कल्पितं ध्वंसद्वारोस्त्वतः सिद्धविघ्नाभावस्थले मंगलजन्यविघ्नध्वंसमंतरेणापि
वार समाप्तिसंभवादतस्माद्धा विघ्नध्वंसेनेति ननु समपि वो यजति तनूनपातं यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं य

वे ४ २२ श्रे ४ १ इडो यजति १

६२

उतीत्यादि विधिबोधितत्वं च प्रयाजाद्यंगयागवददृष्टद्वारैवांगतान्यथा दिति व्यभिचारमविद्धदृशंकते॥
नचेति। व्यभिचारस्तु ज्ञानस्य परिहरति। मंगलेति। ध्वंसस्य व्यभिचारं निरस्यति। नचेति। सतीति न वसति विघ्ने
अदृष्टवद्द्वारैवांगत्वं अपूर्वस्य विघ्नानपेक्षत्वात्। तथैवं सस्यतु तदपेक्षत्वादित्यर्थ४। कल्प्ये[illegible]ने नवैतन्मंग
लेपि समानं तत्रापूर्वस्य द्वारत्वे मंगलाजन्यादृष्टं विनाभिमतानिर्वाहापत्तेः दृष्टसकलमपेक्षतीताद्विलंबे
नापि विलंबाद्यनापूर्वस्य द्वारत्वेतिगुरोरापि दुरितात्मानस्येव द्वारत्वं प्रयाजेतु नैवमित्यर्थ४। नियामका
न्तरमाहावस्तुत इतीति नवाविघ्नध्वंसार्थमेवापूर्वापेक्षा तस्यादत्र्येवजननादित्यर्थ४। न च दृष्टार्थत्वाभिमा
न एव न द्वारत्वनियामको तत्राह निर्विघ्नमिति इहकर्मणि विघ्नो मे माभूदिति कामनया स्वयमते न कारण
मतत्राह पद इतीति न तु कामनया नव्यविप्रतिपत्त्या समाप्त्यर्थत्वबोधकस्तु च नियमार्थसाक्षुतिर्नियामि

६२ ६३

विंटीवाध केशिपूर्वोक्तं स्मारयति। किं चेति। अपूर्वद्वारत्वादी विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे बाधकमाह। न त्विति। अत्रापि वा प्र
यश्चिन्तनवत्या प निश्चयरवत्तत्त्वप्रवृत्तिस्तत्रापि वैतावद्रूपान्तं संशयेपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ४ परिहरति विश्वे
तितत्र पापत्वे निश्चयवत एवाधिकारस्य श्रवणात् तथैवञ्चतुतस्संदेहे प्याधिकारात्तज्ज्ञानवतामेवाचारेपा
नयेवञ्चतेरूनयनादित्यर्थः ४। अवद्यतस्वाद्दुरितवत्वैवनावरणाद्दुरितमधिकारिविशेषणमतस्तदनि २
२ श्चयेप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशंक्य निराकरोति। अतएवेति निराकरणहेतुमाह। अनङ्गति। श्रीगत्वेवस्थाविन २५
मित्रिभावश्चदुरितवतः प्रवानप्रवृत्तेस्तत्सद्बुत्ताचैव तदधिकारिविशेषणमिति चान्नरोदनायामाह। न
चेति विरोधादिति। यच्छ्र्यस्प्रवृत्तिर्निर्विघ्नकं तत्रत्राधिकारिविशेषणं न च विघ्नस्तथेत्यर्थः नियोज्यो
सत्वमेवाधिकारिविशेषणत्वतश्च मतोऽदुरितं तथा च संदिग्धमपि प्र ६ वर्त्तकं तथैव शिष्टाचारत्वादि

स्फ्याक्षि २ श्या

ध्येकदेशिमतमाहायात्त्विति।युक्त्ययुक्तौनिरस्यतितन्नेतियथाप्रियारम्भादौकार्यैदिति।नकेवलंमंगलेध्वंस
नीयसंशयेप्रवृत्तिरपि[illegible]यत्रापीत्याहाशंकितेति।तन्वतर्कितानिष्टवारणार्थवत्तर्कितानुकूलमेवोवा
र्थमपिलोकेप्रवृत्तिदर्शनात् ।निष्टज्यायामपिपाक्षिकेष्टसिद्धिवैयाप्रवादिप्रातर्दैवेनावादनंस्यादे
वतिवाच्यंमंगलेहिदुरितसंदेहेष्वपिप्रवृत्तिकारितनिश्चयादत्रतुतथात्वादिति।फलसंशयस्वनप्रा[illegible]नि
प्रतिबंधकइत्याहाकिंचेति।सांगाद्धेतोःफलावश्यज्ञानंकृष्यादावपिप्रवर्त्तकंमत्रतुसांगेपिमंग
लेनतन्निश्चयोविघ्नसंशयाद्विघ्नस्वनांगंविघ्नध्वंसस्यजन्यत्वेतत्रमंगलस्याविघ्नांगकलामंगलस्यव
नचतदंगकत्वेसांगात्वतोविघ्नध्वंसावश्यकत्वज्ञानेविघ्नध्वंसस्यजन्यतैत्वयोन्योन्याश्रयादितिनाविघ्न
ध्वंसोद्वारमितिशंकांनिरस्यतितदेति।आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चविघ्नध्वंसस्यद्वारत्वंसिद्धंदृष्टम

क्लि ष्ठे

विं टी वा प्र नस्तत्रमंगलस्यविघ्नसद्भकारितापीतिनान्योन्याश्रयइतिपरिहारार्थं। स्मृत्यासिष्ठेज्योधिकरण
विनोर्धात्रद्वारसंशयेप्रवृत्तिरितिभ्रान्तःशंकते।नत्विति।यथाहियस्मुआन्नयेत[illegible]वोवम्रुज्ञाहिस
वेऽष्टकमानिर्वपतेन्यनेनविहितायाइज्यायावषट्कारप्रधानत्वाभिष्टित्वहातिप्रकृतिवृतदर्शस्या
२ साधारणान्यधर्माणांप्रकृतिवद्विकृतिरित्यनेनप्राप्तौतथाहृतपूर्वदिनकर्तव्यीयजनीयदेवताया
हनमपिप्राप्तंतत्राग्नेयादिनो।नविधीयतेतद्दिनस्येज्याधिकरणस्यादावाहनस्यवेज्यापूर्वदिन
कार्यत्वात्राइज्यापूर्वदिनेपिनक्रियतेअग्निमादिनभाविभक्तान्लेषवद्वारसंशयात्तथात्रापिविघ्न
संशयेतद्ध्वंसरूपद्वारसं[illegible]यावदनुष्ठानंस्यात्स्पूर्वस्यात्तद्वारत्वेनार्थदोषइत्यर्थः॥अत्रदृष्टान्तोय
दोतियथाकृष्णलैश्चपयेदितिविधिनाकेसस्यपाकप्राप्तौपवनीयस्यवावारुननीयतयावकनमेपाप्ते

२२ ल१ प३१ २३

कृष१०　　　　असंत

वह्नमस्यववैतुष्यात्रूपोपकारजनकतयावैतुष्यस्यवनिष्कचतयाकुसलेश्सप्तवि[illegible]नावैतुष्यरू
पव्हारबाधाद्वह्न्यनुपव्हारिबाधस्तथापाक्षिकमाश्लेषव्हारसंशयात्तथाचापिविघ्नसंशयेतनवं
रूपव्हारसंशयवदनुष्ठानंस्यादिपूर्वस्यात्तव्हारत्वेनार्यंदोषद्वयवर्द्ध॥श्वत्तदृष्टान्तोयथेतियथाकुसलंप
पयेदितिविधिनाकुसलव्यपाकप्राप्तोपयनीयस्यावाहनमीयतयावह्नेनेष्वाद्वेवह्नमनस्यववैतुष्य
रूपोपकारजनकतयावैतुष्यस्यवनिष्क्लचतयाकुसलेश्सप्तवितयावैतुष्यरूपव्हारबाधादवह्नेनन
रूपव्हारिबाधस्तथापाक्षिकमाश्लेषबावमादायांगबावद्दूयवर्द्ध॥किरोवंपरिहृतिनेतिनिमित्तवा
नज्ञाननिमित्तवारुद्वातानिमित्तवान्नायथेति।तिंलेद्रुहोतीच्यत्रयस्यपात्रभेदः[illegible]विकारायद[illegible]
आश्लेषवानवह्नता।श्लेषबाधाव्यपिवेति।नवेवत्रुंपरागस्याद्वावीदावत्रुपरागसंशयात्तुव्ह्नकार्न

पिन्नेरभु

19

दो॰

विंटीवाघ्रयांनासंशये पूर्वद्युर्ग्निराभिषसन्के अनायकरणोश्मीगइष्टापत्तेरित्यर्थः॥ अन इति प्रधानाविकारे

णएवांगाधिकारादिति भावः॥ यदीतीयदि न स्यात्ततः किं स्यादस्त्वित्यत्राप्ति नोऽनइति विक[illegible]ग

षमाहा॥ तदेनिनिमित्तिकेहिनिमित्तनिश्चयतएवाधिकारादित्यर्थः॥ नयावमात्रहासंशयादनावाहनहत्य

१० द्यु किंत्वविकाराभावादतोनेतद्धि नोप इति॥ भावः दोषसमाहितेत्यालेषदिनएवकथंनावाहनामेंत्याशि १०

जिज्ञासायामाहा॥ स्पर्शेल पइति॥ चंगस्येति॥ पूर्वदिनमावाहनांगमंगविज्यांगं घाप्रावाहनपूर्वदिनयोध

स्त्रं त्रावयप्रसंगात्राहइज्यायामितिनपूर्वेद्युरावाहनमनधिकाराग्नेद्युत्तरेद्युः पूर्वद्युरुपांगाभावादित्तिनवा ९३

वाहनावएवनवेचैमिस्यायामंगहामिष्ट्रीगोगत्यानत्रावाहनाद्विभापीज्यायासागत्वादित्यर्थः॥ मंगा

लत्तुद्वारसंशयेप्यविविकारंदर्शयतीमंगलेत्विति॥ स्वद्वारोविघ्नज्ञानमात्रवामेवंध्यादि[illegible]ग्रहीति

20

न्वेत्युद्गोतीत्यादिवचनप्रदर्शनाच्छ्रुतिः किंत्वाचारानुमेया। सर्वनिमित्तज्ञानवत्तामेवेति। तादृ[illegible]श्रुत्युन्नय
नेनात्‌निमित्तसंशयेप्यधिकार इत्यर्थः॥ भास्करकारादिमतमाहान्ये त्विति। प्रधानेति। प्रधानाति ध्येक
वाक्यतापन्नोत्पत्तिवाक्यत्वमित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकस्य प्रधानकारणताबोधकस्य विघ्नाभाव
पं४ [illegible]वेरुध्येवतद्बाधकाप्रतिबंधके सति दृष्टकारणाद्व्यसमाप्तेरलौकिकप्रमाणैकवाक्यत्वंस्ततो
रपीत्याशंक्य निराकरोतीति। नवेति। तस्य लौकिकप्रमाणस्य कारणत्वेन सहकार्यपेक्षा नवा तद्बोधका
न्वयव्यतिरेकौ न श्रुत्यपेक्षाविव्यर्थः निराकरोति। अष्टुवैति। तत्रैव तथा दर्शनाद्वा न च लाघवाद
गत्वमेव तत्र नत्वं लौकिकेष्वंगेषु व्यभिचारात्। नापि श्रौतांगत्वं यत्राद्दिप्रधानाविधि[illegible]स्तत्र तथा[illegible]
प्रधानस्य लोकत एव कारणभावं शाघाटनयात एवाने तत्प्रधानं न वेदमंगी॥ अंगत्वे च फलान्तराभा

चिंटी॰

व्येसति तत्फलकोपकारकत्वमेव तत्त्वं मानुगमात् तत्त्वान्वये चेति विघ्नध्वंसेदृष्टकारणोपकारणादित्यर्थः किंच
त्वे भविषयत्वमेव तत्त्वं भवतु नन्वेकाविधिविधेयत्वं गौरवादित्याह । आचारेति । किंचांगांगिभावे नैकवाक्यतापि
नगृह्यतेनियमो नावाश्यगृह्यतेनियमः किंतु लाघवात्कृत्यं तावोधकैकनियमः सवाच्यान्यचेच्यादा अपि चेति लौ
किकेति लौकिकप्रमाणेनान्वयव्यतिरेकात्मकेन कर्मणः समाप्तिहेतुत्वं प्रतिबंधकाभावमादायैव बोध्यते
प्रतिबंधके सति ततोप्यसमाप्तेरिति लौकिकप्रमाणेनैव तदङ्गमनकस्य मंगलस्यापि कर्तव्यताबोधनं स्वयं च मा
नवच्यपरंपरायां स्मरणायेत्यर्थः यागादिवदिति विशेषाविधिं विनांगानां प्रधानदेशकालनियमः । दित्यर्थः ननु
दर्शनबलप्रवृत्तोयं नियमो यथा दर्शनमेव सिध्यति न तु यत्रापि हेत्वभावान्न तथांगत्वमेव लाघवात्तत्र
योज्यकं पूर्वजनकासाधारणांगत्वस्यैव तत्त्वादित्याह । असाधारण इति शिखा चन्द्रस्य पूर्वरूपोपका

22

१सांगमपि२

रजनकोपिनप्रधानदेशकालसकलनियतसकलधर्मासाधारणत्वात्संभवतच्छंकंत्वसाधा[illegible]णाद्भूतिम्
साधारणमप्यपूर्वेदेविहितंपारदभावनादिनतथेत्यतउक्तमपूर्वेति।भावनंस्तुपाकनद्वारोपकारीत्यर्थः।न
नुस्तुतिर्हिसांगाकर्म्मणःफलावश्यंभावमाहमनयानिर्विघ्नकृतंमंगलंविघ्नध्वंसकमतंस्त्वन्यप्रामाण्या
पत्यानायंफलंकिंत्वपूर्वमित्याशंक्याहमनयेति।दुरितमपिसहकारिनयसहकारिणमनपेक्षाफलोदयः
स्तुत्यापिप्रतिपादयितुमीश्यतेबाधादतस्तास्मिन्नातितदभिधानेनाप्रामाण्यमित्यर्थः।नयतत्रफलाजनकं
नमंगलस्यकारणत्वमंगःसहकारिवैकल्यप्रयुक्तःकार्याभाववक्तव्यनबाधकदोषेतिति।भावः।तुमयत्र
दृष्टान्तमाहाप्यवतदेवेति।प्रमाणेतिव्यपूर्वस्यफलवेनार्थदोषइतितदेवफलमित्यर्थः।सर्वदृशोहिस्वविघ्नाभा
वमवधारयीति।तेषांतुमंगलानुमानमेवमयेषांविदमप्यदृष्टानेषांस्वविघ्नज्ञानमस्त्येतेयाहाविघ्नेति[illegible]

23

विंधीवाच

वोदयति। मैवमिति। नचेति प्रारिप्सितं मे निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचरणात् न चैवावैयिकल्पनापि

च्यभिसकिं अभिसंधिमविद्यानुरोधं कर्तायतेति। परिहरति। तत्रेति। पुत्रकामः पुत्रेष्ट्यायजेतेति श्रुत्या पुत्रसामान्य

स्यैव तत्फलत्वप्रतिपादनादित्यर्थः। अभिसंधिमुद्घाटयति। इत्थमिति। मनः प्रारिप्सायाः खलु मिच्छा सा च नावि

१२

शेषप्रकारिका तदनुपस्थितेः किं तु सामान्यप्रकारिकेति नियामकाभावाद्बाधकाभावाच्च सर्वेप्व भविष्यद्विशेषा

स्तद्विषया इति वा तदनन्ययत्वस्याप्यैवं सर्वविषयतापत्तेः समानविषयाणामेव ज्ञानादीनां हेतुहेतुमद्भावा

त्। किं च इदं मे निर्विघ्नं समाप्यतामिति इच्छा प्रवर्त्तिका सा च सन्निकृष्टमेवेदंत्वेनावगाहते इदमस्त्वैव शक्तेः न तत्क

कामनया मंगलाचारे इदं त्वस्यैवैकस्याभावेऽनुमतः खल्वनुमानं तस्याः प्रारिप्सितसमाप्तिकामनया तु तदाचा

रे प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यनुगतश्रुतिकल्पनमिति वेद्यप्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामन

पैतदाचारः किन्तु लाघवादेकस्य द्वयमितिवत्‌ यत्र प्रारिप्सितसमाप्तिकामना प्रवर्त्तिका तु प्रारिप्सा विशि
ष्टस्य कर्मणः समाप्तौ कामना गौरवात्‌ प्रारिप्सायास्तत्र समाप्त्यनवच्छेति न यात्स्वन्यनतुगमो न येदं समा
प्तीच्छा प्रवर्त्तिकेति दिक्‌। तर्हि किं फलमात्रमाहा कारीरीति यथा वृष्टस्य सञ्जीवनकामः कारीरीं निर्वपे
दिति प्रत्यक्षश्रुतौ शब्दस्वरसात्तदानीं वृष्टिस्तत्र फलं तथान्वयद्योक्षश्रुतौ प्रारिप्सितस्वरूपादासन्नसमये निमत्तस
माप्तिः फलनेयोग्येत्यर्थः। न चासन्नसमयः समाप्तौ विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः। समयतत्त्वं नवयोर्मङ्गला
न्यत्वाज्ञानान्न्यउपलक्षितावच्छेदकैकरूपाभावात्‌ न च कुरुक्षेत्रवत्तद्विलक्षणव्यक्तिविशेषणत्वोपलक्ष
णस्यानुगमेन श्रुत्या फलत्वेन प्रतिपादनायोगादित्याशंक्य तान्नवितिसमाधत्ते आसन्नेति। व्यक्तिविशेषणत्वो
पलक्ष्यस्तस्य वा चिकीर्षितसमाप्तित्वेनानुगममात्र फलत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः। कारीर्या आसन्नप[illegible]स्य च वा

विंटीपत्र

२३

दिनेपूर्वपक्षिणोदूषणमाहान्यथेति।ननुसमाप्तिमात्रेव्यभिचारान्नादृष्टं मंगलमंगं सविघ्नप्रागभत्वात्सभा
तेरेवाव्यभिचारात्तदंगस्यादित्याशंक्योपसंहारव्याजेननिराकरोतिप्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामोमंगलमाचरे
दित्येषाश्रुतिः प्रमत्तप्रारिप्सितसमाप्तौव्यभिचारेणनकेवलंविघ्नप्रागभावायसमाप्तौकारणताग्रहकमेवना
स्तीनवाद्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतज्ज्ञानोऽन्यथासिद्धेः।तथाहिसमाप्तिरदिकार्यत्वादप्रतिबद्धानिकार्यकार
णतान्यपेक्षतेप्रतिबंधकाभावश्चकश्चित्स्वतएवकश्चित्तुमंगलादितिकारणएवमंगलोपक्षयनयव्रति
बंधकाभावएवव्यापारोऽजन्यसाधारणत्वान्नापितद्ध्वंसस्तस्यप्रतियोगिजातीयासद्दयरप्रतिबंधका
भावनिर्वाहकत्वेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः।नैयायिकैकदेशिमतमाहान्येत्विति।प्रधानंकाम्यंसदितिशे
षः।एकदेशिमतेतेचकारीरीदृष्टान्तः।ननुविघ्नध्वंसरूपोपकाराधारोनान्यदाकरणीयिरनष्टानिव्यापरि

26

पैंतदाचारः किन्तु लाघवादेकस्यहृयमिति वरूयवप्रारिप्सितसमाप्तिकामनाप्रवर्त्तिकानुप्रारिप्साविशि
ष्टस्य कर्मणः समाप्तौ कामनागौरवात् प्रारिप्सायास्तत्र समाप्त्यनवच्छेति नयाप्युत्पन्ननुगमो नयेदं समा
प्तौ हेतुप्रवर्त्तिकेति दिक्॥ नतर्हि किं फलमातत्राह कारीरीतीयथावृष्ट्यासस्यसंजीवनकामः कारीरीं निर्वपे
दितिप्रत्यक्षश्रुतोशस्यवरसात्तदातनीवृष्टिस्तत्र फलं तथान्वयव्योक्रश्रुतौ प्रारिप्सितस्वरसादासन्नसमयेपि मतस
माप्तिः फलं नेयोग्येत्यर्थः॥ नचासन्नसमयः समाप्तौ विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः॥ समयतत्त्वानंधयोर्मंगला
न्यत्वात्सामान्य उपलक्षितावच्छेदकैकरूपाभावाच्च मयचक्रकहूणांवृत्ते चवत्राविलक्षणव्यक्तिविशेषस्योपलक्ष्य:
तस्यानुगमेन श्रुत्या फलत्वेन प्रतिपादनायोगादित्यास्वीकृतोनविति॥ समाधत्ते॥ आसन्नेति॥ व्यक्तिविशेषस्यैवो
पलक्ष्यस्तस्यैवाविकीर्षितसमाप्तित्वेनानुगमाभावात् फलत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः॥ कारीर्यामासन्नप [illegible] चवा

त्तयाआरब्धंकालीनविघ्नध्वंसनापत्तेः।अपूर्वद्वारेणोपकारेन्यदापिकरणीस्यादित्याशंदैवव्यापारापूर्वोद
यंसंसवादित्याशंक्यनिराकरोति।नियेति।ननुमंगलस्यकामिकार्यत्वेमंगलेकामनायाअनियमात्तन्निय
तंतकरणंस्यादतआह।कामनेति।तदनुष्ठानादिति।अनुष्ठीयतेनेनेत्यनुष्ठानमेवखलुतथाचेष्टोपायत्वेन
ज्ञानियमात्प्रवृत्तिनियमइत्यर्थः।परिसमाप्तावेवचनकामनानियमइत्याशंक्यनिराकरोति।नवे
त्ति।समाप्तमिति।समाप्तिजन्यफलेच्छानियमात्तत्रापीच्छानियमइत्यर्थः॥पूर्वपक्षंदूषयति।तन्नेति।अ
गजन्यातिशयेच्छानिवारवारणायप्रधानेति।कर्षणजन्योपाकजविशेषेतिशयेव्यभिचारवारणायवि
हितेति।अत्रकर्मनाशापरगमनादिनाशितयागाद्यपूर्वेव्यभिचारवारणासत्वेसतीतिद्रष्टव्यं।सामग्री
संपादकत्वेहेतुमाह।फलेति।इष्टापत्तिमाशंक्याह।नचैवमिति।वैदिकेतिनवप्रतिकृत्यापूर्वप्रति

28

या२ ग३ याधेन५

विंदीवाप

बद्धकृत्यापूर्वेव्यभिचारः।तत्रप्रथमापूर्वनाशादन्यथातत्तोपिसमेनःफलसंभवेफलावश्यंभावनिश्च
याभावाद्वैदिक्यांकृत्यां[illegible]प्रवृत्त्यापत्तेःप्रवृत्तत्तन्निश्चयस्यप्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः।नचाग्निमङ्गलव्यापारान
पेक्षत्वेविहितप्रधानजन्यापूर्वंवैमतत्वंआहारसाध्यतोमंजनकादृष्टादौव्यभिचाराद्।शंकितु।प्रयत्नजन्यापे – न्या२
१४ क्षणीयान्तराभावादित्यर्थःशमचावननास्तिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांलौकिकस्यापिकारणत्वावसायादित्या १४
शंकते।लोकेति।स्वप्रतिबद्धादृष्टकारणमाकल्प्येनादृष्टविलंबाद्विलंबइतिपरिहृतानिनहीति।श्रौता
मंगलादृष्टस्यकारणतानन्वयनव्यतिरेकमपिप्रमापेक्षेतिमनसिकृत्यशंकते।आरब्धेति।श्रुतेरपि
नव्यतिरेकव्यभिचारिणःकारणतांबोधयतिवावादित्यभिप्रेत्यपरिहरतीतितनेति।किंचमंगलस्यप्रमा
विसाधनत्वेस्यिनेद्वाराकांक्षायामपूर्वकल्पमानदेवतुनास्तिव्यभिचारादित्याहाव्याप्येवेति।पूर्वज

29

म्भकृतविनायकस्तवपाठाद्यर्जितपुण्यं तत्र हेतुरतो न व्यभिचार इति शंकते जन्मेति मंगलस्य यद्विहि
तसमाप्तिफलकत्वं तन्नाप्यदाकृतस्य मंगलत्वमित्याशयेन परिहरति तथापीति ननु मा भून्मंगलं तथा
पि तत्पुण्येन समं मंगलस्यैवैकान्तिकैव कारणता तत्र च न व्यभियार ४ परिपंथी तन्न द्वाप्येतरसकल
समवधाने पदन्वये कार्यान्वयेयस्तदेव कारणं लाघवात् ननु यदभावे सति गौरवात् तद्वाच्यावश्यकत्वमिति
शंकते कृतिवदिति परिहरति नहीति सिद्धोपायमीभावनायां साध्योपायान्तरस्य गुरूपायतया बा
लवदनिष्टात् ननु बंधीष्टसाधनता निश्चयाभावादित्यर्थः ४ ननु साधनान्तरव्याप्यवत्वानुपन्नेयतयानु
रूपायत्वमतत्साक्षाद्विकल्पेति शंकते नान्वितिम्य ४ त्वच न व्यभियार इति भावः परिहरति इष्टेति सा
धनत्वैव नियतप्राक्भावित्वमिति भावः ननु व्यभिचारी इति नजान्यायेन कारणतापहविरोधी किंतु

निर

विंटीवाध गाद्दकविँघटनद्वारासवात्रागमएवेतिकिंव्यभिचारेणेतिशंकते॥अथेति॥आगमेपिहियोग्यताज्ञानंसह
कारितद्वव्यभिचारेणकारणत्वस्यबाधान्नेत्यस्तीत्यत्रापिप्राहकविघनमेवपरिहरति॥नियतेति॥यवश्र
दिस्थलेतुविशेषमादायकारणतासामान्यमादायविकल्पाभिधानमित्यर्थः॥स्वर्गवृष्ट्योरन्यतोपिसंभ
वात्रप्रगेवकारीर्यास्त्रकारणत्वेव्यभिचारमाशंक्यनिराकरोति॥यागेति॥रवीश्वरोपाध्यायमतमाशंकते॥ १५
१५ अपरेत्विति॥विघ्नावियेनद्विरूपेणविघ्नसंसर्गाभावत्वेनप्रतिबंधकाभावस्यकारणतेनैवमंगलस्य
र्यतापिनवजन्याजन्यवृत्तित्वेनविघ्नसंसर्गाभावत्वेनकार्यतावच्छेदकंइदशास्यापिप्रमावस्य
पिगुणजन्यतावच्छेदकत्वात्प्रामायाःपरतंत्रत्वादित्यभिधानादित्यर्थः॥यस्मिन्निति॥संहृतस
मग्रीकेनविघ्नकारणेनविघ्नप्रागभावेविमाश्येमंगलेनप्रतियोगिकारणीविनाश्यप्रागभावोनुव

31

ल्यैतदिति तदधीनोत्तरसमयसत्वकालयोगसाधारण्या प्रागभावोपि तद्धीन्यप्रागसत्वं तु गौरवादत्रानंत्ये
मित्यर्थः॥ तावनीति मंगलस्य [illegible] क्षणिकत्वाद्विघ्नहेतोर्मध्येपि संभवाल्लाघवाच्च [illegible] मंगलस्यैव समाप्तिका
रणत्वादपूर्वकल्पनेत्यर्थः॥ एवमिति॥ विघ्नप्रागभावस्य व्यापारत्वइत्यर्थः॥ [illegible] विघ्नोयथानभवति [illegible] म
वनस्य प्रागभावः श्रमत्वानुष्ठितसमाप्तौ किं कारणमिति शिष्यजिज्ञासायामाह। सर्वइति॥ अनुपल[illegible]बाधंनि वि
रस्यति॥ अनादाविति॥ प्राग्भावीयसत्वं प्रागादेरमंगलत्वा। व्यभिचारं निरस्यति नानुपायेति॥ विकल्पेनव्यभिचा
र॰ परिपंथीति भावः॥ अन्वयव्यभिचारं निराकरोति यत्रैवेति॥ अल्पमंगले न वा बहुविघ्नविनाशनानन्तरस्या
नुपदेशाद्[illegible]अर्थः॥ आरब्धेति॥ प्रतिबंधकाभावसहितो हि कारणकलापः कार्यार्जक[illegible] न च प्रतिबंधकध्वंससा
नार्हइति सत्वेमंगलमपेक्षते॥ तथा च सहितकारणाभावप्रतिबंधकाभावनिर्वाहकतयान्यथासिद्धता

ग्रं॰दी॰व॰ रव्यतिरेकव्यभिचाराच्च न मंगलं समाप्तिहेतुरिति भावः॥ विघ्नध्वंसस्तु तत्रावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः॥ मंग
लफलत्वकल्पनकाले प्रारिप्सितस्यैवोपस्थितेर्विघ्नाभावस्य द्वारताकल्पनया गौरवात्तद्ध्वंसः फलमिति
ष्ठाहा आरब्धेति। तथा च विघ्नध्वंसस्यैव काम्यमानत्वान्नियतोपस्थितिरित्यर्थः॥ ननु कामनायां विप्रतिप १८
त्रंपत्यादा विघ्नेति। यदि विघ्नध्वंसो नोद्देश्यः तदा तत्सत्त्वज्ञानापेक्षानियमो मंगलाचरणे न स्यादिति भावः॥
१८ ननु स्तु विघ्नध्वंसः काम्यस्तथापि यद्वारा निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया मंगलाचरणादत आह। यद्यपीति।
नागृहीतेति। तथा चावश्यकत्वाल्लाघवाच्च स एव फलमित्यर्थः॥ ननु यत्रातिरिक्तस्य फलत्वे बाधकं तत्र नागृ
हीतविशेषणान्यायो यथा स्वर्गी स्यामिति यदीच्छन्यथा विशिष्टस्य फलत्वं क्वापि न स्यादिति वैशिष्ट्यत्रा
पि समाप्तिव्यभिचारेण मंगलफलत्वे बाधकं न च विकल्पेन कारणत्वं कारणताविकल्पयोर्विरोधा

33

ऽनियमविशेषस्यकारणत्वाद्दनियमविशेषस्य वाविकल्पनाशानवसर्वविघ्नायसमाप्तावेवकारणंत
वाश्रवणात्स्वप्रतिबंधकारणैरन्यथासिद्धैश्चाननु सर्वेभ्योदर्शपूर्णमासावितिवद्धिरण्यसर्वकामद
मितिवचनादाभिमतकान्तान्यतमफलकतयाहिरण्यदानस्याभिमतविघ्नध्वंसजनकत्वे मंगलस्यतत्रवा
भिचारइतिचेन्ना विघ्नध्वंसमात्रेसाध्येगुरूपायत्वेनहिरण्यदानाननुष्ठानात् मंगलस्यचारंभकालेशिष्टा
चारनियमेनावश्यमनुष्ठानान्नियमात्: नचहिरण्यदानेविघ्नध्वंसस्वर्गादीनांजनकमितिनगुरूपायत्व
दर्शपौर्णमासयोरपिस्वकान्तान्यतमेवफलंननुसकलंतथाचसमुचितफलकत्वेतद्विरोधापत्तेरिति
भावः। ननुविघ्नध्वंसकारणत्वेमंगलस्यावश्यकत्वेशाकथंतेनविनापिमन्त्रादिअनुष्ठितसमाप्तिरत
व्याहताविघ्नसंसर्गाभावश्चेति। लाघवान्मंगलमाचरेदित्यस्याश्रुतेः कल्पनंदूषयितुमाहास्यादेतदि

वि २

वंदीकाव्य त्तिं न देवते। तौ देवतास्तुतित्वं देवतानमस्कारत्वं चेत्यर्थः। नापीति। इष्टविरोधिदुरितं विघ्नं तथा च जीवनावि
घ्नकृत्याद्दृष्टोपशामकप्रतिकृत्या दृष्टे चाभिचारस्तद्वारणाय प्रारिप्सितप्रतिबंधकेति। विघ्नेति। विघ्नान्यत्वे
सतीति शेषः। क्रियेति। ठक्क्रियाविशेषस्येष्टसाधनतयाप्रतिपादनेपि कोयं क्रियाविशेष इति विशेष्याप्रति
पादनादिति ततः प्रवृत्तिस्तु न्यायादौ न स्यादित्यर्थः। वेदस्येति। सिद्धेत्युक्ते मंगलत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते तदादाय स्तुतिप्र १७
वृत्तिस्तथा च दोषः। न त्वस्मदादिप्रतिभवन्त्ये वप्रासामाचारानुपजीव्य वेदप्रवृत्तिरत आह। वेदादितिना तेदेश
वृत्ते तत्तोतथाचारविषयतया सिद्धं मंगलत्वमादाय वेदप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः। तत्कामनाय प्रारिप्सितसमाप्ति
कामनया वेदान्तरेति। न वतद्वेदप्रवृत्तिरामाश्रयादित्यर्थः। तथैवेति। ग्रन्थेकमेव शिष्टाचारादित्यर्थः। तदुपज्ञा
येति। ग्रन्थेकविधानानन्तरमित्यर्थः। प्रारिप्सितकामनया वेदाविहितत्वामिति। प्राचां मते तद्विघ्नोपशमहेतुत

35

यावेदविहितत्वमिति स्वमते महर्षिणोक्तेर्मितिकणादादिनागुणत्वे वक्ष्यतीति गुरेवक्ष्ययोऽरूकत्पं गुणा ४
तद्वत्व प्रकारबोधजनकः शब्दस्तुतिर्ननु ह्रदेरपकृष्टोऽयमितियमपि व्यापारो हरिमुद्दिश्य अपकर्षबोध
नस्यानुकूलो न वासौ रूरि नमस्कारोऽत आह व्यापारे योनीति नज्ञातिविशेषाप वज्ञानत्वया द्वत्वसंयोगवद्वा।
व्यास्वापकर्षबोधनानुकूलाद्वाति तादृशविशेषव्यापारत्वं त्रयाणां मनुगतं नमस्कारत्वं। नन्वक्ज्ञातएवना
ध्ववान्नमस्कारत्वानिकोपाधिगौरवात्तत्राह्लायद्धेति स्वाकृतेति तात्पर्यविषयेक्रमवेदप्रामाण्याभ्यु
पगत्तेश्चयर्थः॥ आचारेवेति निमवेदानिषिद्धः। शिष्टाचारो मूलभूतवेदानुमाने लिंगमपवव्याय मूलकस्मृति
मूलकेसंसर्गिसमभिव्याहारादौ लौकिके भोजनाचारादौ व्यभिचारवारणाय अस लवमूलान्तरवेसतीति द्वि
तोविशेषणं अन्यथा लोकमूलमलौकिकवाक्यानुमानगम्यत्वपर्यवसानात्॥ कर्मचारयेणशिष्टाचारत्वि

दी॰वा॰प्र गयतीयह्वेति ॥ संसर्गसमविभागाचारादेरपि दृष्टन्यायमूलकत्वेनालौकिकविषयपदेन तस्यापि व्यावर्तनं ।
मूत्वगतशिष्टत्ववद्धास्यचेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्ववेदानभिज्ञाकर्तृत्वाभ्यामननुगताभ्यामनुपपत्तेरर्तिह्वायद्वेति ।
वेदत्वादौ कृतो ॥ कृतापकर्मणो वशिष्टादेस्तदकरकालेपि शिष्टत्वं न स्यादत उक्तं यायपदेति ॥ इहशादशाकयारवं
१८ इवारणासम्यनैश्चत्र वेदानुमानेनाविगीतत्वं विशेषणं विगीतकुर्वाणस्याशिष्टत्वाय सर्वज्ञस्येति प्रमा वेदेव प्रत्यु १८
हृप्रध्वंसस्य योगप्रभावेणावगमादिति भावः ॥ इहैकवाक्यताप्रयोजकमर्थैक्यं प्रतिपादयितुं सूमिमारचयति ॥ अथवे
ति ॥ अथशद्वो मंगलार्थः ॥४॥ जगादिति ॥ नयानधिकृतशूद्रादिषु तादनेप्रत्यवायोदय ४ तस्य प्रकृष्टनिश्रेयसोपानुषंग
त्वात् ॥८॥ उदये वा तत्वः प्रभावेन तदपगमादिति भावः ॥ एतेन च फलवत्त्वाभ्यांगतया फलवत्त्वमस्यापि दर्शितं ॥ अथ
हिर्यितनमामिति सर्वविद्याप्रदीपत्वादिति ॥८॥ भाव्यप्रणयने हेतुमाह परमकारुणिक इति तत्वेति प्रवृत्ते ४ प्र

37

योजनांनिषेधतस्संबंधज्ञानाधीनत्वादित्यर्थः।ननुनिःश्रेयसहेतुभूतावधारणंकिंप्रमाणतत्वमत्रविविक्ष्यतइ
त्युक्तं।तथाप्युक्तंवक्ष्यमाणदूषणैःप्रमाणत्वानवधारणेतदुपदिष्टप्रमाणत्वावधारणानइत्यादित्रिमाध्यमिक
स्वोदयति।नान्विति।तथावोद्धातस्संगत्यापरतःप्रामाण्यावतारोज्ञानप्रामाण्याधीनाप्रवृत्तिनिश्चयनस्यादितिभावः
श्रुत्वनतटस्थःशंकतेऽथेति।यथाव्याप्तेःसंशयव्यतिरेकानिश्चयावनुमितिप्रतिबंधःतन्निश्चयोऽनुमितिहे
तुः।तथाप्रामाण्यसंशयव्यतिरेकनिश्चयौप्रवृत्तिप्रतिबंधकावितितन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यर्थः॥तत्संदेहइति।प्रवृ
त्तेःसमानविषयकज्ञापनसाध्यतयाअर्थनिश्चयःप्रवृत्तिहेतुरित्यविवादः।तथाचतदभावतत्प्रतिबंधइति
प्रामाण्यसंशयनतत्प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः॥।गुरुप्रवृत्तिरावश्यकार्थनिश्चयादेवसएवतुप्राथमिका
र्थज्ञानेप्रामाण्यसंदेहेनतत्प्रामाण्यनिश्चयाविनेत्यर्थनिश्चयद्वारेवतत्रतस्यप्रवृत्तिहेतुत्वमितिपि

38

वं.टी.प्रा.व प्रान्नीं परिहरति। प्रामाण्येति। एवं सति बौद्धदोषस्थिराभूते तेनं प्रतिमीमांसकग्राह्यानन्विति। एतन्मूपरत्व
प्रामाण्यावादिनोऽनुमत्यंतङ्गति तद्विचारांगभूतं संशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह। ज्ञानेति। करणप्रामाण्ये
भ्रमो मा भूदिति। उक्तो ज्ञानप्रामाण्यमिति। ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहणविषयत्वं न स्वतस्त्वापरतःपक्षे
१९ ऽप्यसंभवादतो यावदिति। सामग्रीविशेषणं विषयसहितज्ञानग्राहिका विवक्षिता। तो ज्ञानग्राहकसामग्र्या १९
ज्ञानपदेन ज्ञानमात्रशक्तेन ज्ञानमात्रग्राहिणः स्वतःपक्षेऽपि प्रामाण्याग्रहान्नासंभवस्तत्र तदप्रामाण्यग्राहके
तिसाविषयकग्राहकेत्यपि भ्रमाकारेण विप्रतिदेयां ऽप्रामाण्यग्राहकस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्राहक
त्वात् ज्ञानमिति पदं अन्यज्ञानस्यापि स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात्। नवप्रविषयकं ज्ञानमिति वाक्यीयप्रविषयकज्ञान
ग्राहिका सामग्री भवति न वा प्रामाण्यग्राहिकेति। पुनरस्त्वेवं भवत्विति वाक्यं न हि विषयत्वेन घटज्ञाने घटो विषयः

किंतु घटत्वेन तथा सवाक्येन घटत्वस्य प्रकारत्वेनाग्रहान्नकं वाक्यं सर्वविषयकज्ञानग्राहकं नयैवं घटज्ञानमि
तिवाक्यं घटत्वेन प्रकारेण घटात्मकविषयसहितं ज्ञानं गृह्णातीति न च तस्य प्रामाण्यमपीति पुनरसंभवद्
तिवाच्यं। इदं हि वाक्यं घटं घटत्वेन गृह्णातु तज्ज्ञानं घटज्ञानत्वेन गृह्णातीति तद्वति तत्प्रकारत्वं प्रामाण्यं गृह्णा
त्येवेति चेन्न तदग्राह्यतया संभवः। एवमपि यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री तावती प्रामाण्यग्राहिकेति नय
मो प्रामाण्यानुमित्याज्ञानग्रहेपि तत्प्रामाण्यग्रहात्तदनस्तदप्रामाण्याग्राहकेति सामग्रीविशेषणं विधि
प्रसिद्धिर्ज्ञानत्वेऽनुभवत्वादिग्राहिणापि प्रत्यक्षेण योग्यत्वाज्ज्ञानत्वमपि गृह्यत एव जातेर्घं क्रियोग्य
नयेवयोग्यत्वाज्ञापरमते त्वनुभवत्वग्रह एव ज्ञानत्वग्रहः। स्मरणान्यज्ञानस्यैवानुभवात् वस्तुतस्त्वा
ज्ञानत्वप्रसिद्धिः। घटानुभवादिग्राहिमनुमानवाक्याभ्यां ज्ञानत्वाग्रहादन्यत्र यद्यपि ज्ञानेपि न प्रामा
छिः नहि किंचिदपि ज्ञानं सर्वथा ज्ञानग्राहकसामग्र्याग्राह्यमिति तथापि ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयं मेपकीक्षत्य प्रामा

चिं॰टी॰वा॰२ ण्यनिष्ठधर्मिपक्षीकृत्य प्रामाण्यशब्दवाच्यत्वं पक्षीकृत्य तदप्रामाण्यग्राहकज्ञानग्राहकसाहकसामग्रीग्रा
ह्यत्वावच्छेदकं भवति न वेत्यत्र तात्पर्यं स्वप्रामाण्येन गृह्यमाणज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिरप्रामाण्ये निषेधप्रसिद्धिर्घ
टादौ। तज्ज्ञानेति। तज्ज्ञानं प्रकृताप्रामाण्याश्रयो ज्ञानं तद्विषयकं ज्ञानं प्राभाकरनये तदेव भट्टनये तदनुमितिर्मु
रारिनये तन्मात्रानुव्यवसायः। तदजन्यं प्राभाकरनये तद्भट्टनये सैवानुमितिः। मुरारिनये स एव मानसा। १०
२० नुव्यवसायः। तद्ग्राह्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यमिति त्रयाणामतीन्यायनये तु तज्ज्ञातविषयकं ज्ञानं मानसानुव्यवसायस्तज्ज
न्यं ज्ञानं प्रामाण्यानुमितिस्तद्ग्राह्यं प्रामाण्यमिति। यद्वा। तज्ज्ञानविषयकं यत्ज्ञानाजन्यं ज्ञानं प्रत्यासत्तेस्तद्विष
यकज्ञानाजन्यं तद्ग्राह्यं। निषेधप्रसिद्धिर्घटादौ। यद्याऽपि प्राभाकरनयेऽपि स्वीयातीतानागतज्ञानानां परकी
यज्ञानानां च प्रामाण्यं तद्विषज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यमपि तथापि स्वीयज्ञानानां वर्त्तमानदशा
यां स्वप्रकाशमेव प्रामाण्यं। परकीयाणामपि तमेव प्रतीतिः स्वप्रकाशमेवेति नोक्तरूपद्धतिः। तज्ज्ञानविषय

41

कं भविष्यज्ज्ञानाजन्याप्रामाण्यानुमितिरपि भवतीति परतःपक्षेऽपि निरुक्तस्वतस्त्वसंभवादिति चान्निरसि
न वाच्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानैःसामान्याजन्यत्वस्य निरुक्तत्वादयतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यैरेव ज्ञानैर्ज्ञा
नप्रामाण्यं गृह्यत इति तावन्न नियम॥ परेषां स्वीयातीतानागतज्ञानयोः परकीयज्ञानमात्रस्य यत्प्रामाण्यं तज्ज्ञा
नविषयज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यमेव तेषामपि यत॥ नापि तज्ज्ञानविषयज्ञानाजन्यैर्ज्ञानैः प्रामाण्यं गृह्यत एवेति
यम॥ तज्ज्ञानपूर्वज्ञानेन न तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्येन तत्प्रामाण्यस्याग्रहणात् किंतु निरुक्तज्ञानेनापि गृह्य
त इति संसव॥ पराजितः स एवास्माकं प्रतिषेध्य॥ अत्र प्रामाण्यग्रहस्य तज्ज्ञानाविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया
तज्ज्ञानाविषयकतज्ज्ञानाजन्यत्वं न्यायनयेनासिद्धं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्येश्वरज्ञानविषयतया च तज्ज्ञानविष
यज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वं परतःपक्षेऽप्युक्तमिति न वाच्यं तज्ज्ञानविषयसमानाधिकरणज्ञानाजन्यस

42

२९

चिं॰ तं॰ का॰ मानाधिकरणज्ञानविषयत्वस्याविवादितत्वात् अन्यपक्षद्वयमध्येपि तु न समाधानं नवेवमनुमाने व्यापकगौ
रवं प्रत्येकमेवानुमानादिविधिकोटिप्रसिद्धिर्ज्ञानत्वेनिश्चितत्वप्रसिद्धेरतीन्द्रिये प्रामाणाकारद्वयाश्रतीन्द्रियेन्द्रियग्नि
गज्ञानं तत्स्वविषयके प्रामाण्ये ग्राहकं चेति तज्ज्ञानमात्रविषयत्वात् नह्येकदाविर्विवादः किंतु प्रत्येकमे
वेत्यावश्यकत्वाद्विशेषविप्रतिपत्तिमाह स्वाश्रयेति। स्वं प्रामाण्यं सविषयकस्य प्रामाण्याश्रयस्य यज्ञा २९
२९ हकं तेनावश्यं तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति नियम॥ यद्यप्ययं न नियमः प्रहमिस्वयो॥ वस्तुतः प्रामाण्ये ज्ञाने ग्रा
त्यो प्रामाण्याग्राहके प्रामाण्याग्रहणात् तथापि प्राभाकरमतेन नमेयी स्वप्रामाण्यग्राहकस्यापि स्वप्रामाण्य
ग्राहकत्वात्पूर्वेतः तदप्रामाण्याग्राहकेप्यनुवर्तितव्या नत्वक्रियासंगतैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदप्र
तिपादनान्नाविवादितनियमसिद्धिरिति चेत्राक्रियासंगतैवकारो हि विशेषणसंबंधं नियमयतीति

रोषणसंबंधस्वाविशेष्यइति। तत्रैवंतन्नियमोयंवायोगव्यवछेदः नीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौतुविशेष्ये
तत्संबंधनियमस्यबाधादयोगव्याविशेष्यतावछेदकेसरोजत्वेतत्संबंधनियमोर्यान्वयेनायोगव्यवछेदप्र
कृतेवाविशेषणायोगव्यवछेदस्याबाधात्सएवप्रतिपाद्यः यतएवकारणंततोन्यस्यावधारणमितिव्यु
त्पत्तेस्तथैवप्रतीतेश्च। अतएवज्ञानंगृह्यतएवेतिनानियमइतिनियमोपिसंगच्छते। यद्यप्येषापिविप्रति
पत्तयसाधारण्येयस्ववृत्तिग्राहकस्यैवग्राह्यसिद्धत्वविवक्षायांद्वितीयसाधारणी। तथापिस्वाश्रयग्राह
कस्यैवमिश्रभट्टमतयोर्भेदाद्विप्रतिपत्तेरपिवैवद्धिकोभेदोद्रष्टव्यः॥ यद्यपिमेयीविप्रतिपत्तिस्त्वतयसाधारणी
स्वप्रामाण्येनप्रामाण्याश्रयग्राहकेणाप्रान्तिज्ञानेनप्रामाण्याग्रहणात् यत्किंतुप्राथाकारेणेवस्तदनन्तरेणाप्र
नाप्यग्राहकस्यापिस्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् तथापिपर्यन्द्रीगुरुणासदविप्रतिपत्तिरसाधारणीमाद्यास्वाश्र

प्र॰टीका॰ प्रेणेति।सर्वाणिनिरवप्राण्याप्रयथ्यांकिंतिः स्वप्रामाण्यंगृह्णतएवेतिप्रतिपादनार्थमेवकारः॥४॥नन्वेतेनाद्विप्रतिप
त्तौगुरूणामनुमानमेवंस्यादाद्यज्ञानप्रामाण्यंस्वाश्रयग्राह्यमिति।तेनतथाविधस्यज्ञानस्ययेः।गिज्ञानस्यज्ञानप्रमेति।
५ यद्यपिइदंज्ञानत्वंसामान्यंनप्रत्यासत्तिःअनेकप्रामाण्यग्रहेतस्यतदवृत्तित्वात्।अनेकंचैतत्सिद्धान्तप्रामाण्यानि
२२ ग्यापिप्रामाण्यनिष्ठप्रामाण्यशब्दवाच्यत्वंअनुगतमीश्वरेअनुरूपीप्रत्यासत्तिःनतद्द्वेप्रामाण्यशब्दवाच्यमि २२
तिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजंज्ञानंस्वप्रामाण्यग्राहकमितिज्ञेयंसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यप्रामाण्यंस्वा
श्रयैरवगृह्यइत्यर्थः।ननुःसिद्धसाधनावारणायसामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यधीमज्ञधर्मोऽजन्यजन्यज्ञानज्ञानस्यप्रामाण्यं
७ स्वाश्रयग्राह्यमितिविप्रतिशरीरंपक्षतारारीवेतिकेषांचिन्मतंतन्निरस्यतियास्त्विति।पक्षविशेषणत्वेपीशतत्सिद्ध
साधनंनिरावृष्टप्रामाण्यमात्रेतिप्रामाण्यविशेषसाध्यसिद्धावपिप्रामाण्येपक्षीभूतेनसंशयतादवस्थ्यान्नाथ

तासिद्धिःपंथिनीयत्रपक्षतावच्छेदकंनानातत्रैवसदोषइत्यर्थः॥येतुसर्वत्रैवांशतःसिद्धिमनुमानपरिपंथिनीम
न्यंतेतन्मतेनप्रत्येकांतिप्रतिबन्धित्वमादायघटोयामिति।घटचक्षुःसंयोगघटव्यासक्तिजंघटज्ञानेपाक्षानोनांशतःसिद्धिगं
नचोपीत्यर्थः॥यद्यपीति।यद्यपिनिरुक्तवक्तुर्विधान्यतमप्रामाण्यंनस्वस्यतेनैवतदनुव्यवसायेनग्राह्यंवक्ष्यमाणदो
षात्तथा॰तद्वताद्वितीयत्वनिष्कंपप्रवृत्त्यंगप्रामाण्यंलाघवात्।तत्रज्ञानसामग्रीग्राह्यमेवेत्यर्थः॥विशेष्येत्या
दिन्यायेनयेनगृहीतेत्यादिमदन्नयेयथार्थमात्रंप्रामाण्यमिदमभिप्रेत्यंतच्चस्मरणसाधारणमतआह।विशि
ष्टज्ञानत्वामिति।अगृहीतसंसर्गधर्मधर्मिविषयकमेकंज्ञानंविशिष्टज्ञानंभ्रमस्तुज्ञानद्वयंनतुविशिष्टज्ञान
मितिभावः॥गुरुमिश्रमतंदूषयति।स्यांस्येति।विशेषणज्ञानसाध्यंवविशिष्टज्ञानमितिभावः॥नवाविशेषण
ज्ञानंविनापिविशिष्टज्ञानंस्यात्तथैवपरसिद्धान्तादितिवाच्यं।घटमहंजानामीतिधीर्गुरुमिश्रमतयोर्घटज्ञान

46

ग्री.प्र

प्रामाण्यग्राहिकासावघटज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वेना ०लंबते ननु विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिनेति न तेन घ
टज्ञानस्योक्तप्रामाण्यवत्वयाग्रह इति भावः ४ उक्तप्रामाण्यानाग्रहे मनसस्तन्निश्चये चेष्टानापीति। ज्ञाततामा
त्रेण प्रामाण्यानुमाने प्रमाहितज्ञाततया वा। आद्य आह ज्ञानेति। अन्त्य आह नापीति। तस्य प्रमितताद्रूपस्य प्रमाबो
धार प्राक्कृत्तनिरूपत्वादिति। अननु संहितोपाधेऽनुपहितप्रत्ययायोगादिति भावः ५ ननु प्रमिततायान प्रमोपहिता किंतु
प्रमाहिता। अत एवं डैव तथात्वज्ञानाग्रहे ज्ञाततायाः प्रमाया अग्रहेऽपि प्रमितता ग्राह्या इत्यत आह। अन्यथेति। प्रमित
तावत्प्रमितायाः अपि त्वज्ञीयावधर्ममेवस्वग्रहत्वादिति भावः ६ अनात्यादिति। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादीति। गोरजता
नानार्थावारादिदं रजतं तया ज्ञातामीति धीः रजतज्ञानग्राहिकेति गुरुमिश्रौ। इयं रजतज्ञाततारजतज्ञानजा रजतज्ञानवा
हारजतानरज्ञातानावदित्यनुमिती रजतज्ञानग्राहमग्राहिकेति भावः ७ तथा च रजतज्ञानस्य रजतत्वप्रकारकत्वं न ज्ञा

२२

त्व नर

हं कथीगोचरइत्यविवादः अर्थस्य यरजतत्वं च त्वं कथं तज्ज्ञाह्यमनश्राहा विषयेत्तीयद्धियन्निरूपणेन विना निरू-
पणानर्हं तन्निरूपिकाधीस्तदुपादाय तन्निरूपयति यथाभावधीः प्रतियोगिमादायैवाभावग्राहिका ज्ञाने-
व विषयनिरूप्यमतो ज्ञानग्राहकमपि विषयमादायैव ज्ञानं गृह्णाति भिन्नानज्ञाने ग्राह्यज्ञानविषयस्य भान-
मावश्यकं एवं च यया सामग्र्या पुरोवर्त्तिरजतत्वे तन्नमामितेन तयैव रजतत्ववैशिष्ट्यमपि पुरोवर्त्तिनिष्ठरजत-
ज्ञानग्राहकेच कास्ती प्रत्यासत्तिसाम्यादिति वरश्च व्यवसायार्थस्य तत्त्वमपि तज्ज्ञाहकस्य विषयइति
सिद्धं स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः॥ व्यवसायग्राहके व्यवसायविषयस्य रजतादेरजतत्ववत्त्वादिना भानेद्व
तरमाहसंबंधीति नहिराजाग्रहे राजकीयत्वेन पुरुषग्रहे नापि प्रमेयत्वेन तद्ग्रहे किंतु राजत्वेन तद्ग्रहे राज-
ग्रहे तथा च संबंधिकत्वानावगाहकत्वाधीः तत्संबंधिनि प्रतितत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वेनावगाहनत्वे

१२

चिंटीप्र तिसामान्यव्याप्तिबलादपि रजतत्ववाच्यादिना व्यवसायग्राहके रजतादिज्ञानमित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ यदि रजतत्वा-
वच्छिन्नपुरोवर्त्तिविषयतानुव्यवसायस्य न स्यात्तर्हि किं तु परक्तवार्त्तिधर्मिविषयतादेत्यर्थः॥ अत एवेति॥ यत सर्वे-
नुव्यवसायो व्यवसायस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमविलोपितौ नौ चमाश्चे नुव्यवसायस्यापि तथात्वात् तदप्रमापि प्र-
मं प्रमेत्येव कृत्वा गृह्यत इत्यर्थः॥ प्रमाणस्य प्रथमज्ञानानां वादप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यत इत्ययुक्तमित्याशं-
२५ क्यानिराकरोति नेति॥ यथा घटाद्यभाववति नो घटादेः प्रतियोगित्वमभावस्य वाभाववत्त्वे भासते समानसं- २५
विसंवेद्यत्वानियमान्न व्याप्यज्ञानप्रतीतौ न प्रामाण्यमपि भासते सामग्र्या द्वित्वादित्यर्थः॥ अत्रेति॥ अस्य द्वैवि-
ध्यमाह कतया घांतवत् त्वांतिज्ञेष्वपि प्रामाण्यस्यादित्यर्थः भ्रमधीरपि प्रमा स्यादित्यर्थः॥ इत्यन्येन स्वभ्रा-
न्तत्वस्य तस्यैव ब्वा चख्येत अनुव्यवसायेन शुक्तौ रजतत्वावगाहने भ्रान्तभावात्प्रत्यक्षतो प्रतिबन्धकत्वात्॥

49

इति

भ्रमोपनीतं च वैशिष्ट्यमनुव्यवसाये भासिष्यते बाधोत्तरं च न भ्रमवैशिष्ट्यभानात् तद्वदर्थव्यवसाय इत्याद
उपनायकेति। अन्यथेति। बाधादनुपनायकाभावस्येत्यर्थः॥ न च यथा बाधावत्तरे त्वर्थव्यवसायः पुरोवर्ति
निरजतवैशिष्ट्यमनालंबमानोपि जायते तथा तद्वदतारात्म्यागच्छाम्नामिति ध्याबाच्यो। तदा तज्ज्ञानप्रत्यासन्नो
सत्यां बाधकाभावादिदानीं च तत्सत्वादिति भावः॥ एकदेशी शंकते। अथेति। तस्य व्यावृत्तसाधस्या विशेषणभा
विशेषो विषयतारूप्यः॥ एतेनेति। गुरुमते दूषणं तथा हि। व्यवसायस्य ग्राहको न वा। अन्ये स्वप्रकाशत्वहानि
न स्यादिति। विशेष्यांशप्रकारतादर्शी वा चार्वाग्यत इति भावः॥ आद्येपि स्वमात्रं गृह्णीयात् स्वधर्ममपि वा
आद्ये स्वमात्रेति। ननु धर्मधर्मिणोरभेदात् स्वमात्रसाक्षिणोपि स्वाभिन्नप्रामाण्यग्रहोस्त्वित्यत आह। साम
र्थ्ये वेति। स्वप्रामाण्यमपीति। अस्य तद्धर्मिवेदनेन तदभिन्नत्वादिति भावः॥ स्वधर्मस्य वा स्वधर्मः स्वाभिन्नोपि स्व

50

वा॰ टी॰ प्रा॰ धर्मत्वादेवस्वग्राह्योऽस्त्वित्यन्यकल्पनार्थीकानिरायष्टोऽसामर्थ्ये चेतिनहीमित्यमनयोर्द्वूषणंमरेति।ज्ञानत्व
यामानसवाहेतुनाउत्पंचमानेज्ञानमनुमितिमानसानुव्यवसायरूपेणप्रामाण्यंगोरव्येश्चाप्रिवारात्
यथोक्तानुव्यवसायानुमित्योरप्रमाणेऽभ्रमेपिसंभवात्प्रामाण्यंत्वभ्रमाव्याप्तत्तामित्यर्थः।अनुव्यवसायावि
२५ वयोरजतादिरनुव्यवसायानुमित्योरपिविषयः।विषयजन्यत्वज्ञानमितिविषयस्यत्वमावश्यकंनचाव
स्वकारणीभूतव्यवसायविषयसत्वेव्यवसायंवावगाहमानानुमित्यनुव्यवसायोतत्प्रामाण्यमव २५
र्थविषयत्वमित्यपरक्तंतद्व्यस्तुव्यभिचारविस्मरणेनजातामार्थीकानिरस्यति।अनुव्यवसायविषयस्येति।
विषयाजन्यत्वादितिअनुमिनन्वनुमेय--अनुव्यवसायोपिरजतादिजन्यस्तदन्तरेनानीपितदुभयोर
यादित्यर्थः।इतिनिरस्तमितिइतिदूषणमेतेनामरसीप्रवेनेतिविद्दृणोतिनन्वतीत्यादिस्वप्रकाशोर्थव्यवसा

यैतुमितिव्यवसायस्यप्रकारकत्वंतद्विषयस्यतद्ववमालंबमानानिसार्वप्रादौप्रामाण्यमेवपरिछिं
दंति।अतएवप्रमादपितदानिष्कंप्यप्रवृत्तिरित्यर्थः॥अनुकस्यपरिशेषसाधयिष्यन्नाह।यदिचेति।तदेति।प्रामा
ण्यज्ञानेप्यनुमितिरूपस्वाविषानिरूपार्थंप्रामाण्यस्यपरतोज्ञेयत्वेफलमुषीप्रबोधावतांतदनुमापकलिं
गपक्षव्याप्तिधर्मनादिज्ञानेषुविषयनियमार्थंप्रामाण्यस्यपरतोज्ञेयत्वेकारणमुखीचद्वैद्वेधावताअ
नवस्थाप्यादित्यर्थः।एवंचप्रामाण्यग्राहकताग्राहकंप्रमाणंलाघवाद्बाधकाभावाच्चस्वप्रामाण्याश्रयग्राह
कमात्रस्यैवप्रामाण्यग्राहकतांगृह्णातीतिमीमांसकाः॥अत्रनपरिशेषाद्व-तःप्रामाण्यमितियुक्तरितिपूर्वप
क्षसंक्षेपः॥प्रामाण्यस्येति।यद्यपिप्रामाण्यमात्रस्यस्वतस्त्वेपूर्वपक्षिमेतन्मात्रस्यैवतत्त्वतिषेद्धुमर्हति
नतुतद्विशेषस्यतथात्वेतदन्याचापितन्निषेध्यात्तिमीतिमननिष्कृत्याविशेषनिषेधइतिद्रष्टव्यं।अ

विंदीवा दोज्ञानं ततोज्ञानत्वविशिष्टतज्ज्ञानं ततोज्ञानस्वरूपसमानधर्माध्यवसायजं कोटिस्मरणं ततः संशयः तथा
वानुव्यवसायेन व्यवसायस्य तृतीयक्षणे विनाशितत्वाज्जन्यप्रत्यक्षहेतोर्विशेष्यसंनिकर्षस्याभावात्तवापि
व्यवसायविशेष्यकप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति वादयति नन्विति । कोटिस्मरणादिनेव्यातत्क्षणे संविज्ञानब
हुव्रीहिणा षष्ठीसमासेन वानुव्यवसायमात्रलाभः । अत्र व्यवसायरूपाप्राप्तिसंशयपूर्वेणोक्तिसैवतद्विशे २१
२८ षकसंशयहेतुरिति परिहरति । नेति मीमांसकैः संकेतेन नन्विति । हेतुकोटिपदयोर्मध्ये कापिमानाभावादम
इति शेषः यद्वा ज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि संशयं समर्थयति कोटीति । गुरुमते धर्मघटादौ मस्तमहृदनये धर्माध्यवसा
यो विवक्षितः ॥ भट्टमते यथोक्तसंशयनिरासेऽपि ज्ञानेति । नन्वनुमानस्य संशयोमास्त्वकिं तु विशेषादर्शनं कोटि
स्मरणसहिता आकद्यारज्ञानेत्वमितिः प्रामाण्यसंशयस्तु पौष्कावाप्रस्तिवन्यतश्चाह । लिंगेवेति । नन्विरवायक

१७

स्यर

त्वाच्च।तथाचप्राक्कुधंयेनसंबंधतांन्निश्चाययन्त्येवप्रामाण्येनचसंबंधमेवनन्नवत्तीतितत्करणःप्राम
ण्यसंशयइत्यर्थः।उक्तसामग्रीसंशयंगुरुमिश्रमतयोर्भिन्निषेधति।ज्ञानस्येति।यज्ज्ञानीयस्यप्रतिबंधकत
स्यतन्निश्चयसामग्र्यापिधर्मीद्रियसन्निकर्षादिरूपान्नप्रतिबंधकेतिनोक्तसामग्रीतःसंशयइत्यर्थः।अथेति।
उभयस्मरणेएकस्मरणस्यसत्वेपिनैकापःकिंतुरोधंइतिनिश्चयसामग्रीतःसंशयसामग्र्याबलवत्वादिद्यापदे
वाउभयकोटिस्मरणेविशेष्यदर्शनादितआहवे।वप्रामाण्यसंशयाकारस्यवग्रहःस्यादितिशंकार्थः।विक
द्वैकोटिकनिश्चयसामग्र्याएवयुगपदुभयोःसामग्रीत्वाभ्यामाधिकासंशयसामग्रीक्लृप्तसामग्रीद्वयसमाजादेवसं
शयोपपत्तावतिरिक्ततत्सामग्रीकल्पनेमानाभावात्तथाचसंशयसामग्रीप्रतिबंधिकातदभेदादितिपरिहरति।
नेति।नतुसंशयसामग्र्येवारोपसामग्रीप्रतिबंधिकामाभूदपनारोपसामग्र्येवप्रतिबंधिकास्यादतआहतदाह

54

रोपद्

न॰ नग्रा

विं टी॰ वा॰ न चैकेति। उभयारोपस्यैकदाप्यसंभवेन फलाविरोधाच्च सामग्र्योरप्यविरोधाद्दि चेत्ता। अविरोधादिति। ननूभयारोपसाम-
ग्र्यैकनिश्चयसामग्र्योः फलविरोधेनाविरोधान्नैवं चेन्नन्तु प्रतिबंधोऽस्त्वित्यत आह। उभयोरिति। न स्यादुभयारोपसामग्र्याः
संशयस्तु प्रत्येकारोपसामग्र्योः समाजादेवोपपन्न इति न तद्बलादप्यतिरिक्तउभयारोपसंशयसामग्रीत्यर्थः। समूहेति।
यथा घटपटेंद्रियसन्निकर्षौ प्रत्येकमवद्धतशक्तिकौ युगपदुद्भवतो विनिगमकाभावादुभावपि युगपज्ज्ञानमार- २०
२० भेते तदेकमेव समूहालंबनं तथा संशयस्थलेऽपीत्यर्थः। नन्वस्तु युगपद्विरुद्धोभयारोपः स एव संशयोऽस्त्वत आह बा-
धाद्यसामग्र्येव संशयसामग्री तथा चोभयारोपसामग्र्याः सत्वामेकारोपो न भवतीत्यविवादं तथा च विरोधादर्शनादि-
त्यादिना च संशयकोटिस्मरणात्संशयवस्या ज्ञानं तु निश्चय इत्युपसंहारव्याजेन निरस्यति। तस्मादिति। प्रामाण्य-
निश्चये हि ज्ञानग्राहिकैव सामग्री भावावश्यकी न संशये तत्प्रामाण्यस्मरणमपि तत्र यद्यावश्यकं तदाप्रामाण्या

व्याप्तिस्तत्तस्त्वे तत्संशयस्य सर्वे स्याच्छ्रावनंतावस्यकेत्वावानन्त्यासदशायां तन्नियतस्मारकं वाच्यं तद्
नादृष्टं दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनायां मानाभावादिति समानधर्माध्यवसायस्तत्स्मारको भूत्वा
संशयहेतुर्वाच्यः समानधर्मिज्ञानाभावान्नाप्तीति तत्संशयः किंतु निश्चयसामग्री सत्तामपक्षनस्यादित्य
र्थः। प्रामाण्यसंशयरूपज्ञौ आद्यावेवज्ञानग्रह इति शंकायां परिहारान्तरमाह। धर्मीति। अथ च हेतुमाह। अन्य
थेति। यदि धर्मिज्ञानं तद्धेतुर्न स्यात् धर्मीति। तावनेंद्रियसन्निकर्षादेव तन्नियमः स्यादन्य– विशि
ष्टवांशे न च यच्च सम्मुग्धालंबने नो लिंगिते ष्यन्यतमत्र संशयस्तत्र धर्मिज्ञानमप्यतिप्रसक्तमिति वाच्यं।
विशेषादर्शनादेरपि सहकारित्वादित्यर्थः॥ सहकारीति। विशेषोर्द्ध्वविशिष्टस्थाणुत्वं बहुशोपलब्धं तस्ये
कदस्थाणुकोटिकोयेन तु पुरुषत्वेन्योकः स्थपुरुषकोटिकः संशयोऽपि स्तत्तदा स्यादिरूपस्यारद्यारिभ्रम

56

पे५

पेवीवाप ध्यवसायस्तद्धेतुस्यात्रासयवधर्माध्यवसायो धर्मिणमप्यालिंगति तद्विषयत्वेबाधादतोपि धर्मिज्ञानं तद्धेतुरित्यर्थः॥ अ
न्यथासस्थलेपि भवत्वादौ प्रामाण्यनिश्चयः तदनुसंशयस्यादिति शंकते॥ अथेति॥ अपीतः शंखः शंभव वार्हसंदर्शनि
र्मुखमादप्रवादिर्याद्वा अनुमानादारोप्यविपरीतकोटिनिश्चयोपि यथापित्तादिदोषात्पीताद्यारोपस्तथाचापि
२८ स्यादित्यर्थः परिहरतीति नेति॥ यथा पीताद्यारोपेपि शुक्लेति प्रवृत्तिस्तथा चसंशयोत्तरमपि प्रामाण्ये प्रवृत्तिः॥ तथा
चसंशयोत्तरमपि स्यात् तद्धेतोः प्रामाण्यनिश्चयस्य वृत्तत्वात्ः शामयैवमित्यर्थः॥ दोषान्तरमाह॥ साक्षा २८
दिति विशेषदर्शनंः आरोप्यकोटिविरुद्धकोटेरपीतादिकोटेर्ज्ञानं दिगिति नन्वनुमित्याप्रावीत्वावधारणे
पतीत्यारोपसत्त्वात्सन्यक्षेण प्रायीवावधारणे तत्तदसत्त्वात्॥ विरुद्धकोटिमात्राद्धीस्तद्विरुद्धकोट्यारोप
प्रतिबंधिकेति॥ अत एव शंखचत्रूपविशेषस्य प्रत्यक्षेपि पीतारोपस्तस्यारोप्यकोटिविपरीतकोटिनिश्च

57

भावेवप्रति

याथतद्वनेतिपीतारोपस्थले अ[illegible]तकोटेः साक्षात्कारिज्ञानंनास्तीत्यर्थः॥ अत्रहेतुः। पित्तादिनाप्रतिबंधादि
तौ एवंचात्रसाक्षात्कारीप्रामाण्यनिश्चयइतितादृशस्तत्संशयोनस्यादित्यर्थः॥ अयंदोषोगुरुमिश्रयोरेवसदे
तप्रामाण्यधियःसाक्षात्त्वाभ्युपगमादितिद्रष्टव्यं॥ ननुदोषःप्रतिबंधकोनचपित्तादिर्दोषोनत्राहनचेति॥ नहि
ज्ञात्येवकश्चिद्दोषः किंतुकश्चिद्विनथावातत्स्वरूपमात्रप्रतिबंधकतयापीतभ्रमजनकतयावपित्तादिरेव
दोषइत्यर्थः॥ ज्ञानबोधाबोधयोस्तत्प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपदोषाविस्मरणेनमिथ्यत्वयद्वयोः शंकांनिर
स्यति॥ नवेति॥ प्रामाण्यज्ञानेपितद्बोधाबोधाभ्यांप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरितिभिन्नाप्रार्थः॥ मीमांसकःशंक
तेनविति॥ ज्ञानमात्रे अनन्यथासिद्धानन्यथासिद्धसाधारणे॥ अनन्यथासिद्धं अनेनस्वविषयेणविनाभ्येत
दुत्पत्तुमर्हतीतिशंकानालिंगिनापरिभूय अवधारणाक्रमीकृत्य अन्यथासिद्धिशंकायाप्रामाण्यशंकातोरि

वि०ग०वा०

२१

न्नेति शंकिंतु हृदयं प्रमात्वनियमादिति। स्वमतेन नैयायिकवचनं अज्ञाते अविषये व्यवसायाविषयेनं ज्ञं ज्ञान
रज्ञानामीतिं न वा पटज्ञानर घटं जानामीत्यनुव्यवसायस्य सत्तु व्यवसायस्य घटत्व व्यवसायोभयाविषयत्व
मन्यथासिद्धं व्यवसायप्रामाण्याविषयत्वेतु तेनाविनाप्यस्य संभवतीति तद्विषयत्वमन्यथासिद्धमिति। न तथानुत
शंकाग्रंग्रस्तं व्यवसायप्रामाण्यानिश्चायकमप्यनुव्यवसायस्य परिच्छ्याज्ञानविषयत्वात् व्यवसायप्रामाण्य
सत्वासत्वसंशय इति शंकार्थग्राहकस्यान्यथासिद्धिशंकाप्यप्रामाण्यशंकैवसावनसंभवतीति प्रकारेण प
रिहृतमिति वामिन्ता। अन्यत्रापि व्यवसायेपि विषये घटादौ तत्रापि व्यवसायबोधाबोधाभ्यां नान्यथासिद्धिशंके
त्यर्थः। नतु ज्ञानप्रामाण्यसंशयात्राविषये संशये इत्यत्र परस्येष्टापत्तिमाशंक्य निराकरोति न वेत्यादि। नातुल्य
त्वादित्यंतेन प्रामाण्येति। सर्वज्ञाने ज्ञानत्वात्प्रामाण्यसंशयेनाप्यर्थसंशयस्य सार्वत्रिकत्वादर्थानिश्चयोच्छे

२१

59

द इत्यर्थः। निरासयुक्तिमाह तस्येति। तस्य प्रामाण्यसंशयस्य अनभ्यासदशापन्नज्ञानस्य वादेः प्रामाण्य
संशायकस्याभावं विकल्प्य तद्धेतुकः प्रामाण्यसंशयो व्यवसवीत्तिकज्ञानविषयत्वरूपसमानधर्माद्व्यवसाय
स्य करतलामलवदादावपीति तस्य हेतुत्वे तत्रापि संशयस्यादित्यर्थः। प्रामाण्यसंशयो नन्यथासिद्धयवयव्यतिरेकि
तथापि तद्धेतुरित्याह। अप्रमत्वे तु तीमवेवं संशयस्य चातुर्विध्यापत्तिरस्यापि परं पनया ज्ञानत्वरूपसमानधर्मा
द्व्यवसायजत्वादिति भावः। मीमांसकः शंकते। अथेति। एतन्निश्चयादिति। तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वनिश्चयात्तथावला
ध्वादिदमेव प्रामाण्यं निष्कंपप्रवृत्त्यंगमिदं निश्चितमेवेति नाद्यसंशयः। किंतु विशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानत्वं ह्ययमे
वेत्यत्र संशय एतत्संशयाभावमाह। तत्रैव तद्वृत्तितत्प्रकारकनिश्चयो निष्कंपप्रवृत्त्यंगमिति। किंतु विशिष्टज्ञा
नमिदं इत्यर्थः। परिहरति। अस्त्विति। यद्यप्येतस्यानिश्चयेऽपि प्रामाण्यसंशयेन प्रवृत्तिप्रतिबंधो यस्य च संशय

विं ल वा प्र यानिरोंकि निश्चयो यत्प्रतिबंधकौ तन्निश्चयो हेतुरनुमितौ व्याप्तिप्रमायां तत्रस्याविशिष्टज्ञानत्वस्य निश्चयत्व
प्रवृत्तिहेतुरिति तदेवस्य तत्त्वादि विवादविषयो ननु तद्ग्रहकारकत्वं न मसाधारण्याज्ञाततन्निश्चयेपि विशिष्ट
ज्ञानत्वसंशयेन निष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधाद्येति किं तस्य स्वतस्त्वेन साधितेनापीति यद्यपि तथापीदं दृष्ट्याम
३० हइति अस्तु तावदिति शङ्कार्थः तथापीति अर्थतद्वत्वे संशयात्रार्थ तद्वेदमर्थस्यानुव्यवसायेपि विषयो तप ३०
वनतदितमपि प्रामाण्यं तद्विषयः अस्याहरणाश्चेत् प्रामाण्यं तदपि न तद्विषयं मदनंतरं मपि प्रामाण्यसंशया
दित्यर्थः इदं मन्येयथा स्वतः प्रामाण्यं तथा रज्जतं सोपीति मीमांसकः शंकते नो नाद्विति तामानमिति इदं रजतं ज्ञा
नामीत्याकार इति शेषः ॥ अन्यथेति यदि रजतत्वादिविशिष्टो धर्मी नानुव्यवसाये भासते इत्यर्थः इदं त्वावि
शिष्टं रजतं रजतत्वविशिष्टं धर्मांशे स्वतः प्रामाण्यं साधयति । अत इति यतो धर्मांशे तत्प्रामाण्यग्रहस्यपरिहरा

दइत्यर्थः॥ निरासयुक्तिमाह तस्येति। तस्य प्रामाण्यसंशयस्य अनभ्यासदशापन्नज्ञानस्य वादेः प्रामाण्यसंशायकस्यासार्वत्रिकत्वात्तद्धेतुकः प्रामाण्यसंशयोप्यवसर्वत्रिकज्ञानविषयत्वरूपसमानधर्मो व्यवसायस्ककरतलर्मिलपदावपीति तस्य हेतुत्वे तत्रापि संशयस्यादित्यर्थः॥ प्रामाण्यसंशयोनन्यथासिन्वयव्यतिरेकतयापि तद्धेतुरित्याह। भ्रमत्वेत्तुतामवेवं संशयस्य चातुर्विध्यापत्तिरस्यापि परंपनयाज्ञानत्वरूपसमानधर्मा व्यवसायजन्यत्वादिति भावः॥ मीमांसकः शंकते। अथेति। एतन्निश्चयादिति तद्वति तत्प्रकारकत्वनिश्चयाद्धि तथा च लाघवादिदमेव प्रामाण्यं निष्कंपप्रवृत्त्यंगमिदं निश्चितमेवेति नात्र संशयः॥ किंतु विशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानत्वं द्वयमेवेत्यत्र संशय एतत्संशयाभावमाह तत्र च तद्वति तत्प्रकारकनिश्चयो निःष्कंपप्रवृत्त्यंगमिति। किंतु विशिष्टज्ञानमिदं इत्यर्थः॥ परिहरति। अस्त्विति। यद्यप्येतस्यानिश्चयेपि प्रामाण्यसंशयेन प्रवृत्तिप्रति वैलोयस्य च संशय

मेवमिति। इदं विशेष्यकं रजतं विशेष्यकं च मानसमपि ज्ञानद्वयमेकं वा ज्ञानेनानुव्यवसायो मनसो बहिरस्वातंत्र्या
दित्यर्थः। अन्यथेति। यदीदंत्वरजतत्वप्रकारत्वेन भासिष्येते तदेत्यर्थः। तद्धर्मत्वोत्तीयार्थत्वेइदमिदंत्वेन रजत
त्वेनेति व्यवसायशरीरं स्यात्। तस्यापि रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वादित्यर्थः। एवं सत्यनुव्यवसायस्य
विशेषयोर्निर्विकल्पकत्वं निरस्यति। तथा वेति। इदं विषयकेदंत्वादिप्रकारकज्ञानवद्व्यात्मनो भासमा
नस्समानसंविन्नवेद्यतया रजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वेनार्थोपि भासत इति न तत्रानुव्यवसायस्यानि
र्विकल्पकत्वमित्यर्थः। न धर्म्यंशे न वा रजतांशे स्वतः प्रामाण्यमित्युपसंहारव्याजेनाह। अत इति। धर्म्यंशे
स्वतःप्रामाण्यग्रहेपि न तत्संशयो विषयमंतरेण ज्ञानस्यासंभवितया न धर्मिशंकायां व्याघातेन शंकानुद
याद्दिति भावः। तस्माद्दिति। यस्मान्निश्चिते प्रामाण्ये न संशयस्तदानीमनुपपत्तिरत्रैव संशयः तस्मादित्य

र्थः ॥ आचार्योदयनाचार्यैः कदाचिदिति । तज्ज्ञानस्यानीलादिदशायां तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानवे
द्यत्वस्य गुरूणामप्यनुमतत्वाज्ज्ञानत्वपरेणैव ज्ञायत इति साध्यार्थस्तु चायनसिद्धसाधनमत आहास्यस्येति ।
परत्वमन्यत्वं न त्वकेवलान्वयीत्यर्थः ॥ लब्धेति । स्वतोग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया न परमिति न सिद्धसाधनमिति शे
कार्थः ॥ ग्राहकस्यापीति । ग्राह्यं ग्रहणार्हं । स्वेति । स्वग्राह्यप्रामाण्यकत्वाभिमतं पक्षीभूतं ज्ञानं तदन्यत्वे प
रसाध्यार्थ इति टीकार्थः ॥ दूषयति । अप्रामाण्येति । अप्रामाण्यमात्रस्यैव मया स्वग्राह्यप्रामाण्यकत्वेनाभिमतत्वादि
दमपि नेत्यर्थः ॥ उच्यत इति । आचार्यानुमानार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ अनभ्यासेति । प्रामाण्यमात्रं पक्षत्वेऽभ्या
सदशापन्ने हेतौ भागासिद्धिवारणाय पक्षविशेषणं । अनभ्यासदशायां ज्ञानविषयो नेति प्रथमसाध्यार्थः ॥
स्वतस्त्वप्रतिषिद्धेपि परतस्त्वसिद्धये स्वाश्रयेति । स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्यमित्यर्थः ॥ स्वाश्रयेति । अनयो

टि२ त्रि

हियदुत्तरक्षणवर्त्तिसंशयविषयो भवति स तज्ज्ञाहो न भवतीति नियमो व्यभिचारादतस्तृतीयेंव्यवसायोव
यस्ततो निर्विकल्पकमनपेक्ष्यैव विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्वात्सविकल्पकं ततः स्मृतकोटेः प्रामाण्यसंशयस्त
तश्चतुर्थक्षणेर्थसंशयः। यद्यपि मन्मते कोटिस्मरणस्य ज्ञानज्ञानजन्यतया चतुर्थादिक्षणेपि प्रामाण्यसं
शयो वक्तुं शक्यते तथापि गुरुमते तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानविषयतया द्वितीयक्षणे यकोटिस्मरणेन तृतीयक्षण एव
प्रामाण्यसंशय इति न तदनुरोधात्तृतीयेति निर्बन्धः कृत इति मन्तव्यं। एवमपि यथोक्तसंशयविपर्ययोद्यस्तु तज्ज्ञाद्यौ
प्यस्तु दृश्यते हि निश्चितेपि संशय इत्यन्यथासिद्धिवारणाय। सत्यं तन्न हि निश्चये सत्येव संशयो भवतीति न त
तृतीयक्षण एव तस्य नाशान्न सत्त्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण सत्वस्य विवक्षितत्वात्तादृशोपि निश्चयस्यान्य
थासिद्ध्यादिशंकाविनाशे संशयप्रतिबंधकत्वदर्शनादिति पूर्वानुमानेन गुरुमतमात्रं प्रतिबिद्धं मतो मतत्रय
साधारणं प्रतिषेधमाह। विवादेति। अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं पक्षः। यावत्स्वविषयकज्ञानग्राहकग्राह्यंने

वि॰दी॰प्रा॰ तिसाध्यार्थः॥ हेतुपूर्वकावेवेति॥ यद्वेति॥ एतस्ययत्प्रामाण्यंतस्ययःसंशयस्तत्पूर्वकालीनोयएतज्ज्ञानस्यनिश्च
यस्तदविषयइतिसाध्यार्थः॥ एतज्ज्ञाननिश्चयानंतरं॥ एतज्ज्ञाननिश्चयाव्यवहितोत्तरंएतज्ज्ञानवृत्तीयद्वकणइत्यर्थः॥
[illegible]ग्राहेतेति॥ अनभ्यासदशापन्नेवीप्रामाण्यपरत्वादित्यर्थः॥ प्रथमंचेति॥ अनभ्यासदशायामभ्यासदशा
यामनुगतीयत्वेनान्वयिनैवतदनुमानमित्यर्थः॥ बोधयादिति॥ नन्विति॥ साध्यप्रसिद्धिंविनातद्व्यतिरेकानिरूप
२२ णाद्व्यतिरेकव्याप्तेरग्रहादिदंवह्निज्ञानंप्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादितिव्यतिरेकानस्यादित्यर्थः॥ अत्रभास्क २२
रीयपरिहारंशंकते॥ अथेति॥ प्रमानास्तीतिनिषेधस्यप्रमात्वेप्रामाण्यनिषेधोविरुद्धः॥ अप्रमात्वेतयाप्रामाण्यनिषेधो
विरुद्धः॥ अप्रमयानिषेधासंभवादिति॥ स्वक्रियाव्याघातरूपदंडभयेनक्वचित्प्रमाकाचिदप्रमातद्विषयइतिमतंत्वयोन
नस्त्वव्यक्तीयांसाध्यप्रसिद्धिमादायेत्याहयदिनेत्यैनकुणपीविज्ञानंवक्तुंव्रीहिणाप्रवृत्तिसामर्थ्यलाभस्तथावप्रवृत्ति
सामर्थ्येनवह्निज्ञानंप्रमात्वेनानुमेयं॥ प्रामाण्यप्रसिद्धिस्थलेचज्ञानेविशेष्यानेसीतहेतोःसत्त्वाप्रमानवधारणा।

आश्रयित्वासाधारणत्वेप्यर्थधःमज्ञेयत्वादिनाप्यव्यवयाप्रतिसंधाने व्यतिरेकिणमंगीकुर्वतामत्रैवमानमिदमुक्त
मिति नु ना अस्याव्यतिरेकात्तावेन व्यतिरेकित्वासंभवात्ः ननु प्रामाण्यं साध्यं नास्त्येवेति कस्य व्याघातेनाप्र
सिद्धिरित्याशंक्य निनाकरोति नचेत्तितद्वतितत्प्रकारक-त्वमादिपदग्राह्यं दूषयति तन्नहीति प्रथमास्त्वाप्र
अथ स्वयमेव प्रामाण्यनिषेधो व्याघातो साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह। स्वयमिति। किंच कथादशायामपि
प्रामाण्याज्ञाने परस्य व्याघाताप्रतिसंधानान्न व्याघातेन साध्याप्रसिद्धिरित्याह। प्रामाण्यमिति। मतान्तरमा
शंकते। यं वदन्तीति। सन्देहे नैव प्रवृत्तेः संवादे सति संवादिप्रवृत्तौ हेतुज्ञानस्यैव विषयमनुमायनामिति
नमतं तथापि प्रामाण्ये वेलक्ष्यकल्पात्रैव धीःस्यान्नतु प्रामाण्यत्वेन सायमृग्यत इति तन्मतनिरास ४ अ
नन्यगानिकतया प्राग्लवीयसंस्कारस्य व्याघात आस्थायते प्रामाण्यव्यतिरेकीत्वन्यथापि संभवतीत्याशये
न स्वयत्विति। प्रामाण्यं अर्थप्रपंगं भवेवं प्रतिज्ञाद्यसंभवस्तत्र दोषःस्तार्थानुमानएतास्यप्रकारस्योपपत्ता

विंटीवाप्र सादितितावद्अतएवेतियत्तोऽभावसाध्यकेव्यतिरेकिणिसाध्यप्रसिद्धिर्नांगी अतएव आकाशमितरेभ्यो
भिद्यते आकाशत्वादित्यत्रपृथिव्यादित्रयोदशतादात्म्यव्यापकत्वेनाकाशत्वाभावोगृहीतइतितदभावेना
काशत्वेनत्रयोदशतादात्म्यानामभावोऽप्रसिद्धएवासिध्यतीति अन्यथाअभावमेलकस्यसाध्यस्यक्वचिदप्य
प्रसिद्धेःसतस्त्यादित्यपक्षेतुसाध्यप्रसिद्धिंविनाकोट्यप्रसिद्ध्यानतत्संदेहोत आहाएवत्वेतितथाचवह्नि
त्ववद्विषयकत्वेनतदभाववद्विषयकत्वेकोटीतेयप्रसिद्धेएवेत्यर्थः अयएवसंशयःपक्षेसाध्यसिध्याविशेषसएवा २२
नुमानांगं आकशव्यतिरेकिणिसंशयोदर्शयितुंतद्ज्ञानाभावत्तथापिअवह्नित्वप्रकारकंनवह्नित्वाभाव
वतिनवह्नित्वप्रकारकंचेत्येवानुमितिशरीरमस्याशपक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्नेसाध्यस-न्यस्यपक्षधर्म
तावत्त्वेनासिद्धेश्चतआहतदभाववतीतितृतीयेतिसमप्रकारकेज्ञानेनिषेधकस्यप्रकारान्तरात्वयाप्रसंभवेनतद्
भाववत्तीत्यनेनैवाव्यवधानपादत्तइतितत्प्रकारकत्वमथादायानुमितिपर्यवस्यति। तथापिव्यापकताव

68

केदंप्रकारिकैवानुमितिःस्यात् नन्वत्र तद्वति तत्प्रकारत्वप्रकारिकेतिचेन्नामाभूद्भ्रान्त्यर्थान्तरं तस्मिंस्तद्विशिष्ट्यर्थ॰ज्ञाने
तीयथातोद्यनंतद्व्यणुकादौ कार्यत्वेनोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वेसाध्येऽनित्यज्ञानमुपसंहर्तुंनशक्यतइति
ज्ञानत्वेनैवप्रकारेणवस्तुतोनित्यज्ञानमनुमितिरालंबनइत्यर्थ॰ अर्थाद्वासिद्ध्यतीतियदुक्तंतदाहायद्वेदमि
तीनवच्छमस्यापिविशेषणेतथावह्नित्ववद्विषयकत्वाद्भ्रमत्वेनैवसिद्धसाधनमितिवाच्यंवह्नित्ववद्विशेष्यक
त्वस्यसाध्यार्थत्वात् वह्नित्ववतिवह्नित्वप्रकाराविषयकताकत्वंमासौस्त्वनिष्प्राकारकत्वेनैवोपसंहारो
स्त्वित्यतोवह्नित्वेनेतिपक्षविशेषणंननुतुवाच्यंवह्निभ्रमेपुरोवर्त्तिनादंत्वप्रकारिकावह्नित्वाप्रकारिकावै
त्वाविषयतावह्नौवह्नित्वप्रकारिकाइदन्त्वाप्रकारिकावायनाविषयतानयावभ्रमत्वेनसिद्धसाधनमतआ
हावह्निभ्रमेवेतीपरस्यावह्निज्ञानेज्ञानत्वेनतद्विषयेवघटत्वेनज्ञातेघटमयंजानातीनवेतिसंशयानुपप

69

स्य४

द्विटी०पा त्याता वह्निविषयताकल्पनं सर्वैकविषयतयैवोपपन्नमिति तद्द्वये मानाभावः। अस्त्वेकैव विषयता। किंतु सैवो
भयता। किंतु सैवोभयत्राविनिगमकाभावाद्यपि न घटमयं जानामि न वेति संदेहस्तज्ज्ञानस्य घटविषय
त्वगोचरस्तथापि संशयेनाविशेष्यपरविमता व्यतिरेकिणा साध्यत इति यदुच्यते तत्राप्रामाण्याभावसाध्य
३५ इति वयं ब्रूमः इत्यर्थः॥ तत इति। अप्रामाण्यसंशयस्यानिष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्य तत एव निरासादिति भा ३५
वः। तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य ज्ञानानुपस्थितेरिति यतं प्रत्याह। तदेवेति। न हि प्रमात्वं तज्ज्ञानानुपस्थितेः किंतु
प्रमात्वेन ज्ञानं ज्ञानान्तर्वेन पक्षधर्मताबलादिति यो मन्यते तं प्रत्याह। तदनन्तरमिति। अभावसाध्यकव्य
तिरेक्यनन्तरं। अर्थात्। इदं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्नित्ववद्विषयकं वह्नित्वाभाववदविषयकत्वे सति सवि
षयकत्वादिति व्यतिरेक्यनन्तरं वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वनिश्चितमित्यर्थः॥४॥ यद्यपीदं वह्नित्वप्र

70

न्न२

कारकं ज्ञानं वह्निविशेष्यकं दाहसमर्थविशेष्यकत्वान्न स्वायस्मिंडे वह्निज्ञानवद्भिन्नत्वघटिते नैवादोषेऽपि दं माण्या

नुमानेन साध्याप्रसिद्धिमूलको दोषः सौध्याच्यप्रागभाव एवमावेपि स्वार्थे साध्यमाने वक्ष्यमाणरीत्या नैते दोषा इत्या

शयेनाह तथाहीति न च वह्निघटावितिसमूहालंबनप्रमायां हेतुसत्त्वात् अत्र वह्निनवह्नित्वव्यधिकरणप्रका

रावच्छिन्नेन वह्न्यादित्यप्रकारकोऽवतिसाध्यत्वया सात्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यं व्यधिकरणप्रकारकत्व‾ षेव स्यम

वाच्यसाध्यत्वात् अत्र हेतुद्वये वह्नावेव वह्नौ वीनवह्नौ वा वृत्तिमीशये हेतुसत्त्वान्न व्यधिकरणप्रकारकत्वासावरूप

साध्यामत्त्वाद्व्यभिचारस्तद्वारणाय निश्चयपदी अत्र वह्नौ वह्निर्वा मन्य व्यभिचारवारणायाद्येसत्यन्तं द्वितीयहेतौ वि

शेष्यकान्तं विशेषणानां वांत्यं हेतौ निर्विकल्पके आद्यहेतौ तत्र वह्न्यपेक्षाज्ञाने वस्तसाध्यवत्त्वागमनादायसा

धारण्यं तयोः साध्यवज्ज्ञानवधारणदशायामेवानयोर्द्वयानां न च भ्रमत्वाभावस्य साध्यस्य घटादावपि स

त्वात्तत्रासत्तोर्हेतोरसाधारण्यं भ्रमत्वाभाववद्ज्ञानत्वस्य साध्यार्थवाचात्तत्र साध्याज्ञानदशायां हेतूपन्यासा

वि टी वा प्र ज्ञाने वा त्वद्दोनोदाहसमर्थविषयकत्वे सत्यात्वे वा भ्रमवारकं वा वह्निभ्रमोपि दाहसमर्थस्य वह्नेर्विशेषणतयावि
षयत्वात्सिद्ध्यतीति। व्यापकाभावज्ञानप्रतियोगिज्ञानयोस्तद्वगाहित्वेन सत्याचित्यर्थः। अनुमाप्याभावव्या
पकाभावरूपहेतुमत्तयापक्षज्ञाने व्यतिरेकिणि गमकेनोपाधिकेन व्याप्यासिद्धिं विनैव तादृशज्ञानेभ्भ
वत्तानयववस्तुगत्याय साध्याभावस्तद्व्यापकप्रतियोगिकाभाववत्तयापक्षज्ञानं दृश्यते। व्यतिरेक्याभासोच्छेदा ३५
३५ पत्तेरतस्त्राहायद्व्यापत्तयेति। यो। साचोयस्याभावस्य व्यापकत्वेन गृहीतस्तदसत्वस्याभावेन हेतुना तस्य व्याप्य
स्याभावक पक्षे साध्यत इत्यर्थः। व्यापकाभाववत्त्वेऽथैवव्यापकज्ञानं व्याप्याभावानुमितौ तथानुमितिनतत्प्रसिद्धि
रविषयताभाव्यतेनत्वाधिकेति द्विषयकत्वस्य मीशयेनानालिंगनादन्यथा समवायेपि विषयतापत्तेरिति भावः। पूर्व
सिद्धस्य वनेपकदेशिसमाधानमाहात्र्याद्येत्विति। प्रभावसाध्यके यतीयव्याप्यभावाप्यसाध्यके व्येकदोषो वक्त
महीति। व्यापितत्प्रमाप्रमावादिभूतमेवेति मतमाश्रित्यतत्वाद्युपाधीनामेवं नोद्भाविनमिति भावः। प्रपञ्चयानितपाव

72

ति। अतो गंधवद्विशेष्यकपदेनापृथिवीभ्रमे निश्चयपदेन पृथिव्यामपृथिवीसंशये व्यधिकरणप्रकारकव्य
भिचारो निरस्तः। पृथिवीत्वप्रकारक इत्येतावता साध्यमाने भ्रमत्वे च सिद्धसाधनं स्यादतः पृथिवीत्वाभाववति पृ
थिवीत्वप्रकारको नेत्येवं साध्यनिर्देश इत्याह। पृथिवीत्वभ्रमस्येति। गंधवद्विषयकेति सद्धेतुविशेषणे भ्रमे व्य
भिचारः स्यात् अतो गंधवद्विशेष्यकेत्युक्तमिति ध्येयं। न चोक्तौ। अत्राव साध्यमसंकीर्णभ्रमाधीना विषयता मता अत्रा
ह। अन्ये त्विति। पूर्वं पृथिवीभ्रमत्वाभावः साधितोऽन्येषां तु मते भ्रमत्वसामान्याभाव एव साध्य इति विशेषः पृथिवी
व्यामपृथिवीसंशये प्रमाणे व्यभिचारवारणाय गत्या समानाधिकरणप्रकारकेति विषयताविशेषणीभू
तपदं वा पृथिव्यां यद्व्याप्यं वा मतिर्गंधसमानाधिकरणेत्याद्येव वाच्यं तथापि व्याप्यवृत्तिव्यापकज्ञानत्व
स्य हेतूकरणात् तथा च न तदा अग्रे वैयर्थ्यतया तत्त्याग इति मन्तव्यं। पृथिवीभ्रमेऽपि व्यभिचारो निरस्तः। न तु शीना
पृथिवीत्यनुभवे गंधवद्विशेष्यपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयहेतुराप्तेः। न च पृथिवीप्रमात्वं साध्यमिति वाच्यं

३२

वि.टी.पा वारमाशंक्याह। नानेति। गंधवदित्यादिलिंगं पृथिवीत्वव्याप्यगंधाद्याभासत्वे वेत्यर्थः। अथ पृथिवीमक्रमशंक

१ योरिमे पृथिवीजले इत्यनतिसमूहालंबनागंधवदित्यादिहेतुमत्त्वादप्रामाण्यासावरूपसाध्याभावाद्धर्मि

वारइत्यतआह। नैमेचाश्रंशइति। यत्रांशेहेतुमत्त्वमप्यप्रमैवेत्यर्थः विषयतापक्षेत्रव्यभिचारं निरस्यति। विरो

ध्येति। तथाचायावद्विषयतावद्धिकरणप्रकारतानवच्छिन्नानतत्रांशेसमूहालंबनमिदंप्रमैवेत्यर्थः। यतोविरोध्यभेद ३६

३२ नविषयताभेदोनएवावश्योविनानाप्रकारावच्छिन्नैकविषयताकत्वं संशयलक्षणं समूहालंबनेनेक

विषयताकेनातिव्याप्तमितिवाच्यं तत्रविशेष्यभेदवत्प्रकारभेदोस्तु तथाचोक्तंसंशयलक्षणमसंभवातिप्र

संगात्। निरस्यति। नवेति। भास्करमतमाहाय त्विति। अत्रवह्निपृथिव्यामपृथिवीत्वमनार्थीनतरणायामाप्यत्रयोविशे

ष्यताविशेषणी। पृथिव्यामपृथिवीभ्रमं पृथिव्यां पृथिवीभ्रमो पृथिव्यामपृथिवीसंशयेच व्यभिचारवारणाय

गंधासमानाधिकरणधर्मप्रकारकेतिविषयतावशेषणीद्वयमिति तन्नोता भास्कारेणव्याघातेनतवाप्रामाण्य

74

रित्यु०   व०

सामान्येऽप्रसिद्धे विपर्ययोक्तविशेषाप्रसिद्धेरित्यर्थः। न च व्याघातादिना प्रामाण्यमात्रस्य सिद्धा पृथिवीत्वेन वद्य
विकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वसकलपृथिवीवृत्तिगावद्धर्मत्वाज्ज्ञेयत्वादिदेयो दित्यादितः पृथिवीज्ञानप्रामाण्यसिद्धौ
यथोक्तानुमानस्यादिति वाच्यं तथापि यथोक्तानुमानस्याप्राथमिकत्वानपायात्। व्याघातादितो न चापि
द्धिरैक्यमेवेति भावः। किंत्विति। सामान्यपदं सामानाधिकरण्यप्रकारकविषयतावच्छेदकत्वे साध्यमा
नेऽप्यंशे पक्षधर्मताबलादेतत्रासिद्ध्यतेत्यर्थः। वह्नित्वादिमतीति वह्नित्वप्रकारकत्वप्रकारिकानुप्रतीति
रसावसाध्यतापक्षे सा वसाध्यतापक्षे व्यतिरेकान्वयादेवेति भावः॥ ॥ उक्तरीत्यैवान्यच्चैत्रप्रामाण्यो पि०
नुमानमित्याह। एवमिति। तद्वतीति। एतेन तादृशमर्थं वह्निज्ञानत्वं करादिमतिपारीरज्ञानत्वं स्वहेतुविजला। ज्ञान
त्वमित्येवमादिश्चेतलादिज्ञानप्रामाण्येऽनभ्यासदशायां व्यतिरेकी। अभ्यासदशायामन्वयव्यतिरेकि वा लिंग
मित्यर्थः। उच्यत इति। आदौ वह्निरिति व्यवसायस्ततो वह्निज्ञानमित्यनुव्यवसायस्य ततो वह्नौ प्रकारान्तरेणा।

दि०

75

चिं टी वा प्र दसमर्थत्वज्ञानं तत्तस्मृत्युपनीतवह्निव्यवसायस्य स्मृत्युपनीते दाहसमर्थे विषयविषयित्वाभावो मनसापरि
च्छिद्यत इत्यर्थः ॥ इदं च शं स्खलानन्तरं मनसैव परिच्छेद इत्यत्र मानमाह । गंधादीति । अनुभवत्वमानमित्यर्थः ॥
मनसो बहिः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह । स्मृतीति । स्वतन्त्रतादिंद्रियाग्राह्यतादिंद्रियप्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति । अ
नुमेयमेव प्रामाण्यं परमत इति भ्रमेण शंकते । नन्हीति । यथापूर्वं शं स्खलया पृथिवीत्वज्ञाने मध्येव बाह्यविषयत्वं मन ३०
३१ सापरिच्छिन्नं तात्पर्यैवेयं पृथिवीति व्यवसायविषय एव गंधवती पृथिवीयमिति व्यवसायान्तरेणार्थस्य पृ
थिवीत्वतत्प्रतीतौ प्रथमं च पृथिवीत्वप्रकारव्यवसाये स्मृते ॥ अस्य पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकं मनसा
परिच्छिद्यते एवं स्मृत्युपनीतस्य तस्य व्यवसायेऽपि विकल्पप्रकाराभावो योग्यानुपलब्ध्या प्रगृह्यत इति मानस
मेव प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ गूढाभिसंधिः परिहरति । नेति । अतिपीतिमुद्घाटयिष्यन्नाह । यावदिति । तदिति प्रामा
ण्ये इतरज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यज्ञानविषयतायां यथाकाशवत्सत्त्वमसंभवीत्याद्यजन्यपदमेवमतिप्रा

76

माण्यस्य मन्मतेऽपि यथोक्ते स्वरज्ञानविषयतया सिद्धसाधनं वारणाय। द्वितीयजन्यपदं एतद्द्वयं स्वमत।
नुसारेणाऽपरमते व्यावर्त्याप्रसिद्धेः। अत एव वारमान्नैवमुपक्रमे कृतमिति। अभिसंधिमुद्घाटयति। त
दन्यथेति। ग्रहस्येत्यनन्तरमभ्युपगमे प्रतिप्रामाण्यस्येति शेषः। व्यतिरेकानन्तरमिति। तत्समानविषयकस्य
पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्येग्रहे इति प्रतीतौ तज्जातीयत्वेनेति। यज्जातीयज्ञानस्य प्रामाण्यं गृहीतं तद्वृत्तितज्ज्ञानत्वेने
त्यर्थः। उक्तं देवरीत्योदाहरति। यथेति। करचरणवद्विशेष्यकस्य शरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वं चेत्यर्थः। प
तेनेति। एतेनैतन्निरस्तमित्यर्थः। यथ हैतेकारादिमत्त्वमुपलक्षणं विशेषणं वा। आद्यं दूषयति। व्याहतेति। श
रीरज्ञानत्वं त्वमसाधारणं शरीरविशेष्यकज्ञानत्वं प्रामाण्येरूपं साध्यमिव अन्यद्दुर्वचनमित्यर्थः। अथ यथा
घटाभाववत्त्वादौ घटादिर्विलक्षणानेकतावानुपलब्ध्यननुगमकत्वं तथा करादिमत्त्वमपि स्यात्। तथा ज्ञान
विशेषणत्वपक्षप्रवेशः। अस्य च दूषयिष्यत इति भावः। अत्र त्वेपि ज्ञाने विशेषणीभूते विषये वा। अत्राद्यं दूषयति।।

77

चटीवाप्र शरीरेति। शरीरत्वप्रकारकं तज्ज्ञानं पक्षस्तत्र ककारादिमत्त्वप्रकारकत्वमसिद्धमित्यर्थः ४ अन्यं दूषयति। करेति। व्य
भिचारं स्फुटयति। शरीरेति। शरीरस्य भ्रमे पुरोवर्तिनि शरीराभेदग्राहिणि विशेषणतया शरीरस्यावगाहनादित्यर्थः
वक्ष्यमाणरीत्या न शरीरभ्रमे व्यभिचार इत्याशयेनाशंक्य निराकरोति। नापीति। अथ शरीनपद्याकरादिशून्यश
रीरत्वादिविषया शरीरत्वप्रकारिका वयद्यपि तथा ककारादिशून्ये शरीरत्वप्रकारिका न भवति किं तु तत्त्वच्येवशाना
३८ रत्वप्रकारिकेति प्रसिद्धिरित्याशंक्य निराकरोति। नचेति। शरीनत्वेनेति तृतीयार्थोपि प्रकारकत्वं तच्चोपसर्जनत्वेस
तिज्ञानविषयत्वं तथा च शरीरभ्रमोपि ककारादिशून्यविषया शरीरत्वविषया च भवतीति तदन्यत्वं देवरसिद्धत्व इत्य
र्थः ४ अन्ये तु तृतीयार्थ इत्यत आह। अन्यस्येति। न च यर्थनिश्चयस्तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तान्याद्येन वस्था
स्त्यां किं प्रामाण्यं ज्ञाने नोत्पादयति। नाहि विवृति। न चेति वोद्व्यर्थः ४ परिहरति। नेति। नापीति। शून्य इत्यत्राविशेष्य
त्वं नम्प्रमसिरां किं गुराणां यत्र विषयत्वमिति। अत्रैवानियुक्ता उपासनेन तु विशेष्यत्वपीत्यर्थः ४ अथ यकारवर्णशून्यविषय

३८

78

नञ्रा

रूपशरीरत्वप्रकारकज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वं हेतुरित्याहुस्तान्नवेति। उक्तदोषादुस्वरूपासिद्धेः करेति। अत्रापि करणाय
रूपस्य विशेष्यकशरीरत्वप्रकारकज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यपि हेतुः॥१॥ एवं विषयतापक्षेऽपि करचरणवद्वृत्तिविषयता
वृत्तियोगिशरीरज्ञानत्वादित्यपि हेतुर्द्रष्टव्य इति॥ ननु गृहीतप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यनिश्चायकत्वे अनवस्थानादिदं गृहीतप्रामा
व४ ण्यस्यैं तथात्वाभ्युपगमे किं प्रामाण्यग्रहानुसारेण कर्तव्यमत एतन्निवेदयति। निश्चयाधानेति। गृहीतप्रामाण्यव्यवसाय
प्रामाण्यानविषयकाद्यप्रामाण्यशंकाशून्यात् प्रामाण्यनिश्चयोत्तरजन्मनो व्यवसायान्तरादित्यर्थः॥१॥ पूर्वोक्तां फलमुखा
मनवस्थां निरस्यति। अत एवेति। यतोऽप्रामाण्यशंकाशून्यमेव ज्ञानं स्वार्थनिश्चायकमत एवेत्यर्थः॥१॥ अप्रामाण्येति। अप्रा
माण्येति प्रामाण्यानुमितेरज्ञानेऽपि न तदप्रामाण्यशंका धर्मिज्ञानाभावात् नापि तज्ज्ञाने साहित्याद्योपहितव्यापक
ग्राहिणीति। तदर्थव्यवसायेनाबाध्यवत्तिव्यापकविषयत्वं प्रामाण्यं नियतं तस्या गृहीतमिति विशेषदर्शनादेव न तत्
प्रामाण्यशंकेत्यर्थः॥१॥ हेतुभूतज्ञानाप्रामाण्यशंकयाऽप्रमित्यप्रामाण्याशंकायामाह यत्रचित्ति। तत्रैवमनवस्थेति फलमु

विदीवा खात्यर्थः। विषयान्तरेति। बलवच्चापत्तज्ञानेप्रामाण्यसंशयान्यमासभ्याप्रतिबध्येनेत्यर्थः। अन्यथेति। यदिप्रामाण्य
ज्ञानेप्रामाण्यसंशयस्यावश्यकइत्यर्थः। महदपक्षेइत्युपलक्षणमिस्वपक्षेऽप्येतद्द्रष्टव्यं। गुरुमतइति। अनभ्यासप्रामा
ण्यस्यचस्वग्राह्यत्वं परिशेषेणतत्प्रामाण्यस्वग्राह्यत्वं परिशेषान्तरेतौ मन्यस्यापीत्यनवस्थाच्य अनभ्यासप्रामाण्यस्वग्राह्यत्वं
नावश्यंवेद्यमितिनानवस्थेति वेद्यं तदाप्रामाण्यानुमितेरपिप्रामाण्यं। नावश्यंवेद्यं। शंकाकलंकाभावादितिसमान
२९ मित्यर्थः। किंचास्वतस्त्वपक्षेऽपि प्रामाण्यसंदेहनिरासः प्रमाणान्तरेणैव तत्रापिप्रामाण्यसंदेहनिरासायप्रामाण्य २९
रूपतानुसरणेमनन्वयेप्यनवस्थेति। तावः। फलमुखानवस्थायामेकदेशिसमाधिमुपन्यस्य [illegible]न्यति। यद्वेति। अन
वस्थायाश्चानवस्थया निश्चितेप्यर्थे तद्ग्राहकप्रामाण्यसंशयासंशयइत्येकदेशिनाप्युपेयमित्यर्थः। ज्ञानविषयत्वरूप
समानधर्मादर्शे निश्चितेपिसंशयइत्यतआह। ज्ञानेति। ज्ञानविषयत्वंहिप्रामाण्यसंशयमादायैवसंशायकमन्यथा
न्दैवसंशयापत्तेरित्यर्थः। कारणमुख्यानवस्थास्त्विति। योदयति। नचेति। उक्तैवेति। यावदप्रामाण्यशंके प्रामा

स्यात्तु मानं वरमज्ञानस्य यज्ञानातावेन कोप्यस्मरणो न विषयान्तरसंचारेण वा नानवस्थेत्यर्थः॥ व्यवसायज्ञानेप्र
प्रामाण्यशंकां क्वचिद्भवति क्वचिन्नः निपूर्वपाद्केणापि वाच्यमनु स्वबलादियाह्यायन्विति एवमिति। आक्षेपणप्र
नत्वाज्ञानजातायां शंकायां यथोक्तरीतिः। वस्तुतस्तु यामस्येष्टा सुपांयताज्ञानेस्यैः तत्प्रामाण्यशंकैव नाभ्रत एव वा
क्यमन्यज्ञानं प्रवर्तकमिति न विधिवादस्मिद्धान्तेन विरोधः॥ अनुमितिप्रामाण्यपरतस्त्वे टीकाविरोधं निरस्यतीय
लिमितिस्त्वतो ग्रहात्मैभवादुपयाकल्पनापि तिमं तद्वी वस्तुतस्त्विति। गृहीतप्रामाण्यं ज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः॥ श्व
संकायाः। क्वचिदिति करास्तु न इति प्रबलप्रवृत्तावप्यस्य ज्ञानमात्रमेवं निष्कंपप्रवृत्तावपि लोके त्यक्तविषये कर
तलानलकादौ प्रथमज्ञानमेव चाप्रामाण्यशंकाशून्यं प्रवापि प्रथमज्ञाने प्रामाण्यशंका तत्रापि तत्प्रामाण्याव
धारणमतितकं कामशून्यं तद्धिमिम मनुज्ञानानन्तरं वेदवदिति न क्वापि गृहीतप्रामाण्यज्ञानमनन्तप्रवर्तक
मित्यर्थः॥ गुरुमते तु गृहीतप्रामाण्यमेव प्रवर्तकमिति मनुष्यानां तु प्रामाण्यस्य परतस्त्वे अभ्यासदशायां ज्ञ

विदी वाप्र तिप्रवृत्तिः कथमत आहाजटेति। ननु व्याप्यवतितयव्यापकज्ञानं तत्रविशेषुदर्शनेनाप्रामाण्यशंकाशून्यात्मव्यवसाया
देवास्तुप्रवृत्तिर्यत्रशरीरंजलंनाइत्येवज्ञानंतत्रविशेषदर्शनस्यशंकाप्रतिबंधकस्याभावाशंकाविरहाधीनानिष्कंपा
प्रवृत्तिर्मेऽस्त्विति प्रवृत्त्यर्थंज्ञानप्रामाण्यंतन्मात्राग्राह्यकमित्यत आहाप्रामाण्येति। ननुप्रामाण्यज्ञानंप्रवर्तकंमाभूदस्तु
वनिःशंकमज्ञानंतथापिशंकाविरहेऽपिप्रथमव्यवसायप्रामाण्यानुमानादेवतत्सामग्रीसन्निपातस्यविलंबितइत्यत
४० आहामटीति। तन्ममव्यवधानेप्रामाण्यानुमितिसामग्रीसमवधानंअनुमितिसामग्रीसमवधानस्याशीघ्रत्वेटीकासमम ४०
तिमाह। ननूक्तमिति। तथावययातोयेप्रवृत्तिरिष्टोपायतानुमानधामेत्यनन्यगम्यात्तत्सामग्रीसन्निपातस्यैवकटिति
भावःकल्प्यते। तथानापिशंकाविरहाधीनानिष्कंपप्रवृत्तिस्तद्विरहस्यप्रामाण्यानुमित्यधीनइत्यनन्यथासिद्धत्वा
र्यबलादनुमितिसामग्र्यास्तवशैघ्र्यंकल्प्यमित्यर्थः। अन्यज्ञानप्रामाण्यंज्ञानसामग्रीमात्रग्राह्यंनवेतिविप्रतिपत्तौ
क्रमेणउत्पत्तौपरतस्त्वंनिरूपयति। उत्पद्यतइति। परतइतिज्ञानमात्रसामान्यातिरिक्तसामग्रीतइत्यर्थः। स्वतइ

त्यस्यविवरणंज्ञानसामग्रीमात्रादिति।अन्यथेति।ज्ञानसामग्र्यजन्यत्व इत्यर्थः।ज्ञानेति।तथाचाप्रमासामग्र्याबल
वत्वादप्रमेवस्तवतीतिकथंकार्यः।परिहरतीतदीति।ज्ञानसामग्र्याश्चाप्रमासामग्रीत्वादित्यर्थः।तस्मादिति।विजात
यकार्यस्यविजातीयकारणजन्यत्वादित्यर्थः।तटस्थश्चोदयति।अथेति।पृथगन्वयव्यतिरेकाभावाद्गुणदोषौनप्रमाप्र
प्रमाहेतू इत्यर्थः।परिहरतिनेति।तत्सामग्रीविशेषसामग्रीसामान्यसामग्रीजननीतिशेषः।नहीति।निर्विशेषंसामान्यं
जायतेयेनकेवलासामान्यसामग्रीजनन्यास्यादित्यर्थः।तथाचतत्सत्त्वेपिविशेषसामग्रीव्यतिरेकेणकार्यविलं
बात्सिद्धंतस्याःपृथगन्वयव्यतिरेकित्वमितिभावः।अथसामग्र्याःकार्यव्याप्तत्वात्सामान्यसामग्रीसत्त्वेचसामा
न्यकार्योदयोवज्रलेपइत्यतआह।तामिति।तांविशेषसामग्रीविनानास्तिसामान्यसामग्रीत्यर्थः।अन्यथाचक्रमस
मापिद्वयाविरहेसर्वत्रैवोक्तदोषस्यसंस्तवात्।अथयथासामग्रीसाजात्येपितत्सामग्रीव्यक्तिभेदात्घटघटयोर्वै
दो द्वीयमजयाक्त्योर्भेदवैजात्येतथाचप्रमाप्रमयोरपिनतएवतेस्यानानामित्यप्रामाण्यस्यपरतस्त्वंविरुद्धंस्याच्चमीमां

63

५२

वेटीवाद सकर्त्वोदयतीति नचितिशंकते । अथेति । व्यवहारानुगमनाय प्रमात्वमनुगतमिति तदेव प्रमाकार्यतावच्छेदकं म
नस्तदवच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिकारणं अनुगमानातिप्रसंगाभ्यां गुणएवेत्यर्थः । उपाधित्वेनेति । यथार्थानुभवं रूपउपा
धिः प्रमात्वं तच्च न कार्यतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्चेत्यर्थः । अथ प्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वा
द्घटत्ववदिति मानमत आह । कार्येति । यद्यपीश्वरप्रमावृत्तित्वतया हेतुरसिद्धः तथाप्यन्यतरासिद्धतया तदना
४० हत्योश्च यसिद्धो व्यभिचारश्चेत्यर्थः । प्रमेति । अनित्यप्रमाज्ञानहेतुः ज्ञानसामान्यकारणं तदतिरिक्तो हेतुर्विशेषकार
णं तज्जन्यत्वसाधने प्रत्यक्षधर्मताबलाद्गुणजन्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । अक्षरार्थं दूषयति । नेति । ज्ञानहेत्वतिरिक्तो हेतु
स्तज्जन्यत्वे साध्ये बाधः विरोधः प्रतिज्ञावचनयोर्विरुद्धत्वं च तदसिद्धेरिति ज्ञानाजनकजन्यत्वस्य साध्यत्वे व्याप्ति
हेतुसत्त्वव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । यथेति । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुजन्यत्वेनैव वा साध्ये न तु ज्ञानहेत्वन्यहेतुजन्यत्वेन
गौरवात् तथा च साध्ये ज्ञानहेत्वतिरिक्तत्वं हेतुविशेषणं च यथार्थविशेषणं व्यर्थं न व्यापकं तदभावस्यासत्वाभावाद्या

84

ष्यत्वात्तद्धेत्वाभाववद्व्याप्यतावच्छप्रतियोगिन एव हेतुत्वापकत्वादेवं यातेपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। यद्यावद
दावपि साध्यमत्वेन कार्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात्तद्विशेषे व्यर्थं व्यावर्त्यं तिद्धेताजन्यपदव्यावर्त्यमजन्यज्ञानं तद्व्याप्रसिद्धमतो
प्यव्यावर्तकत्वेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः॥ किं चेति। घटादिवादिनापि प्रत्यक्षादिप्रमायाः प्रत्येकमि
न्द्रियादिजन्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिको वा ज्ञानविशेषत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगि
को वा परामर्शगमीति तच्छून्यत्वे साध्ये क्वचित्सिद्धसाधनताविरोधादित्याशंक्य नवेति। यत्र ह्येकं विना कारणपर
कार्योदयस्तत्रैव सामग्रीभेदो न च तु न तथेत्यर्थः॥ एतेनेति। वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः॥ ज्ञानसामान्येतत्रसामान्यपदीप्रकलक्ष
क्षिपरं त्वेस्य वा। ज्ञानत्वजातिपरं वा। आद्ये प्रकले तिस्रं त्येज्ञानं वेति हेतुत्वसिद्धिरिति। नाद्य ज्ञानत्वस्य हेतुः संभवति
नित्यत्वाद्वितीयावज्ञानत्वहेतुत्वाभावेन तदन्यहेतुत्वप्रसिद्ध्यात तथाभूतहेतुजन्यत्वमपि साध्यमप्रसिद्धं मतस्तत्स्थ
यघटितपक्षत्वाभावेन तत्र मतोपि हेतोराश्रयासिद्धिरित्यर्थः॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वं यत्कार्यत्वं ज्ञानमात्रवृत्तितदन्य

85

कत्व०

वदी॰ प्र॰ कार्यत्वं प्रमादीनां तत्प्रतियोगियकारणं ज्ञानमात्रकारणातिरिक्तकारणं तज्जन्यात्ऽनित्यप्रमाऽप्रमावद्धिति
ताद्यमाने पक्षधर्मताबलाद्गुणजन्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह नापीति को-ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वदोषे
न्यायैकदेशिनः परिहारं शंकते अथेति। चेन्मेति। तथा च सत्या विशेषे हेतुनियमः। परिवायपदमत्र पदस्तुपलक्षणमि
ति भावश्च दूषयति नेति यदालिंगितस्य यदवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्राद्धेतुत्वधीनैहेतुजन्मतस्यालिंगकं कार्यतावच्छेद
४२ कं लाघवात्। तथा च यत्कार्यत्वान्यूनानतिरिक्तं देशतः कार्यतावच्छेदकं न तु कार्यत्वमात्रमानाधिकरणमात्रमित्यर्थः ४२
यथोक्तादावस्य कार्योपस्थितेर्नियतोपस्थितिकतया प्रतीतिलाघवात्। अतिप्रसक्तस्यात्तुपस्थित्यनियमात्कौ
योगात्त्वैवानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वं नाद्ये इत्यर्थः। पूर्वमाद्यएव ज्ञानत्वं अनित्यत्वेन विशेषणीयमित्यतत्त्वा
हाऽऽह नेत्येति। एतेन ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ साक्षात्पदं घटज्ञानत्वादौ कार्यतानवच्छेदके व्याप्तिवा
रवारणाय प्रमात्वस्येति तथा च बाधइत्यर्थः। तथेति कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। तथा चासाध्यकार्यतावच्छेदकत्वे

सिद्धेश्चानित्यप्रमात्वंयथोक्तकार्यतावच्छेदकंज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वादित्यत्रज्ञानत्वस्यकार्यतानवच्छे
कत्वाद्यथोक्तसाध्याप्रसिद्ध्याव्याप्यत्वासिद्धिः॥अनित्यज्ञानत्वेतिकरणेन्द्रियादिभिःसिद्धसाधनमितिसावधा॥अनित्ये
ति॥प्र॰।१प्रमोभयहेतुरनित्यज्ञानमात्रप्रतियोगिकंकारणमात्ममनस्संयोगादितद्भिन्नोहेतुर्दोषदण्डादिस्तज्जन्य
त्वंदृष्टान्तेतत्रपक्षेबाधितमतःपक्षधर्मताबलात्प्रमामात्रहेत्वजन्यत्वंसिध्यतितदेवगुणजन्यत्वमित्यर्थः॥निरा
करोतितानेतिसाध्याप्रसिद्ध्याव्याप्यत्वासिद्धिरितिसावधा॥घटदृष्टान्ततायांनव्याप्यत्वासिद्धिरित्याशंक्याहतथैवे
ति॥अप्रमैवेत्यर्थः॥दोषजन्यत्वेनार्थान्तरंदर्शयतिशंखादौशंइतितथाचगुणानामपिप्रमाप्रमोभयरूपज्ञानज
नकतयायथोक्तसाध्याबाधइत्यर्थः॥दोषजन्यत्वेनार्थान्तरंदर्शयतितथाचधर्म्यंशेप्रमाहुताध्यन्यथाख्यातिर्दोषजन्या
दोषश्चप्रमाप्रमोभयहेतुभिन्नोहेतुरतोदोषजन्यत्वमेवप्रमायाःप्रकृतानुमानादायातीत्यर्थः॥कारणत्वंचक्लृ
प्ती॥यथेन्द्रियसन्निकर्षादिव्याप्त्याप्रमाजन्यतेप्रानोभयजननीतितज्जन्यत्वेनैवसिद्धसाधनमित्यर्थः॥अयथेति

87

दी।धा।प्र प्रमानित्यप्रमाऽप्रमाव्यावर्त्तको धर्मो घटत्वादिस्तद्वद्भिन्नं कार्यत्वं घटस्यमत्प्रतियोगिकं कारणं दंडादि तज्जन्य
त्वं दृष्टान्ते तत्र पक्षे बाधितमिति पक्षधर्मताबलाद्गुणजन्यत्वमनित्यत्वप्रमायाः सिध्यतीत्यर्थः॥ अत्रानुकूलतर्कमाह
यदीति प्रमावासमानाधिकरणं रूपमनित्यप्रमात्वादिति तत्र स्वरूपेति कार्यत्वमनित्यप्रमादीनां तत्प्रतियोगिकं का
रणं गुणादि तज्जन्या यदि न स्यात् तदाप्रमा मा स्यात् नन्वाकाशादौ व्यभिचारः जन्यत्वे सतीत्यापादकविशेषणान्न तद्दोषः उ
४३ पाधिमाह। अप्रमेति। अप्रमासामग्रीजन्यत्वप्रमात्वप्रयोजनत्वमुक्तौ अनित्यज्ञाने व्यभिचारादित्यर्थः॥ अनित्यप्र ४३
मेति प्रमाप्रतिबंधकदोषजन्यत्वं दृष्टान्ते तत्र पक्षे बाधितमित्यप्रमाप्रतिबंधकगुणजन्यत्वं प्रमापक्षधर्मताबला
त्सिद्धिरितीत्यर्थः॥ वानुकूलेति। भ्रमेत्यादौ माध्वीकृते मामान्याभावाननुगमे रामनादि भ्रमाजनकवद्दोषवसी
योगादिजन्यतया सिद्धप्रमा धर्मः स्यादतस्त्वनुकूलेति भ्रमाविशेषणं अनित्यज्ञानत्वं वाऽनुकूलप्रमायामेव व्यभिचारितमते
तो प्रमापदं दृष्टान्ते तु समनस्सन्निकर्षमादाय साध्यप्रसिद्धिरिति। गुणस्य प्रमाप्रतिबंधकत्वप्रमाजनकत्वे दर्शयति।

88

रादिभिर्दोषस्य भ्रमजनकत्वप्रमाप्रतिबंधकत्वे दर्शयति। अप्रमायामिति। अथ तज्ज्ञानसामग्री व्यक्त्या प्रमाजन
नप्र.गमात्रे नानुगतहेतुकत्वमित्याशंक्याह। किंचेति। अपर्यान्तरस्य इंद्रियसन्निकर्षादिभिन्नस्य तथा चाननुगमश्च
न वापीति भावः। अथ गुणत्वदोषत्वे जाती अतो नाननुगम इत्यत आह नानयोरिति। नहि गुणदोषौ सर्वान्प्रति गुणदोषौ
किंतु कश्चित्कांतिस्तु सकलसाधारणाविति भावः। अतिप्रसक्तं मात्मनोयोगादौ तस्याविति भ्रमप्रमाजनकत्वं दोष
त्वमित्यपि नापि पित्तादिना स्वप्रमायामपि जननादेवं प्रमाजनकत्वं गुणत्वमित्यपि नापि भूयोवयवेंद्रियसन्निकर्ष
णयोगान्तरस्य लिंगप्रमादिना संस्कारस्यावजननादित्यर्थः। एवमिति। तस्य प्रमाया ज्ञानसामग्री व्यक्तिविशेष
दिवृत्तिर्भवेत्तद्द्वयप्रमामिति तत एव स्यादत्र तु दोषादित्यर्थः। पि साधकाभिप्रायेणाह प्रतिबंधकेति स्वसाधकमाह
तर्हीति। साधकान्तरमाह अपि चेति। सामग्री विशेषस्तावत्प्रमाहेतुस्तत्र तस्याः सामग्रीत्वेन न तत्त्वमतिप्रसंग

वि॰टी॰प्र॰ त्वनापि तत्सामग्रीत्वेन सामग्र्यान्तरात्तदुदयापत्तेरिति यथा दोषत्वेन सामग्र्या भ्रमजनकत्वं तथा यदसाधार
णत्वेन प्रमाहेतुत्वं स एव गुण इत्यर्थः भावकान्तरमाह किंचेति विशेषविद्यावर्त्तकतयाप्यनुगतैकरूपासिद्धेरि
त्यर्थः ननु घटज्ञाने पटज्ञानाद्विजातीयेन कारणविजातीयविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षजमित्यत आह घटेति जन्य
४४ प्रत्यक्षमात्रे विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षत्वेन प्रत्यक्षे तत्तत्सन्निकर्षत्वेन हेतुरतो न व्यभिचार इत्यर्थः पक्षावितो धीति एव ४४
साधारण्यव्याप्तिविशेषेणासिद्धसाधनं कृतमिदानीं प्रमायाः स्वविरोधिभ्रमानुभवप्रमाप्रतिबन्धकजातीय
जन्यत्वे साध्ये तन्नास्ति तत्त्वे को व्याप्तिविशेषो जात्यन्तरयो भवतीत्यर्थः बाधकमिति यद्यपि बाधकं विने
त्यत्र साध्यदले मात्रपदमनर्थकं तदापि मात्रपददानानन्तरं नीलत्वे घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय बाध
कस्येत्यस्य दानमिति द्रष्टव्यं प्रत्येकेति घटत्वे घटस्य नीलत्वे च नीलस्य कार्यतावच्छेदकमतस्तद्धया

९०

व

वच्छिन्नकार्यताद्वयप्रतियोगिकारणाद्वयान्नीलघटयोरुत्पत्ता वर्थ्यान्नीलविशिष्टो घटो भवति॥ नीलघ
टस्तु भयविलक्षणकारणापेक्षीत्येन तत्कार्यतावच्छेदकं यात्रान्यावाच्यतएव मभवान्नविशिष्टमपि कार्यताव
च्छेदकं मानाभावादित्यर्थः॥ घटज्ञानत्वादेः पुनः साधकाभावे सति बाधकमप्याह॥ घटज्ञानत्वादाविति॥ घटज्ञानं
घप्रत्यक्षादिश्रमाश्रणत्रयजन्यं तत्तच्चनानुगतं कारणतावच्छेदकमिति ज्ञानेपि नैककार्यतावच्छेदकं॥ अनुगतकार
णप्रतियोगिककार्यत्वस्याप्यननुगतत्वादित्यर्थः॥ नवीनस्त्वाहुः॥ अस्त्विति॥ त्रिविधमपि घटज्ञानं भोगजन
कमिति भोजकादृष्टविशेषहेतुकमतो भोजकादृष्टविशेषत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताव
वे च्छेदकं तद्घटास्यावश्यं॥ घटज्ञानेन त्वमेवमन्नपामित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ यदुक्तज्ञानत्रयं भोगसाधनं घट
ष्टहेतुर्नस्यादित्यर्थः॥ एवमिति॥ अनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वमनित्यधीमात्रस्य तत्प्रतियोगिककार
रणत्वं तत्साधारणकारणमात्रस्य तद्भिन्नकारणमात्रस्य तद्भिन्नकारणत्वं विशेषकारणमनीतत्प्रतियो

य०० गु गिकं कार्यत्वं। अनित्यप्रमायास्तदवच्छेदकमनित्यप्रमात्वमित्यर्थः। दृष्टान्ते च विशेषकारणं दोषोऽनुपद
धर्मताबलादुपेय इत्यर्थः॥ घटज्ञानत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ कार्यतावच्छेदकेति। अनित्यज्ञानत्वव्या
प्येति। व्याप्यत्वं च भेदगर्भं नियतसामानाधिकरण्यमतो भेदनास्ति। अत्र च भेदमात्रमुक्तानुकूलेति विशेषणेन व्यर्थ
मित्यग्रिमानुमाने एव स्फुटी स्फुटी भविष्यतीति। अन्यथेति। अनुगतकारणं विनेत्यर्थः॥ अत्र प्रमानु
४५ नाभ्यामनित्यप्रमा चेद्द्वितीयेन कारणाधीनविशेषप्रमायावयेन विषयाधीनप्रमायां साध्यसाधितमिति वे ४५
द्यं। अन्यथेति। यदि विलक्षणानुगतकारणजन्यानितत्त्वं प्रमा न स्यात्तदेत्यर्थः॥ यत्त्विति। नवनैयायिकस्य मते
मृ प्राभाकरस्य पक्षीकृतजन्यप्रमायाः। यद्यपि स्वमते परस्य पक्षेतरत्वमेव प्रमायां न त्वे गुणजन्यत्वे साधका
भावः। तस्ये च बाधकतया बाधोन्नीतत्वरूपपक्षेतरस्याप्युपाधित्वमिति भावः॥ अत्र न्यायमते ईश्वरप्रमापरमते
तज्जन्यप्रमायां व्यावर्त्येति व्यावर्त्यभेदान्नोपाधेः। अन्यस्य मत आह। उभयेति। किं वोपाधेः स्वव्यतिरेकेणास

तिपक्षद्वारास्याप्रनाद्दूषकत्वं तत्र पक्षेतरत्वेनान्वितव्यतिरेकस्यासाधारणत्वात् तस्यानुपाधित्वमीऽतथा
ननु स्तिजन्यप्रमायाः प्रमान्यत्वे न विलक्षणकारणाजन्यत्वे ईश्वरप्रमायास्तु न दृष्टान्तत्वादित्याद्यव्यतिरेकस्येति व्य
तिरेकस्येति मन्नयेबाधोन्नीतवदसाधारणव्यतिरेकस्यादिसाध्यव्यापकत्वेन सदुपाधित्वमिति भावमविपक्षेति
यदि जन्यप्रमायां विजातीया प्रमाकरणविजातीयकारणजन्या न स्यादप्रमाविजातीयकार्यत्वं न स्यादिति स्या
प्रनादेतौ विपक्षबाधकस्तर्कः ॥ प्रमान्यत्वे प्रतिहेतौ समानास्तीति स्याप्रमाहेतौ साध्यव्याप्यत्वधारणे नदकाभ्या
पावे साध्याव्यापकत्वं तद्व्याप्याव्यापकत्वमिति प्रमादित्यर्थः जन्यप्रमायाश्च प्रमाविजातीयत्वेन तत्कारणविजा
तीयकारणाजन्यत्वे साध्ये दोषाभावेनार्थान्तरमाशङ्कानाव्वितीति एवं सति स्वतस्त्वं संभमर्थयति आगन्तुकेतीयत्वि
ति। तस्य तद्वत्वादिति नावः क्वव्यायतिनत्वेति अन्वयव्यतिरेकसाम्यादनाबोध्यार्थोक्तिपाकाशादिति तावत् ॥

चिंटीवाप्र प्रतिबंध्यांपरिहरति।नूयइति।व-धेषम्यमाशंकते।अयथेति।ज्ञानइति।धर्म्यंशेज्ञानमात्रसदर्थकमेवप्रका
रकवैशिष्ट्यांशेत्वसदर्थकमित्यर्थः।तदसंभवाद्।सदर्थविषयत्वहेत्वभावासंभवात्।असदर्थविषयत्व
कारणाभावोदोषाभावः।नन्वप्रमायांदोषप्रमायांतदभावोहेतुरितिनास्ति।अप्रमायाअसदर्थमात्रविषय
त्वेनसन्निकर्षाभावेनाप्रमायएवानुदयादित्यतआह।प्रमायाइति।दूषयतिहेत्वभावादिति।नत्वप्रयोजकस्य ४
४६ दोषाभावस्याभावात्तद्भावेनाप्रमात्वंतस्मात्तस्मादेवेत्यर्थः।सदर्थेति।अत्रदोषाभावस्यव्यभिचारादितिभावः
अत्रव्यभिचाराद्गुणएवास्तुहेतावविनाभावादित्याह।।स्वमतेदोषमज्ञानस्थोदयातिभन्त्विति।दोषस्तुव्याप्यतिनेति।
नूर्ंपक्षिणःसमाधिमाशंक्यस्वमतेनमाह।क्वचिदिति।यथाविशेषादर्शनादेर्धर्मिंशेदोषतानन्तुधर्म्यंशेपीतिन
थाचधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादेर्धर्म्यंशेपीतिअत्रतदभावएवेत्यर्थः।गुणाभावादिति।प्रकांशइवसर्वांशेगुणाभा

वस्यसंस्वादिति भावः। दोषं संगृह्णन् गुणत्वं नैकं विशेषदर्शनादिस्वाननुगत इति न गुणतदभावौ प्रमाऽप्रमा

हेतु ध[illegible]मित्यादि। अपेति। दोषाणा नावकूटस्य कारणत्वे तु नोक्तदोषोऽस्यत आह स्वेति। न ह्यत्र दोषाभावकू

टः पित्तस्येव दोषस्य सत्त्वादित्यर्थः। पित्तप्रमायामप्यभावकूटमभावयिष्यन्नाह अपेति। नापीति। यदि भ्रमभा

व हेतुत्वं पित्तादीनां दोषत्वं पित्तादीनां व्यभिचारेण भ्रमं प्रति हेतुत्वाभावात्। स्वविषयकभ्रमाजनकतयाऽयं

न वाद्येत्यर्थः। अन्योन्येति। दोषत्वे न प्रतियोग्यननुगमादभावानामननुगमे सति प्रमाहेतुत्वे तेषामहेतुत्वे माति

न च प्रतियोगितया दोषाणामनुगतत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। पित्तेति। तथा चाप्रमाहेतुत्वाल्लक्षणम

संभवीत्यर्थः। ननुगतानामपि प्रतिबन्धकत्वात् स्वप्रमातिरिक्तेति विशेषणाद्यो नानुगमार्थभवावच्छि

शंक्याह। नापीति। संप्रमास्यजन्यप्रमेत्यर्थः। दूषयति। एवमिति। धर्मादौ तृतीयालिंगपरामर्शस्य व्याप्त

दिटीकाप्र पक्षधर्मधारावाहिकप्रतिबंधकत्वात् तज्जन्यानुमितिर्दोषजन्यत्वादप्रमा स्यादित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ तथा च पित्ता
दिस्वज्ञानेन दोष इति॥ तत्रापि दोषाभावकूटोस्त्वित्यतर्हीति॥ अननुगतगुणप्रतियोगिकाभावकूटश्चास्तु तत्प्रयोज
क इत्यर्थः॥ स्यादेतदिति॥ दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे पतःसाधकं स्यादित्यत्रय यदि मंडूकवसासमुत्थो दोषस्तदा त
४७ त्संपृक्तत्वं वा वंशे प्रमा न स्यादत आह॥ मंडूकेति॥ दोषाभावस्य व्यभिचारमाशंक्यते गौर इति॥ गौरोहमित्यभेदप्र
महेतुर्यो दोषरूपः संस्कारः पूर्वभेदप्रत्ययजनितः तत्र गौरोहमित्यभेदप्रमेतदभ्रमत्वे विशेषदर्शनाभावे तदसिद्धेः
अभेदप्रमासिद्धेः॥ तथा च न व्यभिचारो विशेषदर्शनस्य दोषस्य तदानीमभावादेवेत्यर्थः॥ भावदूरत्वादिति॥ केश
स्य मा[illegible]कारमात्रासावाद्व समीपे केशसमूहे नांकारस्य रेखविनापि तावान्न तत्र संदेहस्त्वित्यत आह॥ तदापीति॥ तव
यथा तत्प्रमाविशेषे महेतुस्तथा ममापि तत्साकाकारविशेष इत्यव्यभिर इत्यर्थः॥ अस्य प्रमाहेतुत्वमभ्युपगम

स्याहात्त्वापीति। सजातीयसंयोगाभावो दोष इति तदभावो दोषाभावत्वेनेति परिहरति। नहीति। किं चाविशेषादर्शनं न दोषः किन्तु प्रयासाद्यन्यप्रतिबंधकपित्तादिरेवं नचेति। न विशेषदर्शनस्य भ्रमाकारणत्वशंकापात्याहा। किं वेति। ननु दोषाणां भ्रमजनक[illegible] नन्वभ्रमपित्ता~~दि~~ वैतियोक्ति दीनामननुगमान्नाविशेषदर्शनप्रतिबंधकत्वविशेषदर्शनाभावप्रयोजकत्वमिति। नत्वेनाननुगमेन — पर्यवस्यति कत्वाद्विशेषादर्शनमेव भ्रमहेतुरस्तीत्याशंक्य निरायष्टे न वेति। क्वचिदिति। तत्रदप्रमाभ्रमयोः सत्त्वे दोषतदभावयोर्विशिष्टेव कारणत्वमिति निरासार्थः॥ अन्येचेति। यदि विशिष्य कारणे न स्यात्तदा इत्यर्थः। माभूद्विशिष्य कारणत्वं तथापि प्रतिबंधकाननुगमस्तदभावस्य कारणत्वे न दोष इत्याह। मण्यादेरिति। यथा मणिमंत्रौषधीनामननुगतानामेवाभावकूटो दाहहेतुस्तथेहापि स्यादित्यर्थः। अत्र शंकते। नमवेच्चेति परिहरति। नेति। नह्यकारणोत्कर्षमकार्येऽनुवि

द्वैर

वटी वा॰ व्यते तथा चोत्कर्षादिविधानात् पित्ताद्युपक्रमयोः कार्यकारणभावेन सिद्धेरनन्यगत्या विशिष्टैव सेयमुपेय इत्यर्थः
पित्तादेर्वैबत्वमवश्यं वाच्यमित्याह। पित्तादेरिति। तथा च पित्तादेः प्रमाजनिर्वैयकत्वमंतरेणाविशेषादर्शनाच्च
त्रिरेव नन्स्यादित्यर्थः४। अनवस्येति रस्यादर्पनं न हि विशेषस्यादर्शनादेवमग्रेपीत्यर्थ। अथ गुणान्तरमाशंकते। त्वप
४८ तोमएव दोषएवा। अदोषत्वप्रसंगादिति। अन्नमादि दोषत्वमिति भाव४। अथ वेदसो दोष एव तत्राह। प्रमांप्रस्येति ६८
पकाराप्रमेवेद्रो चोहेतुस्तर्हि न च प्रमासाक्षात्वेन स्यादिंद्रियसन्निकर्षाजन्यत्वादत आह। साक्षादिति। अर्थेंद्रियस
न्निकर्षजत्वमेव साक्षात्त्वं तत्र न तु यावदर्थेंद्रियसन्निकर्षजत्वं गौरवादित्यर्थः४। अमोवयवः मवज्ञानेनानुस्त्री
तिविपर्यस्तावाप्नोत्सत्यां यतेसयवनेंद्रियतद्दोषजन्यइतिनेंद्रियसन्निकर्षस्य गुणत्वमिति निराचष्टे। अन्येयपा ति
न तु नाशे संस्कारदत्तो राइंद्रियं प्रत्यभिज्ञायां नुमितितत्सुभयहेतुस्तत्रा चेंद्रियसन्निकर्षदोषावपिस्याइंताम

प

तन्त्रारात् स्वप्रमा मे संवेति। तद्धेतुत्वे साक्षाद्धेतुत्वेऽतिप्रसंगश्चाव्यनुमित्यादावंशे प्रमांशे साक्षात्त्वापत्तिः क्वचिद्दोषः क्वचिद्वि
षयसन्निकर्षः तत्प्रयोजक इत्यननुगमात् दोषाभावस्य वस्तुत्वशंकेतोपप्रमायामिति तु व्यज्यत इति। भूयोवयवावच्छे
देन एकतन्तुकपटाद्युपगमेन महावयवावयवावच्छेदेनावयवीन्द्रियसन्निकर्षे विषयविकर्मशब्दगन्धाद्यन्य
शे दैसुणे त्वाद्यन्यसामान्यानां लौकिकप्रत्यक्षेषु गुणमाहात्म्यपदेनोपलक्षणं तया वैवर्ण्यस्यापि परिग्रहः।
नत्वेतानि स्युर्लक्षणकानि न तु भावत्वेन गुणत्वेन वा किन्तु दोषाभावत्वेन लघुत्वादिति चेत् सन्निकर्षे लघूपस्थि त्व
तिकं सन्निकर्षाभावाभावत्वं तु गुरूपस्थितिकमिति युगपदुपस्थित्यभावेन लाघवानवतारः। आरोपवं वस्तुगुणेनैव प्रमा
जनने सर्वत्र दोषाभावस्यापि तत्कारणत्वकल्पनमन्यथासिद्धत्वादिति भावः। तद्व्यतिरेकाद्विशेषदर्शनहेतुव्य
तिरेकात्तदभावोपपत्तेः। विशेषप्रमायाश्चाभावोपपत्तेः। अन्यथेति। यदि तत्र विशेषादर्शनहेतुरस्ति तदा हेत्वाद
पि सति विशेषयोर्विशेषस्य दर्शनाभावस्येत्तदा तत्तद्दर्शनाभावेपि रेतो सत्यपि स्वगविशेषदर्शनादित्यनवस्था।

विषयरमार

विटीवा स्यात्स्यादित्यर्थः॥ एवमिति। विशेषेंद्रियसन्निकर्षयोगो हि विशेषदर्शने हेतुः स च पुरुषत्वप्रत्यक्षहेतोः सहकारी तदा पुरुष
त्वप्रत्यक्षं करादिनियतं स्यात्तथा चानुव्यवसायेन करादिमत्तिपुरुषत्वज्ञानत्वेनास्यानुमितेरनुमिता विवतत्वप्रामाण्य
संशयो न स्यात् अप्रामाण्याव्यभिचारिणो व्याप्यवति व्यापकाविषयग्रहाद्यदि तु विशेषदर्शनं पुरुषत्वादिप्रत्यक्षे
हेतुरुच्यते तदा पुनर्विशेषमाने हेत्वभावात् तज्जन्यकेवलपुरुषत्वज्ञाने केवलप्रामाण्यसंशयः संभवतीत्यर्थः॥ यत्र का
५८ रादेर्विशेषत्वेनाज्ञानेपि दैवात्पुरुषत्वादिज्ञानं तत्र विशेषस्यादर्शनस्य विशेषमाशंकते न यथापीति। परिहरति ने ५८
ति प्रत्यक्षप्रमामात्रे तद्धेतुत्वसंभवो येन व्यभिचारः स्यादिति भावः॥ पूर्वोक्तदोषं परदोषं विरुद्धमित्याशंकते ममापी
ति। पूर्वदूषणे सत्यपि दूषणान्तरमाह काकेति। तद्धेतूनाकारादिरूपविशेषदर्शनहेतूनां करादीन्द्रियसन्निकर्षा
णां तत्प्रत्यक्षेऽननुगमे संशयविपर्ययोत्तरस्यापि प्रत्यक्षस्य तद्धेतुजन्यत्वात्तथैवं तद्धेतूनामपि व्याप्यद
र्शनहेतुत्वमनुगमस्ति। अस्तामननेन रूपेण कारणत्वं वस्तोपास्थितत्वात् किं तु विशेषदर्शनानामेवाविशे

100

यद्दर्शनत्वेनकारणतापयमोपास्थितत्वादित्यर्थः॥ नान्विति॥ यच्च वस्तुतः साध्यसंशयस्तद्वेति तया धर्मस्य
नद्वत्तया धर्मिणो वा ज्ञानं तृतीयलिंगपरामर्शस्य॥ तथाचैवप्रकृते तथाभूतकरादिनिरवद्यात्तु पक्षधीरनुमिति
ज्याचित्यर्थः॥ नन्वीदृशपरामर्शसहितात्मर्मीन्द्रियसन्निकर्षः॥ प्रत्यक्षसामग्री तत्कर्षनियमेनानुमित्यापत्तिरित
आह॥ अनुमितीतितायथोक्तसामग्रीसत्वेपिधूमादौ नपरामर्शधारावाहिकनतावदनुव्यवसायः किं त्वन्याचक्षु
षितिरेवेति तच्चेदृशपरामर्शस्यानुमितितिवरसकारणत्वादवापिसाम्यादित्यर्थः॥ परिहरति नेति॥ उक्तपरा
मर्शोऽनुमितिसामग्रीसत्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चावृ विशिष्टप्रत्यक्षसामग्री ईदृशस्थले यद्यप्यनुमितिस्थलेऽत्र च
वससान तथाप्यत्र प्रत्यक्षमनुव्यवसायेन तत्त्वयानुमितिरतो बाधकाभावात् प्रमाभूतानुव्यवसायेऽस्ति दृढप
लवत्वात्सामग्र्योर्बलाबलकल्पनमित्यर्थः॥ तथाचानसन्निकर्षेणाबलीयसा चातिकद्ध तृतीयपरामर्शो
पिसत्प्रतिपक्षपक्षवादिहनानुमितिहेतुरितिभावः॥ अत्रतावयत एवविशेषदर्शनजन्यमवतिज्ञानमत एव तस्यना

दृ

यकतया बाध्यबाधकव्यवस्था। अन्यथासामञ्जस्यात्‌ वक्ष्यमाणदोषाविं त्यर्थस्याप्रज्ञानं यथार्थं चमिया

रमाशंक्य निराकरोति। नचेति। नचेति। ननु एवं त्यरूपविशेषस्य दर्शनमात्रमातिकत्वे माबीतस्यत्यक्षचमवि

रोधि। तच प्रत्यक्षं तद्दर्शनं तद्विनोधितत्वनज्ञायमांदोषमाद्रत्स्यात्तथापि शंखत्वस्य श्वेत्यचाक्षदर्शनस्वेत्यं

प्रमापयेदेव करादिवर्णनमिव पुरुषत्वनवप्रमापयतिनेनकानीमोनविशेषदर्शनं तद्धेतुस्तत्रसत्वेपि तदनु

दयाथं किं तु दोषाभाव एव सवाचनास्ति कल्पमाप्राप्यजीयतः पि तद्व्यस्यसत्वादिति सर्वत्र दोषाभाव एव प्रमा

हेतुरिति नत्राह व्यापिवेति॥ ननु दोषाभावात्प्रमापदिं न सामान्यसामग्रीसत्वेन तदसत्वे वाऽप्याहेष्टापत्तिः। अ

न्यसामग्र्यसत्वादेव कार्यानुदयइति चेत्। अनुमितिसामान्यसामग्रीरूपेलिंगज्ञाने सति लिंगभ्रमरूपदोषासत्

वादनुमितिप्रमेत्युक्तेलिंगप्रमानुमितिहेतुरित्युक्तं कथं नयतथा तत्प्रामाण्ये नफलप्रामाण्ये हेतुः किं तु द

तदप्रामाण्याभाव इति वाच्यं लाघवेन तत्प्रामाण्यस्यैत द्धेतुकल्पनाद प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्हि परस्पराव

५०

रुद्धयोर्हि विजातीयकारणापेक्षैव तत्त्वेऽकसत्त्वे सावादपरोदयो विनिगमकाभावाच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरा
गद्वेषवत् एवं प्रत्यक्षप्रमायामपि जन्यप्रमात्वेनानुमित्यादिवद्गुणजन्यत्वसिद्धौ परिशेषाद्भूयोऽवय
वेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वसिद्धिरेवं संशयविपर्ययान्तरप्रमायामपि तादृशपुरुषादिज्ञानेकरादिज्ञानमि
वशंखश्वैत्यप्रत्यक्षेऽप्यपीतत्वविशेषप्रत्यक्षमेव देहेतुः कल्पतो नतु दोषाभाववदिति भावः । आवश्यकत्वा
ल्लाघवाद्यानि च हि ऽकल्प्याद्यवश्यं दोषाभावदेवशात् ह्यप्रमोत्पद्यतामिति चोदयन्ति । तन्निवृत्तिपरिहर
न्तीनेति । तच्च लोके हेत्वंतरमाहात्म्यान्नस्येति । नहि संसर्गमप्रतीत्येव वाच्यमनवनाभनामपवैव वाच्य
हेतुहतो वक्तृवर्मः शाब्दप्रमासेतुस्तादृशस्वोक्तयुक्त्या वाक्यार्थप्रमैवेति सैव तथेति । तावश्य न्यायाधाद
वाक्ये वक्तृज्ञानं न हेतुस्तदानुज्ञानेनन वमीमांसकस्य तस्य वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्येऽहेतुत्वाद्यनं तु वक्तृया

103

द्विटीवा क्यार्थप्रमायामपि विप्रलिप्सादिनातस्योर्तु वाक्यार्थप्रमेत्य तत्राह। अक्लिप्तेति। प्रमाणवत इति। वेदार्थप्रमाव
क्तृगुणजन्या शाब्दप्रमात्वात् लौकिकप्रमावदिति प्रमाणेन तत्र वक्तृगुणसिद्धिः ननु साम्ये वप्रमाणस्यैव गौ
रवं परिपंथि स्यादत आह। फलमुख्येति। वेदे गुणकल्पनायाः फलमीश्वरकल्पना तस्यावेस्यतदुपक्रमकस्य ५९
प्रयमर्थः। नच गौरवं कल्पनापरिपंथि यत्कल्पनाकालोपस्थिती इदन्तु कल्पनायां सत्यां विशेषेणी भागवत्कुते
५९ आत्मानं लभत इति वरमोपस्थितत्वं तथा। अन्यथा कार्ये वैदिकामितः शक्तिकल्पनाप्रयानिषेधस्य लोपित
येनापूर्वकल्पना। तस्य च पाण्डुत्वकल्पनं। तस्य च पाण्डुत्वकल्पनं स्वतः प्रयोजनकल्पनं वा। न वापि तस्या गौरवा
दिति। एवनिर्दोषत्वे विशिष्टैतत्प्रयोजकलोके तथाहि दर्शनादित्याह। लोक इति। अपशब्देति। दोषत्वेनैव प्रामाण्यप्र
त्कबालकाशातान्निर्वा स्वकर्तृवेदे नित्यत्वमाशं कृते। अपयेति। परिहरति। मेति। क्रियादेः सकर्तृकत्वानुमानेन निरस्य

104

क्या २

त्वादिरित्यर्थः। दोषाभावो न प्रामाण्यप्रयोजकोऽव्यभिचारादित्याह। आप्तेति। अन्वयव्यभिचारमाह किं चेति। ननु
प्रमाणान्तरानपेक्षस्य निर्दोषत्वेन प्रामाण्य कीनोक्तिस्तु न तथेत्यत आह। प्रमाणेति। अस्यापि न की संसर्ग
धीः कारणं तस्य तदभावान्नापि तत्प्रागपि तु स्मादेव वचसः समापन्नत्वादित्यर्थः। वक्त्रेति। वा यथार्थः संसर्गो
ननु प्रवक्तृ न वाक्यार्थस्तेन यत्र घटवत्तिदोषान्न घटासत्त्वं वक्ता जानाति तत्र वक्तृज्ञानस्य घटाभावसंस
र्गस्य न बाध इति न योग्यतेत्यर्थः। वक्त्रेति। नान्निरस्यति वस्तुतो घटवति वक्तुर्घटाभावावगमः स्वारसिक
स्ततो विप्रलिप्सया हार्ये घटसत्त्वावगमः तस्य तत्रायमेव घटोऽस्तीति वाक्यस्य हेतुर्न तु स्वारसिकत्व
मौ वाच्यं क्वचिन्न विषयत्वात् तथा च प्रयोगहेतुभूत वक्तृज्ञानाविषयीकृत वाक्यार्थबाधोऽस्त्येवेति वाक्या
र्थप्रमाया अदेवेत्यर्थः। याद्येति। पञ्चलिंगानां वैमनगव्ये वर्गोऽत्वमन्तुमितेन तत्र व्याप्ति भेदेनापि नाप्रामाण्य

चिटी वाप्र समर्थनमित्यर्थः॥ अथ शंगवाक्यादिव्यापकतादात्म्यं तत्रत्वाद्धेतन्न्यायो दोसमानं व्याप्यते तत्कथं प्रामाण्य
मतञ्चाहानापीति। संसर्गेति। ग्राह्यवक्तिसंसर्गस्य तत्रापि [illegible] पर्वानादौ ज्ञानादित्यर्थः॥ अयं गौरिति ह्यनुमिति
र्नवयं शंगव्यापक इति किं वक्ष्यम आलोकारोपजन्याया अनुमितेस्त्वद्धत्वरी व्याप्यप्रामाण्यसमर्थनाऽ
५२ ऽसमयव्यापकैक्यादिति भावः॥ लिंगोपहितलैंगिकज्ञानमनुमितिरतो लिंगासंख्यापर्यानस्यानुमितिः॥ प्रमेत्य ५२
नत्वआह लिंगेति। भ्रान्तेति। शुकादियथार्थवाक्ये सत्त्वादित्वेन प्रयोगहेतुभूतवाक्यार्थं नत्वज्ञानवशात्प्रण
तत्त्वरूपमाप्तोक्तत्वं तद्यत्तथाभूतवाक्याज्ञानवता सामवर्ते वाप्तेनेत्यर्थः॥ न च वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानं शब्दहेतु
तोनत्रानवाक्ये वेश्वरोतन्त्रावचनहेतुकत्व[illegible]ाल्वाद्यभावादिति वाच्यं तेन निःसर्वकत्रावाक्यनिर्माणार्थसम्पदा
क[illegible]ण्डादिव्यापारपचापेक्ष्यतो अस्मदादि[illegible]त्वयाहद्विजनयोधस्मदादि ईस्तादिकमिवानवैवं प्रयोज

कादेरपि वक्तृतापत्तेः । तत्प्रयुक्तेः प्रयोज्यप्रयत्नान्यथासिद्धत्वेनाकर्तृकत्वात् । भगवतस्तु धर्मिग्राहकमानेन
सकर्तृकत्वादिति भावः । ननु शुकादिवाक्यमेव वेदसंमं स्यादत आह शुकादीति । निर्दोषस्य प्रामाण्यप्रयोज-
कत्वेऽस्य निर्दोषतयापि प्रामाण्ये वेदतौन्यमित्यर्थः । एवमिति न चेश्वरपरामर्शोऽनुमितिव्याधिकरणत्वान्नानुमि-
तिहेतुरिति वाच्यं । तस्येश्वरस्यैव धर्मिग्राहकमानेन कार्यमात्रहेतुत्वादित्यर्थः । अत्रेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायं
क्रम इत्यर्थः ॥ ननु स्वरूपसती योग्यता न शाब्दप्रमाहेतुः तज्ज्ञानविलंबेन तद्विलंबादन्यथायोग्येऽप्ययोग्यते
भ्रमो न तद्विलंबानुपपत्तेरत आह यथार्थेति । श्रोतुरिति शेषः । लाघवादिति वक्तृसंसर्गप्रमाश्रोतृयोग्यतादि
ज्ञानापेक्षया श्रोतृयोग्यतादिप्रमामात्रस्य लाघवादित्यर्थः । अस्तु लाघवाद्वक्तृसंसर्गप्रमामात्रमत आह आ-
वश्यकत्वादिति । अस्मिन्सत्यपि श्रोतृयोग्यतादिधीविलंबेन तद्विलंबात्तदावश्यकत्वमित्यर्थः ॥ यथार्थेति ।

घटो वाक्यतादिज्ञानविरहस्य स्वसंभवित्यर्थे तज्ज्ञानसत्वेपि तज्ज्ञानसत्वे यथार्थविरहादिति असंभवितिनुज्ञानविरहात्।
तत्राद्यमाह प्रमेति। अन्त्यमाह क्वचिदयोग्यतादिति तात्पर्यज्ञानस्यादेस्तत्वपक्षे तात्विके वेति प्रामाण्यस्याद्वि
तमत्वलोके न प्रमाणं त्वेच्चवक्रियमइति तावत्॰ इष्टत्वादिति माहि धीः प्रमेति मत्यं तत्करणं व शाब्दं एवेति
५३ मर्थप्रमाणीनस्यादेवेत्यर्थः॰ एवंभाति लोकानां तत्प्रमाणत्वेन व्यवहारसमर्थयति। तात्पर्यैति। कृतएवे ४२
ति। यतत एवं ममसंसर्गमप्रतीयन्त्यवाव्यरवनास्तीत्यर्थः॰ तत्वमीमांसकस्यैववयेति इदशाख्यायके नासि
द्धसाधनवारणाय स्वतंत्रेति। अन्यथानानुपजीविपावकत्वस्वातंच त्वंयोहेतुर्येन साध्येन विना न निर्वहत्ति
नैवेवाकेवलान्वितान साध्यते यथा हमेसैमानलादि पर्वे वा च शाब्दान्यप्रामाण्यमेव साध्येन विनाना
नास्तिगद्भस्वरूपमेव वा। अत्र आह प्रमाणेति। अन्यमाशंकते। तथापीति। वाक्यार्थप्रमाविरहेण प्रामाण्यादे

108

इति९

[illegible]।वाक्यविरहान्नकारणकमित्यर्थः॥ नरिहरतिमेतीयदावली प्रयोगो हि न पदप्रयोगहेतुपदसमाख्यः
नवोस्मिन्पदेप्रयोक्तेवाक्यस्यापिप्रयुक्तत्वात् पदप्रयोगेयपदज्ञानविवक्षादिकमेव हेतुः शुकादिसाधारण्यात्॥
ननु वाक्यार्थज्ञानमपि अकिंविकरत्वात् शुकादौ व्यभिचारात् कुतस्तर्हि वाक्यार्थज्ञानोपयोगः॥ अन्वयानर्थक
निरसनेन तदर्थकपदनियमेन वा। तथा हि। प्रयोज्यप्रवृत्त्यर्थं हि वाक्यरचना सा च न तस्य वाक्यार्थधियं
विना सा चैनाहृशपदेभ्यो न्यस्मादिति विमृश्य पदान्तराणि निरस्य प्रकृतपदज्ञानिमनास्ति नियमति तत्रस्तुशु
कादिसाधारण्येव सामग्र्या तानि प्रयुक्ते इति वाक्यप्रयुक्ते वाक्यप्रयोगपूर्वं वक्तुर्वाक्यार्थमवतायामन्य
थासिद्धमित्यर्थः॥ अनादाविति। वक्तृतात्पर्यः शाब्दो वयाचीनहेतुर्नतूच्चारयितुरत्यथातेषांतात्पर्यनानात्वे
प्रामाण्यानध्यवसायः स्यादिति भावः। वाक्यार्थप्रमावत्तदुच्चारयितुस्तात्पर्यं शाब्दप्रामाण्याय प्रयुक्तं वक्तृत्वे

विटीवा सतितद्धतोवा अत्राप्येगौरवादाद्यएवव्याघाद्धुनवप्रामाण्यानध्यवसायः अनानार्थेबहूनामुच्चारयितॄणां

तात्पर्यभेदोवाक्यार्थप्रमाविरहाज्ञानानार्थेनुन्यायमाह सर्वत्रतत्प्रामाण्यस्येष्टत्वादितिभावः ज्ञानस्याय

थार्थ्यत्वाभावेतत्प्रयोगंसमर्थयति। ज्ञानेति। स्वमतेननैयायिकःशंकते अयथार्थत्वस्येति। स्वमतेनप्राभाक

५५ रः परिहरति। तत्त्वेति। ज्ञानसामग्र्यामधिकदोषानुप्रवेशाद्धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहरूपंज्ञानद्वयभेदाग्रह ५५

दोषसहितत्वाद्दोषहेतुकासंसर्गाग्रहादुक्तमेवाविसंवादिव्यवहारोपहितत्वाद्दोषसहितोक्तज्ञानद्व

यस्याविपरीतव्यवहारार्जत्वेरूपंवा अप्रामाण्यंतादृग्द्विविधमपिदोषापेक्षतयापरतएवोत्पद्यतइत्यर्थः

व्यभिचारादिति। अप्रमायांदोषस्याप्रमायांदोषाभावस्यव्यभिचारः। ज्ञानयथार्थत्वेपीत्यादिनाविरोधाद्

[illegible] ज्ञानायथार्थत्वादिनापियथार्थत्वेज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यमेवानुमन्तव्यमितिस्वपक्षोपष्टं

[illegible]ाप्रतिपादयति धर्म्यंशइति। न च दोषाभावगुणौ न- न्यथा ततो धर्म्यंशेपि प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्य
गुणसदिति। इंद्रियसमवहितसामाग्रीजन्यत्वेन धर्म्यंशेपि साक्षात्त्वमिति भावः॥ लाघवाद्ध एवावयवामधु
रसंसमाद्यन्तीरमारभिलरतेरेव तदस्तावमहिङ्गुद्धदध्यारंभस्यदर्शनादन्यत्रापिदोषाभावसहितसामग्र्या
अप्रमाविरुद्धप्रमोदयः। शंकेतानवितितापरिहरतीमेवेति विरोधादिति। एकत्रज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यावच्छे
देनसामग्र्योर्दोषापेक्षानपेक्षासंभवतो नत्ववच्छेदभेदेनापि दोषतदभावापेक्षे प्रतियोगितदभावयोरे
कत्वजनकत्वादित्यर्थः॥ यथार्थत्वइति। यथार्थत्वपक्षे प्रादोषाःतदभावावर्जनीयसन्निधानादिति तज्ज्ञा
नजनकादित्यर्थः॥ प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वे समर्थ्य ज्ञप्तौ समर्थयति। यथार्थत्वमिति। अथ विनिग
मकाभावाद्विशेष्यावृत्तिप्रकारकमेवास्तु प्रामाण्यमत आह अग्रीभवति तदपि नैयायिकाद्यभिमतम्

वरीवा पिअनवस्थायांवारोअपेक्षेति।प्रवृत्तिविषयनिश्चयमात्रमावश्यकत्वाल्ला।घवाच्च॥तत्प्रामाण्यनिश्चयो
पिगौरवात्।नहिविलंबेनप्रवृत्तिविलंबाद्वेत्यर्थः।अयथार्थाकारकत्वस्यस्वप्रकाशेनावमाणात्स्वतःप्रा
माण्यग्रहइत्यर्थः।यदीत्यादि।यथाप्रामाण्यज्ञानंस्वप्रामाण्यज्ञानमपेक्षेतैवस्वार्थनिश्चयरूपमन्यथानव
५५ स्थानात्।तथार्थज्ञानमपीत्यर्थः।किंवेति।यद्यपियदीत्यादिनाप्यर्थज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वमस्यावि ५५
तथापितत्रस्वतःप्रामाण्यमास्थापनंअत्रतुतवानास्थायांनैवसिध्यतीत्युच्यतइत्यपौनरुक्त्यंनत्वर्थ
स्यापिसांशयिकत्वान्नार्थज्ञानंतन्निश्चयोत्राह।नहीति।स्वतःप्रामाण्यग्रहइतियदुक्तंतत्रबोधयति।अ
पेति।तत्परिहरतिनहीति।स्वप्रकाशत्वंसाधयिष्यतीतिभावः।एवंसतिशंकते।अथेति।व्यभिचारादिति।ज्ञा
स्यार्थनिश्चायकसाधारणत्वादित्यर्थः।नहीति।तथाचसांशयिकत्वान्नस्वतःप्रामाण्यमिति

112

र्थश्चेतइति। नज्ञानमात्रसामग्रीतदुत्पद्यतेतस्याःस्मृतिसाधारणत्वादित्यर्थः॥ननुयथार्थत्वमेवप्रमा
चानंत्रकंपानुपपत्त्युहामिति। सत्वेकिन्तु [illegible]देवमस्मृतौनास्तीत्याहयथार्थइति। अन्यथानपेक्षतयेतिनहेतु
कमर्थाद्किन्तुयथार्थतयेति। भावःत्वादितिसमाज्ञायीत्यादिनाविशेषः तस्याभ्युपगमवादत्वात्। यत्तुवेद्य
पक्रमात् अनुव्यवसायेनेतिपरमतपरंहेतोर्हेतुमाह। वियामिति। अथतथात्वनिश्चयत्वरूपमसाधारण
मतमस्तन्निश्चयेपिनिष्कंपप्रवृत्त्यभावः प्रामाण्यसंशयश्चभवतीत्यर्थः॥ यथार्थत्वनिश्चयेविशिष्टज्ञानत्व
संशयः सत्ववानिष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकइतितदभावोप्यपेक्षणीयइतिशंकते। अथेति। नह्यावश्य
कत्वाल्लाघवाच्चविशिष्टज्ञानत्वसंशयाभावस्यान्यतंत्रत्वेप्यर्थंयथार्थत्वस्यतत्त्वादिसाधनमितिप
रिहरति। तर्हीति। तच्चैवमपितत्संशयाभावस्यनिष्कंपप्रवृत्तिहेतुत्वंननुप्रामाण्यनिश्चयस्येतितत्राह।

टी०वा० वृद्धिं वेति। तथा चोक्तयुक्त्या विशिष्टज्ञानत्वं पक्षे न तन्निश्चयस्यानिष्कंपप्रवृत्तिहेतुत्वं तथा तस्य भ्रमव्यावृ
त्तत्वात् तन्निश्चयस्य निष्कंपप्रवृत्तिविशेषहेतुत्वाच्च संशयनिवर्तकत्वाच्च तत्प्रामाण्यमिह निरूप्यं तज्ज्ञानस्य तदिति प्रस्वप्र
कार्थः॥ ज्ञानस्वप्रकाशमते तद्धर्मो विशिष्टज्ञानत्वमपि तत्र सा सत्तां धर्मिग्रहे धर्मग्रहादतस्त्राह। स्वप्रकाशानंगीकर्ती। नैयू
५६ ज्ञातिस्वप्रकाशग्राह्यापि तु स्वधर्मा न च यथा अनभ्यासस्थलेपि तत्संशयो न स्यादित्यर्थः॥ अत एवेति। यतएव ५९
च न सकलज्ञानसाधारणमिति शेषः॥ उच्यत इति॥ कारणानपेक्षत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः॥ व्यवहारोपयुक्तं
प्रमात्वव्यवहारोपयुक्तं तद्ग्राहीति। तथा वेदप्रामाण्यं स्वतएवेत्यर्थः॥ यथार्थत्वेन च प्रामाण्ये वेतस्याज्ञा
[illegible]त्वेऽनभ्यासदशायां तत्संशयं समर्थयति। अन्यथा न स्यादेवेति। तथा च न तत्र याथार्थ्यसंशये इत्यर्थः
[illegible]ति। तन्नेति। नहि त्वत्परिभाषितं प्रामाण्यमधिकृत्य परतस्त्वविचारः॥ किंतु घटत्वांगतत्वे दाविद्यमानमेवा

रूपं । तदसिद्धं न समीहितमित्यर्थः । कृत्स्नाद्विकेति । पदस्य परं न कं कृत्स्नवित्तयान्यतमत्वं वा यद्व
प्रामाण्ये त्वया निर्वाह्यं तत्स्वेन ग्रहणयोग्यं वा । आद्ये स्वन्यास्मदंशामतत्संशयोऽन्त्ये कस्वतस्त्वमपि प्र
कृतस्य परस्य हरति । तस्मादिति प्रसंगात्स्वामाण्यमाक्षिपति । अधीति । अनुगतधर्मो हि जात्युपाध्यन्यतरः । तौ नि
रूप्यावेवेति सा च ४ । ६ आक्षिपे नैकमन्येनाह्यानन्तावदिति । साकल्येति । साक्षात्त्वं सा नाद्रमत्वेष्टमात्त्वं यथा वा
युमितौ साक्षात्त्वमायां तु संकरप्रमन्यत्रापीत्यर्थः । गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्दोषायेत्यत आ वा
बीजेति । मूर्त्तत्वं हि मूर्त्तत्वं पृथिव्यादिवर्णानामेव जातौ गगनमनसोरपि वा । आद्ये परिभाषानुपप
त्तिः । मनोवृत्तेरपि तत्त्वाश्रसमानव्यक्तिजातिद्वयसत्वे मानाभावाच्चानवाच्यतरैवास्त्वविनियमकाला
वात् । अन्ते अन्यप्रयुक्तो हि धर्मो जातिः स्यात्पयावयादिवृत्तानां मूर्त्तत्वं यदि च मूर्त्तता भूतत्वं जातिः स्यात्

टी॰वा॰

तदामनोपि भूतं स्यान्नचैवं इदं च जातिसंकरस्य दोषत्वे बीजं। तच्च गुणजातावपि समानमित्यर्थः। तारत्वा
दौ जातिसंकरमाशंक्य नानात्वेन निराचष्टे। तारत्वादिति। नन्वेवमत्याननुगमेपि गुणद्वयोन्यजातिस्तथाप्य
मानुगतव्यवहारः स्यात्। अत आह। किंचेति। व्याप्यवृत्तित्वं परिजिहीर्षमाणः शंकते। विपर्ययस्येति। नहि स्मात्वेति त्वे
व्यावर्त्तनाया आवश्यकत्वाद्यत्र स्यादनुगमवत्त्वमेवास्तु प्रामाण्यमन्नानानुगतवहुजातिकल्पने गौरवादिति
परिहरति। तदृ॰ति। न वस्तुतदेवा तत्राह। नचेति। विपर्ययाणामेव प्रमात्वमनुभवसिद्धं दुरपह्नवमेवं चाव्या
प्यवृत्तिता दोषस्तदवस्थ एवेति भावः। अत्र शंकते। अपेति। नाव्याप्यवृत्तिरिति घटतदा। साध्यादौ दृष्टे
त्रुसिवारादिति समासमत्वाली प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं तच्च कर्मादौ सतः
तियोगात्यन्ताभावस्य नास्तीत्यर्थः। प्रयोजकमसमाजासमातप्रयुक्ते प्रमात्वस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वं ननु स्व
भाविकमित्याह। गुणेति। यदि स्वाभाविकं तदौपाधिकत्वेप्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन स्यादित्याह। अन्यथेति। एवं वा

ति॰भाव॰

र्नियमो भंगादर्शित· द्वितीयेन माहानस्याद्वेति। व्याप्या व्याप्ययोर्म्मिथो विरोधात्समानत्वस्याव्याप्य इति
र्थं यमेवाव्याप्यवृत्तित्वं न स्यादत्रिय तस्मा इत्तिर्नस्वाभाविकी किंत्वौपाधिकीत्यर्थः। अव स्येति। अन्यथा
स०दानवस्याभावविरोध एव न स्यादित्यर्थः। विषयत्वंति। विशेष्य इत्यर्थः। तद्विषयत्वस्येति। तथा च भ्रमस्थात्र
कारांशेपि प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः। मदुलक्षणं निरस्यति। नापीति। पूर्वेकांशयादेत्तत्संपादव्यक्तीकेन वैरूक्तेन धव
च्छेद४ अन्यथेति। विषयत्वव्याप्तकोलोपाधेरपि स्वकारणार्थ मतत्स्तदभावे कारणत्वाभावात्तद्विलंबादपि
ज्ञानयौगपद्यमिति भावः। अतीन्द्रियत्वादिति इन्द्रियसन्निकर्षादवयवे नष्टत्वेनाग्राह्यमिति भावः। कथं
तर्हि वर्त्तमानकालवित्ति ज्ञाप्यं चीरतत्राह। स्थलेति। क्षणग्राहित्वे यौगपद्यं समर्थयति। स्वरूपेति।
स्वरूपसत्तामेव क्षणानां न कारणानां क्रमाक्रीक्रमद इत्यर्थः। अस्तुवा प्रत्यक्षेणग्रहे ऽपि तदुपहितावस

धीवा यो विशिष्टस्य च तन्मते विकल्पान्नुपपादिपराहृक्त्यात्रयातीतिसिद्धशङ्क्याऽगोचरज्ञापकतया तत्राव्याप्तिरेवेत्या
हा। तेदादिति। ननो पीति। यथाशब्दार्थः सादृश्यं तत्त्वसर्वथाकविद्याऽऽद्याभ्रमभ्रमत्वमाह। सादृश्येति। नवेति। न
चानिपुणजन्यानुभवत्वमित्यर्थः। प्रमाह्यसाधारणकारणत्वेवद्दोषत्वमतः प्रमानिरूप्यत्वमनयोरेतान्निरूप्यत्व
प्रमायाइत्यन्योन्याश्रयद्रूव्याह। सादृश्येति। प्रमेति प्रमात्वाद्विपरीतप्रमात्वार तथायामाश्रयइति। तावरना
१८ विसमर्थ इति ज्ञानकत्वं हि कार्योपधानस्य च रूपयोग्यताचा। आद्यश्चाह। उपेक्षेति। अ अत्राह। ज्ञानादिति। अव ५८
च्छेदकरूपापारिचयेयोग्यतायोपवापरिचयादित्यर्थः। नापीति। न च शाश्वा वस्तु च य नन्स्यावतन्त्याधमत्वमा
सित्याह। अवस्तु नडति। अभ्रमेपि नावस्तु नासते देत्वता। चात्रा अभ्रमत्वं तु च्याविकरणप्रकारकत्वादिति। ताव
२ अथमज्ञानिकषादिवद्दोषमाह। माश्रमदपिता। तादात्म्यभासते केवलारद्याप्तिं तुनेष्यते। हेत्वमादावि

118

कू२

तिटीकाकारमतमाश्रित्याह।मानेवेति।तत्रापिधर्मधर्मिणावादायविषयत्वं भ्रमेपीत्यर्थः।नापीति।
विशेष्ये हि यस्मिन्निष्ठः शुक्लादिः तन्निष्ठो योन्योन्याभावस्तदप्रतियोगीयो धर्मस्तत्प्रकारकत्वं भ्रमस्तु शुक्तौ
तत्प्रतियोगिरजतत्वप्रकारकएवेत्यर्थः।अत्रचेत्र वेदत्वप्रकारकतया भ्रमेति व्याप्तौ सत्यामेव दोषमाह
रमाह।संयोगेति।नचसंयोगिप्रतीतात्यागप्रतीतौ संयोगित्वं प्रकारस्तत्त्व व्याप्यवृत्त्यो चेति वाच्यं संयोगित्व
स्यापि संयोगसंभवे तत्संयोगवद्व्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः।अथ संयोगिनि यः संयोगात्यन्ताभावः स व्याप्यवृत्तिरेवे
ति नातिव्याप्तिरत आह।नहीति।नापीति विशेष्यत्वघटादिनिष्ठो योन्योन्याभावः पटादेस्तत्प्रतियोगितावच्छे
दको धर्मः पटत्वादिस्तत्प्रकारको घटयोनुभव व भ्रमस्तत्प्रकारकोयः साप्रमा एवं निर्विकल्पकासंग्रहोपी
ति लक्षणार्थो – वमूले दृष्टान्तकपिसंयोगवानित्यव्याप्तिताभ्योन्याख्यातावप्रती। याकपिसंयोगवत्त्र

प्रदो वा पदन्योन्याभावस्तु नैव तत्त्वे च कपिसंयोग एव प्रतियोगितावच्छेदकः स्यात् एवं तद्वद्भेदप्रकारकबु
त्तिता द्रव्यं वसंयोगप्रकारकत्वान्न तत्प्रमायामव्याप्तिर्दोष इत्यर्थः । बोध्यानां भेदेन प्रमेयवत्त्वं संभवति विरोधादि
ति भावः । अनुभूयमानत्वाद्दुरपह्नवोयमिति परिहारात् । अनुभवप्रमितीनां विरोधइत्याहात्रावच्छेदा
यत एव वा विरुद्धयोरनवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति शेषः । नापीति विशेष्यौयो न चेति समयस्य नत्राकारत्वेनानि
र्विकल्पकसंग्रहाय यद्यपि तथापि धर्मिणि अमा भूत् अमासंग्रहः स्वाम्निन्नत्ये वा विशेष्यस्या वृत्तिपदेन किंवि
द्विशेष्या वृत्तित्वं यावद्विशेष्यवृत्तित्वं वाभिमतं स्याद्ये आद्य एकैकेति । अनेकाद्येषत्वं याव तदर्थः । तत्त्वैक
स्मिन्विशेष्ये नास्तीत्यर्थः । लक्षणान्तरमुपन्यस्यपीव भारवयति । अथेति । अत्र संशयस्यान्यथानुपपत्तिं प्रमा
पतिपरेति । यद्विज्ञानविशेषणे नाविशेषयतं दैन्न दात्मनि स्याभावे यथा ज्ञानस्य विशेषणताभावविषय

२

र

तात्स्थ्यादतत्त्वाद्वास्वाश्रयेति।अर्थान्तरमाह।अन्यथेति।अतिप्रसंगादिति।विशेष्यस्यापि विषयत्वात्तत्र वृत्ता
वापत्तेरेवव्या।घसायायपिवृत्तीयापत्तेरित्यर्थः॥ एवं सतियस्मिन्नंतदाद्यन्यचेति।ज्ञमस्तुशुक्तिवृत्तिविषय
त्वमाधिकरणरजतत्वप्रकारक।अन्येस्त्वविषयत्वपरेतत्प्रकारत्वमपीत्यन्यथेनपूर्वविशेषणतादि
शेषत्वप्रकारत्वमुक्तमधुनासेवप्रकारिकोच्यते इति विरोध इति वाच्यं अत्र प्रकारशब्दस्यानिरूपकवा
चित्वात्।ग्रा निर्विकल्पकेति।उक्तलक्षणं प्रकारगर्भतयाऽव्याप्तिरित्यर्थः॥ अतिव्याप्तिमाह।विषयतेति।मूढापि
संचिदूषयति।तद्धीति।अनुभवत्वं धर्मीशेष्यन्नीतितत्रलक्षणीकृतमित्याह।अनुभव इति।अत्रापि सौचित्
द्धीटर्यति।उक्तेति।विषयतासमानाधिकरणप्रकारकानुभवत्वाद्विनात्वदुक्तलक्षणानश्रीमर्भपदेतु क्रमस्य
प्रकारांशापरित्यागादित्यर्थः।उक्ताव्याप्तिमव्याप्तीपरिजिहीर्षन्नाह।अथेति।स्वाविषयत्वे भ्रमेऽनुस्वाधि

५२

टीवाप्र करणधर्मावच्छिन्नाविषयतानिर्विकल्पोलौकिकत्वप्रमाणां वा तदवच्छिन्नेत्यर्थः। अस्य चाधिकरणत्वं रथाधिकरणत्व
तथा च घटपटाविति समूहालंबने एकविषयत्वेनाघटपटात्मिताभावघटात्मकमदाधिकरणाभिन्नत्वव्याप्ति
करणकपटत्वावच्छिन्नापीतितदव्याप्तिमेवविषयतेतिं नहीतिनापीतिप्रवाच्याधिकरणत्वंप्रमेयत्वस्य केव
लान्वयित्वप्रकारकत्वप्रमायामसिद्धेर्न – त्वात्स्य च प्रमेयत्वप्रकारकविकरण्यादेवेति प्रमेयप्रमायाम व्याप्ति ९०
९० मप्यत्र दोषो ग्राह्यं वा स्वविषयत्वतत इति प्रमासंप्रमायापत्तेः एतदेव दर्शयति भ्रम इति नापीति स्वविषयतातन्ना
मानाधिकरणः शुक्तौ यो रजतान्योन्याभावस्त प्रतियोगितावच्छेदको धर्मो रजतत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगि
रजतभ्रमप्रमा तु तदवच्छिन्नविषयतानाप्रतियोगिभीत्यर्थः ॥ अन्यथेति यत्र प्रमात्वविरोधवद्भ्रमे प्रमात्वं नस्या
तदाप्रमात्वविरोधादप्रमात्वमपि तत्र न स्यादिति तन्नयाभिन्नाभास्यानृत्वा यत्तु भवदृत्तु नयात्लौके दसावधि

न्निगमा- नाविरहादित्यर्थः॥ नापीति॥ भ्रमे हि भिन्नाधिकरणैकैः दस्त्वरू[illegible]न्तत्वे प्रकारैत्तद्भावे दत्वारात्मक

प्रकाराधिकाराधिकरणी वृत्तिपत्तरजतत्वं धर्मस्तत्प्रकारकैव विषय[illegible] ताद्भ्रमाविषयत्ताद्ध न तथा तत्रैकप्रका

रस्याधिकरणस्यापरप्रकारस्याभावात्॥ प्रकारेति॥ अत्रापि नापीत्यनुषज्यते त्प्रकारमेयमिति प्रकारानधि

करणाप्रसिद्धेरिति॥ द्वितीयलक्षणे दोषः अत्रैव प्रकारानधिकरणावृत्तिधर्माप्रसिद्धेरिति प्रथमलक्षणे दोषोद्र

ष्टव्यः भ्रमेयत्वप्रकाराधिकरणं वस्तुमात्रं तदवृत्तिर्यावद्वस्त्वात्माधर्मो न भवतीत्यर्थः॥ विशेष्यैप्यपिच

कारभेदाद्विषयताभेद इति मतमाश्रित्याह॥ किंवेति॥ रजतत्वप्रकारिका विषयता रजतवृत्तिरिति मत्यरजतत्व

वृत्तमतस्तद्भ्रमे सा रजतवृत्तिरेवेति युक्ता विदत्वमात्रप्रकारिको कारजते रजतत्वमात्रप्रकारिकावेरति दे

यीविषयता युक्ते लक्षणे तत्रापिगतइत्यर्थः॥ अतिव्याप्तिपरिजिहीर्षया यमनावरमाशंकते॥ अथेति॥ विशेष

२

123

२

दी॰वा॰प्र॰ णाद्वृत्तिर्विचयनाद् इति सत्यं किन्तु विशेष्यावृत्तित्वदभिमताल्लाघवादिति भावः॥ वस्तुतस्तु तियद्विविषयताप्रा

मानाधिकरणप्रकारत्वेन व्यर्थविशेषप्रमात्वं तद्वारजतोषेस्याद्विशेषणादित्यर्थः परिहरति प्रकारेत्तु विपर्यय

इत्यभ्युपगमादिति शेषः अप्रसिद्धेरिति। प्रमेयत्वप्रकारविषयतारूपकरणावच्छिन्नानदनाधिकरणत्वरू

६१ पतद्व्यधिकरणमप्रसिद्धमतस्तत्प्रमात्वघटितेरित्यर्थः ननु गविशशशृङ्गं नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात्प्रतियो ६१

ग्यवृत्तिश्शृङ्गनापि धर्मेण प्रतियोगिज्ञानमभावज्ञानकारणमास्थेयं तथा च समयोगित्वादिना तादृशेन रूपेण प्रमे

यत्वप्रकारकविषयतानामाया प्रसिद्धिरित्याशंक्य निरस्यति नैवेति। प्रतियोगिनो ज्ञानस्याभावमाने यदि हेतुः

नप्रकारकज्ञानप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकतज्ज्ञानत्वादौ तथा च प्रतियोगिनि विशेष्यतया दृष्टाभावधीः

नेगारानापरः॥ प्रमेयत्वेन तद्वत्तघटज्ञानेपि घटाभावत्वेन तद्बुद्ध्यापत्तेः [illegible] त्यमादाया प्रतियोगितानन्तु

124

धिका०

तियोगितावच्छेदकप्रकारप्रतियोगिधीरभावधीहेतुरिति सत्वात्किंतु [illegible] योग्य [illegible] रपि धर्मस्तदवच्छेदको

वा क्व कथमन्यथा शशीयत्वेन तल्लोमादिवृत्तिना शशशृंगस्य प्रतियोगितावच्छिद्यतेति चेन्न तद्धि निरापद्येति

प्रसक्तो नावच्छेदकत्वमेवं च तदवृत्तिगाविशिष्टशशशृंगं नास्तीति धीः गविशिष्टगाभावग्राहिका चान्तशृंगे शशीयत्वाभाव

ग्राहिका वा तत्रैव शशीयत्वेन शृंगाभावग्राहिका वा नाद्यः प्रत्यक्षविरोधाद्वाधनापरः इष्टत्वात् नान्त्यः उक्तोत्त

रत्वात् किंच विधिधीविवेकेन द्वितीयपक्षः कल्प्यः कल्प्यते। ननु मतोपि शृंगस्याभाव इतीशपि वेवमना

वधीभ्रमः स्यात् सद्विषयत्वात् ननु गमनाभावः केवलान्वयीति तदभावत्वेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यावच्छेद

कत्वमास्थितेन दिग्गमनत्वेन तत्रास्ति किंतु समवायित्वेनास्तीति चेन्न घटे वदनाघटे पटो नाव इति समवा

यसंयोगस्वरूपसंबंधैर्गगनं घटे स्तीयत्वमन्वयाव समवायित्वमन्तवच्छेदकमन्यथा संयोगित्वेनाव्येयतावी

ग३

व दी वा प्रसंगात्॥ किं तु गगनत्वमेवावच्छेदकत्वं माधेयताविरोधि स्वभावात् न तु संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोभावः सं

सर्गाभावः तथा च प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्मः प्रतियोगितावच्छेदक इति नाप्रतियोगिनि संसर्गारोपपूर्वकधीविष

योऽभावः स इति तदर्थादिति भावः॥ सामान्याभावानभ्युपगमे दोषान्तरमाह॥ किं चेति॥ तस्येति॥ सिद्ध्यसिद्धि

परास्तं चेति भावः॥ एवमन्यदपि पदं त्वनुगतलक्षणं स्यान्न वेत्सामानाधिकरण्यप्रकारगर्भे तदात्मप्रमातिव्या ६२

६२ प्तिरथ व्यधिकरणप्रकाराभावगर्भे तदात्मप्रमायामव्याप्तिस्त्वनुगतलक्षणाभाव इत्यत आह यत्रेति

यत्र विषये तेन घटे घटत्वमस्तीति तत्र तदनुभवो निर्विकल्पकसविकल्पकोभयात्मापि प्रमा॥ अघटे तु घ

टत्वानुभवो भ्रमा तत्र तस्यासत्त्वात् न वा वृत्तिपदार्थप्रमाऽव्याप्तिः॥ [illegible]व्यापिकालादावेव कालत्वाद्यनुभ

दायां न तु यदस्तीत्यत्र धात्वर्थमात्रं वापि विज्ञातेन संसर्गाविशिष्टं वा॥ आदि[illegible]साहितता[illegible]वप्रामाणिकता तथा

वोमाश्रयः अत्र्येपाकरक्तश्यामोपमितिधीश्चमैवेत्यनेनाविषइतिचेन्न यन्न यत्रवृत्तिस्तत्स्यतत्वात्तुक्
क्ते भ्रमितिरितिलक्षणार्थवृत्तित्वस्वस्वरूपसत्वादिसाधारणेधवारिष्ठ । धीनियामकः संबंधइतिनाभावादिव
माद्यवहारो भ्रमायसरेतन्मात्रलक्षणाद्भवितामितिलक्ष्यतिसद्धता । तीतदः वस्तुतवायितयाघटज्ञानभ्रम
त्वजिज्ञासावसरेघटत्ववघटत्वप्रकारकानुभवमित्यादिलक्षणंनेयं । यत्रयत्रास्तीत्यसद्वेशिष्यावगाद
हूपभ्रमपक्षे तदभाववतीत्यादिद्याधिकरणप्रकारकभ्रमपक्षेनयात्रामयत्रापियथार्थन्मत्यतिद्याप्तिम
न्याश्रयर्यार्थ्यनियमाद्यतद्यथार्थपक्षे वन्न्यंगस्यैवप्रामाण्यस्यैवतत्वोपगमादितिप्रद्भुगमन्दविंप्रत्याह्वान
दितिाउक्ताप्रामाण्येत्वेसतिनवतत्वेतदन्यान्यत्वात्तांक्रमोधर्मिण्यपिप्रमात्वस्याद्विति वाप्यधिकर
णप्रकाराद्यवच्छिन्नस्यतस्यैवतदवच्छिन्नेतस्मिन्नेवान्योन्याभावसत्वात्स्वावच्छेदभेदेनवाविरोधादन्य

दी०वा० व्याप्यत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनस्यादित्यर्थः॥ वैशेषिकमतसंग्रहप्रसंगादाह नद्विशेषणेति। तद्विशेषणे
त्यत्र क्वचारयः॥ ननुप्रकारागर्भस्य प्रमा१प्रमान्नरूपणयोर्निर्विकल्पबोधेऽसत्त्वात्तत्किंमानमत आह
निर्विकल्पकमिति। व्यवहारहेतुतदुभयबहिर्भूतमेवेदं तदनंगत्वात्॥ तत्त्वं ह्यविवक्षायान्तु प्रमान्तर्गत
मबाधितार्थकत्वादित्यर्थः॥ नचैवंव्यवहारांगंतद्गावसारेकथंसूत्रकृताविशतक्कमतमाह। अपदेश्येति। न ९२
९२ सूत्रं तत्समत्वात् इमात्रप्रतिपादकं ननु व्यवहारांगत्वेन तद्विभाजकमित्यर्थः॥ तुच्छ तुच्छज्ञं नइत्यतीति न्यायेनाह
यदवच्छेदेनेति। नहि षाप्यवृत्तिगोत्वादेरवच्छेदभेदेनावृत्तेर्यदवच्छेदेन यत्र यदस्तीनरूपणं तत्समायामव्यापकम
नवाह। गोत्वादेरिति। नाविद्याच्छिमात्रे न वृत्तिः किंतु सास्नादिव्यवच्छेदकावितिना व्याप्तिरित्यर्थः॥ कदाचित्तव
स्यामस्त्वेनत्वनच्छ्यस्यपक्वत्वाद्रागदशायामपि श्यामवा! प्रमार [illegible] न्यायां न्यो [illegible] वमन्यो नरयति। नत्वाहय्या

128

वी· वर्त्तमानकालनगर्भानवा· अन्यनुमितिरोधेत्वसदर्थसंगा[illegible]त्व· ह्यग्रमे त्यथ· अथ यत्किंज्ञानं प्रमीति
प्रमामात्रप्रश्नेयत्र यदस्तीत्याद्यसद्दृशंतु तरयत्र दोष· सर्वनामत्वेन तद्बुद्धिस्थ यत्किंचित्पर्यवसन्ना
यित्वेनाननुगमादतत्राह नविति। तत्प्रकारकघटिततयाऽ·तौ विषयप्रमात्वमपि नित्रामितिन
स्या ननुगमोपीत्याहा नहीति। अननुगमभीरूणामतत्वाहा· अन्येत्विति। विषयतेति। विषयतास्वयो विशेष्य
प्रमस्तु विशेष्यावृत्तिप्रकारकाविषयताकत्वेत्यर्थः। अथ यत्प्रमात्वप्रकारविषयतायां पूर्वीदृत्तेन तदाश्रया वृत्ति
रूप्नाप्रसिद्धा तत्राह केवलेति। यद्वृत्तिराकाशादिव्यवहारानंगत्वेन निर्विकल्पकमपहाय लक्षयति। यत्प्रकारि
कोति। भ्रमेणादिइदंत्वेन कान्तिकारजतत्वेनापरावच्छिद्यमानाशांको रूपीविषयतास्ति तथा चाद्यास्वसमाना
धिकरणेदत्त्वरूपप्रकारावच्छिन्नाऽन्याव्याप्यधिकरणरूपप्रकारावच्छिन्नेति तस्योभयरूपत्वं यद्यापवि

विटीपु

बयते ह्योप्यक्तो यप्रकारा वाह्रदाग्निर्वह्न्यत्येव शंकते तथापीति प्रकारप्रशक्तो विषयताभेदोप्यस्तीत्य
यमपि प्रकारस्युक्त: विषयताभेदेनैव यत्लक्षणनिर्वाहस्तदाह यत्वेत्यादि घट इति प्रमायां विशेष्यो घट: तद्वि
ष्टान्यत्नाभावप्रतियोगी घटत्वीवर्मस्त्वप्रकाया विषयता तस्यां बंधित्वमस्तु भवस्य प्रमात्वं एवमन्नेव विषय
९८ त्वासमानाधिकरणान्यत्नाभावप्रतियोगिपटत्वादिप्रकारीयस्य तदप्रतियोगित्वेन घटधर्मप्रकारकाविष ९४
यत्वप्रतियोगी घटानुभव: प्रमा एवमन्नेव विषयतासमानाधिकरणान्यत्नाभावप्रतियोगी प्रकारत्वेवघटत्वा
च्छिन्नदवच्छिन्नविषयताप्रतियोगीत्यर्थ अनवाप्यवृत्तिसंयोगादिप्रकारकप्रमाश्रयाप्ति: संयोगादित्येवप्रका
रत्वं तस्य वचाप्यवृत्तित्वमवेत्याशयादू समानाधिकरणाय: प्रकारत्वदवच्छिन्नयद्विषयत्वं तत्प्रतियोगि
नीप्रमा ० तदप्रतियोगीत्वम: चमेवप्रमात्वमसंकरमाहा इदं रजतमित्यत्राति समानाधिकरणप्रकारक

विषयत्वप्रतियोग्यपि भ्रमइति तद्प्रतियोगीसन्न भवति। तथापि यत्संशेतस्य। आपाद्यं तदंशेन तत्प्रतिबाध्यैवेति भाव॥ अथ समूहालंबने घटपटोभयवृत्तिरेकैव विषयता सा च घटे सती स्वसमानाधिकरणोपाण्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वावच्छिन्नापीति भ्रमप्रमालक्षणं तत्राव्यापकं भ्रमलक्षणं वातिव्यापकमतआह। समूहेति। विषयताभेदेव घटविषयता न पटत्वादिप्रकारिकेति न दोषः॥ विषयताक्रिकियत्कस्तासांप्रावांचिमति बीजमाह। वस्तुतस्त्विति। ननु यदि विषयता नास्ति घटज्ञानस्वरूपमदे कथं तद्विषयत्वसंशय इत्यत आह। तस्मादिति। अचार्यसम्मतिमाह। तदुक्तमिति। ननु दंडादेः पुरुषीयत्वसंबंधेन दृष्टं तत्कथमसंबद्धस्य तदीयत्वमित्याह। संबंध इति। परिहरति। संबंधश्चैवेति। संबंधस्यापि संबंधान्तरस्वीकारे ऽनवस्थानाद्। अन्यथेति। यदि तदीयत्वाग्रहासंशयो न संबंधनीयस्तदन्य

दी.वा.प्र र्थस्य सामान्यतः क्वचिदभावस्य विशेषणत्वे वैशिष्ट्यं तच्च विशेषणताविशेषणत्वे व्याख्यायत्वितीतिभिराहुः तन्न
तो दंडपुरुषविशेषणताइति समूहालंबने विशेषविशिष्टधियो विशेषइत्यर्थः॥ विशेषतायाविशेष
णतामसमूहालंबने भासितेतियेन्नाह तत्रापीति न हि कोनयोर्विशेषइत्यत आह समूहेति दंडिधी
८५ र्दंडधीजन्या समूहालंबनं तु युगपदिंद्रियसन्निकर्षजं दंडिज्ञानस्यादंडिव्याप्तिधीः कार्यं न तु समूह ८५
हालंबने विशेषविशिष्टधियो विशेषइत्यर्थः॥ विशेषणतायाविशेषणतामसमूहालंबने भासितेतियेन्न
न्नाह तत्रापीति न हि कोनयोर्विशेषइत्यत आह समूहेति दंडिधीर्दंडधीजन्या समूहालंबनं तु युग
पदिंद्रियसन्निकर्षजं दंडिज्ञानस्यादंडिव्याप्तिधीः कार्यं न तु समूहालंबनस्य वा विशिष्टबुद्धौ विंदंडः प्र
कारः समूहालंबनत्वे पुरुषत्वे इति विशेष्यः प्रकारस्य विशेषणवा वैशेष्य स्मा[illegible]ख्यानेनाकनोति

विषय २

१०

कांस्यपीति॥ उपोद्घातसंगतिमाह ज्ञानत्विति। रजते रजतत्वावच्छिन्नविषयत्वं रजतत्वप्रकारानुभवविषय-
समानाधिकरणमिति। साध्यमाने सत्यत्र स्थलीयसामानाधिकरण्यमादाय सिद्धसाधनमत उक्तं व्याप्यमिति।
नियतसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ एवं च रजतावच्छिन्नविषयेषु सर्वेषु रजतत्वप्रकारानुभवविषयत्व-
नियमेनोक्तावपि तादृक्प्रवृत्तिविषये तादृगनुभवविषयत्वसंभवे। सिद्धान्यथाख्यातिरित्यर्थः॥ अप्रमेयत्वा-
दौ व्यभिचारवारणाय हेतौ मात्रेति। आप्रेति। अन्यथाख्यातिमप्रमाप्यतद्धर्मसाधनमप्राप्तकालमित्यर्थः॥
ननु वाऽप्राप्तकालत्वस्य पुरुषदोषतया साधनसम्यक्त्वे भ्रमः सिद्धान्ये वेत्यत आह रजतेति। साधनव्या-
पकतायाः केवलस्यानुपाधित्वयोपाधौ मात्रपदं अप्राप्तकालत्वं यथा नस्यात्तथाह शुक्तिवृत्तिरिति। अत्र
विषयत्वमात्रे हेतूकृते घटादिविषयतायां व्यभिचारवारणाय वृत्यन्तं विषयताविशेषणं। अत्रा

दीवाप्र

पित्तादृशप्रवृत्तिर्हेतुज्ञानविषयतात्वं हेतुरतो न प्रमेयत्वादिप्रकारिकायां रजतवृत्तौ तादृश्यां विषयतायां व्य
भिचार इति न वेदं ज्ञानविषयतापक्षे इदं रजतमिति ज्ञानविषयताया आद्येवाबोध्यत्वे आश्रयासिद्धिः सि
द्धौ वा सिद्धसाधनं शुक्तिवृत्तौ केवलेदंत्वप्रकारिकायां विषयतायां व्यभिचारश्चेति वाच्यं शुक्तिवृत्ति
विषयतात्वेन पक्षत्वात् पक्षधर्मताबलेन च पूर्वं पक्षसिद्ध्यान्यथाख्यातिसिद्धेः केवलेदंज्ञानस्य
मन्मते रजतांशे प्रवृत्त्यहेतुतया व्यभिचारस्याप्यभावादिना पूर्वपक्षोऽपि पक्षधर्मताया यातात्पर्याभिमानिर्वव्या
शुरजतत्वमिति समानप्रकारके[illegible]णयज्ञानेन विना तादृशप्रवृत्त्यनुदयात् योग्यत्वे च कार्यकारणभा
वस्यायादिति भावः ४ रजतवृत्तित्वं यद्यपि रजतवृत्तिज्ञानविषयता च पक्षे इदंके प्रमेयत्वे भाव्याव्यापकं त
थाप्यरजतवृत्तित्वमुपाधिर्द्रष्टव्यः ५ रजतत्वविषयतायाः स्वरूपसंबंधतया वृत्त्यनवच्छेदकसंबंधेन व्यभिचारत्वादि ९९

तीयस्माद्यंनत्तुरजतस्मरणाविषयतापक्षेइदंरजतात्तुसत्वविषयतावत्ः नाद्यो बाधः नान्त्यः आश्रयासिद्धेरि

तदेशा।नारजतत्वप्रकारा।कविषयतात्वेनहिपक्षत्वेस्मरणाविषयत।यांवा आद्येदृष्टान्तुभचासिद्धौचि

षयतयोर्ताद्दशीत्यत्वासिध्यतीत्यत्रपूर्वोविवक्ष्यते।रजतावृत्तित्वामि।ि अथारजतावृत्तिप्रमेयत्वादौसाध्या

व्यापकमिदंनवसाधनावछिन्नसाध्यव्यापकमेतत्प्रमेयमात्रार्थिनामरजतवृत्तिकप्रमेयत्वप्रकारक

तानस्यविषयतायांनद्व्याप्ते४तद्विषयतायारजतारजतवृत्तित्वादितिवेन्नविशेष्यभेदेनविषयता

भेदमाश्रित्योपाधिकारणात्तथावारजतवृत्तोविषयतायांप्रमेयत्वप्रकारिकायामपिरजतावृत्ति

त्वमस्त्येवेति।नसाधनावछिन्नसाध्याव्याप्तिः विवादेति।सत्यरजतज्ञाने अमतोबाधवारणायविवादप

दमिति।अत्रापिपूर्वपक्षासिद्धानिसाधिनोप्रयोगः आसिद्धस्वरूपासिद्धि४शुक्तिरितिरजतज्ञानेरजतत्वा

म ीनापप्रकारकज्ञानमुक्तं नतु रजतविषयकमन्यथाशुक्तेः प्रमेयत्वप्रकारकरजतविषयकज्ञानविषयतापत्तेस्तथा
सिद्धसाधनापत्तेः रजतत्वप्रकारकेच्छाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वादितिदे वैयर्थ्यं नवा प्रयोजकत्वं समानविषय
समानप्रकारकज्ञानं वा विना तद्विषयकेच्छानुत्पत्तेस्तयोः कार्यकारणभावादुक्ताविति स्वपदसंबोधितशब्द ६०
सहितमातत्तत्प्रवृत्तिरपरं धर्मिपरीविषयपरं स्वपदेति स्वपदस्य सर्वनामतया प्रस्तुतवाचित्वेन प्रस्तुताना
पक्षीयवृक्षान्तीयप्रवृत्तीनामनुगतरूपाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिर्दोष इत्यर्थः स्वपदस्यागत्या रजतस्मरणेने
वृयोस्नार्थान्तरा॥ ॥उच्यत इति॥ ॥स्थापनोच्यत इत्यर्थः अत्र ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्ति
नवेति संशयो ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्तिप्रवृत्तिहेतुः प्रव[illegible]के[illegible]णाकारणतावच्छेदकधर्मत्वादिका
त्ववत्प्रत्यक्षेयादोहे वृक्षतेरूपत्वादौ व्यभिचारस्तद्वारणाय हेतौ नतं याणा देश[illegible] एवमपि धर्माधर्मयोस्तद्व

भिचारस्तद्वारणाय प्रत्यक्षपदं॰ आत्मत्वे व्यभिचारवारणाय गुणपदं॰ न च द्वेषत्वे व्यभिचारस्तत्राप्य
रात्रावेव सत्त्वं द्वेष्मीत्यनुभवेन च धिकरणप्रकारकप्रवृत्तिर्वा न स्यात् रागद्वेषमिताया इच्छाया रजतत्वेन
शुक्तिविषयायाः श्रामाकैरपि सम्मतत्वेनेच्छा वृंद्दृष्टान्त इति। विशिष्य तु रजतार्थितजन्या शुक्तौ प्र
वृत्तिरितीष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या न वेति संशये मत्याह भ्रमस्थले शुक्तौ रजतत्वेनेच्छा
तः प्रवृत्तिरित्युभयसिद्धमतः सैव प्रवृत्तिः पक्षः अत्र यत्र शुक्तिवैकया रजतमानयति तत्र रजतेच्छा
जन्या शुक्तौ प्रवृत्तिरस्ति॰ फलेच्छया साधनविषयकप्रवृत्तिहेतुत्वान्न चेष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्ट
ज्ञानमित्यंशतो बाधः न च मा प्रवृत्तौ रजतानयनार्थिता रजन्या रजतस्वरूपस्यासत्त्वमाध्यत्वा
दिति वाच्यं एवमपि रजतानयनप्रवृत्तौ हेतुरस्ति रजतानयनं तु न्यो विशिष्टधीर्नास्तीति चाम्

विटी वाध वाधादितियेत्वानैश्चन्यविषयकेच्छायाश्चान्यविषयकप्रवृत्त्यहेतुत्वाच्चउपायप्रवृत्तिरप्युपायेच्छैवानुपप
लेचयेतिराद्धान्तात्राशानन्तुभ्रमस्थलेष्टंरजतंप्रवृत्तिविषयःस्तुत्रात्रितीष्टप्रवृत्तिविषयेन्यत्रनकर्मधारयोबा
धानेतरेतरयोगोदृष्टान्तेसाध्यवैकल्यापत्तेश्चतत्रेष्टप्रवृत्तिविषययोरभेदेनभेदघटितसमासार्थान्वयबाधादि ६८
तिचेन्नाइष्टपुरोवर्त्तिनियद्विशिष्टज्ञानमितिविवक्षाद्इष्टतावच्छेदकप्रकारकंपुरोवर्त्तिविषयकंय
द्विशिष्टज्ञानंतत्साध्येतिसाध्यार्थाज्ञानंवाप्रयोजकत्वसमानप्रकारकज्ञानमन्तरेणताद्दृश्यस्यान्यत्तुद
याद्ःतयोस्तथैवहेतुहेतुमद्भावाद्ःसाधनेतियच्चाप्ताद्धनप्र[illegible]यचक्रिमत्वेसाधनताविरोधिनमपिस
दुपाधिरेवतथाप्युक्तलाघवेनप्रवृत्तित्वमात्रमेवव्याप्यतावच्छेदकं[illegible]विशिष्टविषयी[illegible]तत्वंगौरवात्तत्तुके
ल्लेनतथात्वायःपिण्डेचाभियाराशाकिन्तुविशिष्टमेवतत्तथा[illegible]मा:चनभावादितिभावश्चस ३

न्नविशेषितेयत्रतृतीयाबहुव्रीहिःसाधनस्याविशेषितत्वाद्धि।कि[illegible]त्वनाहिसाधनस्यविशेषता
नुपाधित्वेबीजंकिंरूपाद्वेःसाधनघटितत्वंतथाचतृतीयातत्पुरुषएवप्रतीतिलाघवा[illegible]विशेषणवि
शेष्यसावेकामवाराद्य।यद्वेतिरजतत्वप्रकारकसंशयस्थलीयमापेरजतज्ञानंतत्रांशेसाद्यांबाधितम
तोजनकात्वंपक्षविशेषणंजनकंप्रयोजनकंविशेषणंतद्वैकार्यसावाच्याप्यानावच्छतियोगिकारण
तदवच्छेदकसाधारणं।तत्वासिद्धमेवेनाश्रयासिद्धिःनचजनकत्वएवपक्षः।तथाभूतस्येदंज्ञानस्यापि
पक्षत्वेसिद्धसाधनापत्तेरतोरजतत्वप्रकारकमितिनन्तुयथोक्तंप्रयोजकत्वंफलज्ञानेप्यस्तीतिःनवत
स्योपायविषयत्वमितिद्यानिवारइत्यतआहाहेतुत्वमपीतितथाविधमितिरजतेच्छाजन्यप्रवृत्ति
प्रवृत्तिप्रयोजकंनवेतितत्रायाद्यमानेप्रहणोपक्षौविशिष्टज्ञानंवा।एवंप्रथमानुमानेरजतस्मरणे

विदीवाग

पक्षो विशिष्टज्ञानत्वावच्छेद्ययोर्बाधोऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः अन्यथेति यद्यनुगतरूपेण न पक्षता किंतु शा
तिस्विकरूपेण तदेत्यर्थः अथ वैशिष्ट्यमादिज्ञानं विशिष्टज्ञानं नैयायिकानां वैशेषिकादीनां समवा
यातीन्द्रियतया अगृहीतासंसर्गिधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानं तदिति विशिष्टज्ञानाननुगमात्त्वानुमानप्रवृ
त्तिरत आह समवायेति विशिष्टज्ञानत्वेन साधारणेन रूपेण साध्यतात्वे येषां यादृशं तेषां तादृग्रूपत्वावि
क्षतीत्यर्थः अन्यथा वक्ष्यमाणपुरुषत्वावयवत्वादिविमतो मिथ्यानुमानमपि न स्यादिति भावः नवे
तिप्राभाकरैरपि वैशेषिकैरपि वैशिष्ट्याग्रहणाभ्युपगमादव्याप्तिरेवेति नत्वन्यथाख्यातिस्मृ वैशि
ष्ट्यग्रहणादित्यर्थः व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वमेव भ्रमत्वमतो वैशिष्ट्याग्रहणेऽपि न दिव्याह व्यधिकर
णेति नवेति अव्यवहितपूर्वानुमानद्वय इति शेषः तथाविधे वेविसंवादिप्रवृत्तिजनके भ्रमस्थलीये

६९

४

१४०

केवले इदं ज्ञाने शुक्तिविषयकत्वं साध्यमस्ति विसंवादिप्रवृत्तिज[illegible]त्वमुपाधि[illegible]स्ति। एवं तत्रैव रजतत्वसमवा-
यिनि रजतत्वप्रकारकत्वं साध्यमस्ति उक्तोपाधिर्नास्ति इदंग्रहणरजत[illegible]रणयोः प्रमा[illegible]तो विसंवादिप्रवृत्तिज-
नकत्वात्। न च ज्ञायमानेष्टपुरोवर्त्तिभेदाग्रहे प्रवर्त्तकेऽवच्छेदकत्वं तयोरिति वाच्यं। विनिगमकाभावेनागृहीत-
भेदेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानयोरेव प्रवर्त्तकत्वसंभवात्। वस्तुतस्तु सत्यस्थले इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानस्य लाघवेन प्रव-
र्त्तकत्वं कल्पनादन्यत्रापि तदेव प्रवर्त्तकत्वं तत्र वारित्वसंसर्गावारणाया अवच्छेदकत्वमात्रेणेदाग्रहस्य च तु
कारणत्वकल्पनान्तरप्रसंगादिति विनिगमकमप्यस्तीत्यर्थः [illegible]त्वाच्च दोषाजन्यत्वम[illegible]स्तीति। तथा च साध-
नव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः॥ अन्यथाज्ञानस्य दोषजन्यत्वे तयोर्भ्रमस्थलीययोरिदंग्रहणरजतस्मरणयोः सा-
ध्यवतो दोषाजन्यत्वमुपाधिर्नास्तीति साध्याव्यापकः सन्नित्यर्थः॥ अनुमानत्रयेऽप्याह। नयेति। अन्यतत्रेति भेदाग्र-

विटीवाग्रहमात्रमतिप्रसक्तमत उक्तं इष्टत्वेति। एवमपि रजतेपवनेदं रजतमितिज्ञाने परजतभेदग्रहोन्यथाख्यात्यापत्ते
तोष्टभेदाग्रहस्तत्रास्तीति प्रवृत्तिस्यादत उक्तं स्वतंत्रोपस्थितेति च भावप्रतियोगित्वेनोपस्थितत्वयदिष्टं तद्भेदाग्रह
इत्यर्थः॥ नन्हेतोरेवास्तु किं तेन न्यायेन दत एव प्रवृत्तिरिति भावः। उभयानुमतत्वमाह परेणेति। अथ स्वतन्त्रस्य
लेप्रवृत्तित्वसामान्यस्य लघूपस्थितिकतया तद्रूपावच्छिन्नमेव प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वकल्पनादन्या ८०
पित तथेत्यत आह॥ नवेति॥ प्रवृत्तित्वं कार्यतावच्छेदकमिति मत्वा कारणतावच्छेदकं तु न विशिष्टज्ञानत्वं गौ
रवात्। किं तूक्तं रूपं लाघवादित्याह॥ प्रवृत्तीति॥ पुरोवर्त्तिनियोभेदो न वर्त्तते मवेइज तप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञा
नविषयो भवति तदा पुरोवर्त्तिरजतभेदग्रहस्तदभावात् तदुभयत्र भेदाग्रहः। एवमपि भेदाग्रहप्रवर्त्तको भेदवि
न प्रवृत्तिस्तु पुनो वार्त्ते निरस्केणेतान ततः प्रवृत्तिश्चैयाकरणादतत्राह पुरोपर्वार्त्तिनामिस्तुगामपि दं न वेति च।

वद्वारः४।भावस्तुप्रत्याख्यावाकारणव्युत्पत्त्यावाआद्यआहाइच्छादि[illegible]मिति।इच्छातःकोऽयंव्यवहारःपुरोवर्त्तिनि
सवपुरोवर्त्तिविषयकज्ञानसाध्यंयेत्यर्थःप्रवृत्तौभेदाग्रहस्यान्य[illegible]थाइस्वभेदे[illegible]रजतनाभेदासिला
छूपोव्यवहारोनचरूपरंपरयारजतताभेदज्ञानसाध्यस्वेत्यर्थः॥प्रवृत्तौभेदाग्रहस्यपहेतुत्वंदर्शयन्नाहान
न्विति।साम्येनपरिहरति।तत्रापीति।भ्रमत्वेनेतियथानवाज्ञानाप्रामाण्यमभेदज्ञानंप्रवर्त्तकमतोनव्यलि
वारस्तथाममाईप्वंनाज्ञामा।ण्यभेदज्ञानाभावस्तद्धेतुरतोनव्यभिचारइत्यर्थः॥व्यभिचारेभि[illegible]स्तस्यभेदविषय
ग्रहवत्त्विहेतुत्वंतार्किकैर्यदायादितन्नघत्यादिष्टामितितदर्थमाह।यद्वेति।तथाचाभेदानुमितिरपिभेदाग्रह
ष्टंज्ञानत्वेनतद्धेतुत्वंभवचित्वान्नविशिष्टः॥भेदज्ञानत्वेनगौरवादित्यर्थः॥अतएवेति।यतएवनेवाग्राहिइष्टज्ञा
नंप्रवर्त्तकमतएवभ्रमेणाभेदप्रत्ययेपिस्मर्य्योच्चयवत्वेनपवषाध्यभेदप्रत्ययःमनप्राचीभेदग्राहीतिनप्राय

विटीवाअ र्थप्रवर्त्तकः॥ एवमादर्शे सुखमिति भ्रमेपि आदर्शत्वेन सुखाभावबदभेदाग्रहमितिन्न सुखाभाववद्भेदग्रहणे
तिसुखाभावार्थिनः केन प्रवृत्तिः दिङ्मोहे प्रतिप्रत्ययो दिङ्मोहप्रत्ययज्ञानमिति रूपए विसंवादिप्रत्ययोपि तथावेषव्य
यां प्रवर्त्तका इत्यर्थः॥ केचित्तु दिङ्मोहादि रूपाः प्रत्ययाः प्रतिबंधका इत्यर्थः॥ प्रवृत्तिहेतुग्रहविरोधितामात्रेण प्रतिबंध
कत्वसंभवादित्याहुः॥ कुः सोपि स्वव्यवसायोपि वाधावस्थेति नार्थेमिपि पुरोवर्त्तिरजतत्वाभावयोरसंसर्गाग्रहो न तु २०
तदुभयसंसर्गग्रहः प्रमाणमित्यर्थः॥ तत्र हि आद्यरजतात्वभावे प्रागिति तज्ज्ञानानीति शेषः॥ ग्रहणं चेति तथासामग्र्यवि
शिष्टबुद्धेर्मानमित्यर्थः॥ ननु विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षात्तु बुद्ध्यनुभवे रजतत्वं भासतांनाम नत्वाज्ञानवेतोरजतत्वभाने
रजतेन्द्रियसंयोगो हेतुः सत्यस्थले क्लृप्तः सचात्र नास्तीति भावः॥ अथयथातत्र। दिविशिष्टयोर दधीः संस्कारं इन्द्रियाच्चा
स्योवापि रजतस्मृतेर्वर्त्तिनोः स्यामास्याद तत्राज्ञानवेतितथेति संस्कारे यहि समानविषयेभिप्र सहकारिणीअन्य

ष्टसंगादेत्रयस्मिन्नविषयइत्यर्थः॥ मिथ्याज्ञानाभावेसंशयस्य वेहारसमर्ष्टितिविपर्ययवारणा। धर्मिनेकोटि
तेवमापिरजतएवनेदंरजतंकिंतुशुक्तिरितियोविपर्ययः सोपिपुरोवर्त्तिनिशुक्तौरजतभेदाग्रहात्मेतिमंथा
वःस्यातदतःस्वतंत्रोपस्थितेष्वनेकविशेषणं नत्वनुरजतमभावविशेषणत्वेनोपस्थितमितितद्व्यावृत्तिः।
स्थाणुर्वापुरुषोवेत्यत्रद्वयोःस्वातंत्र्येणोपस्थितयोःभूयुग॰पत्पुरोवर्त्तिनिसंदायपदइतिसंशयपथम्
निरवद्यारत्वान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः॥ ननुपुरोवर्त्तिज्ञानमारोप्यस्मरणंतदुभयभेदाग्रहःख्यातितवप्य
त्यवह्निमच्छरीरंतद्वेहाप्यस्तीतिभ्रान्तानुमितिप्रत्यक्षंक्रमात्मनिसिद्धेनातःपरोक्षात्तुभयत्रविशेषणवत्ताज्ञानं
मितिवाच्यंतत्राहानवोक्तानिरस्यातिलिंगेतिवाद्वयोरनुमितिसाक्षात्क्रियोःशरीरसाम्यमितिमत्वं
तथापियालिंगज्ञानानन्तरभावित्वेनप्रतिसंधीयतेसानुमितिर्नामीच्यतुयच्चदसीयतेऽन्यत्तुसाक्षात्कारो

त्यवीवाग्रमीत्येवमित्यर्थः ॥ अत एवं अन्ययरूपोनुव्यवसायः ॥ अथैवं भ्रमस्थले शुक्तौ शुक्तिभेदाग्रहस्यापि सत्त्वान्निवृत्तिः
स्यादत आह ॥ आपवमिति ॥ उक्तदोषान्निरावष्टे ॥ तेनेति ॥ यद्यपि ज्ञानमात्रं नाविपरीतकोटिनिषेधनियतं तथाप्यवधा
रणं तथाभवेपि वशुक्तेरप्यत्र भ्रमरणे रूपार्ज्यामिकात्रम तद्रूपावस्वतंत्रोपस्थितिः ॥ रस्मि तथाप्यन्यथाख्यातित्वा
भिमतासानेति तत्परैवानिरुक्तः ॥ नत्वेवं शुक्तौ तदन्योन्याभावग्रहेऽन्यथाख्यातिवत आह ॥ शुक्तीति ॥ प्रायमंतानि
वाह ॥ अनिष्टेति ॥ अत्र रजतेति पदयोर्म [illegible] किंतु शुक्तिरतदोषः ॥ अथाप्येवं न शुक्तिदमहं तत्राह ॥ अन्यथेति ॥ अ
नुइति स्वतंत्रोपस्थित्यभावान्न प्रवृत्तीरजतभेदासंसर्गाग्रहाद्वा नान्यथाख्यातिरित्यर्थः ॥ ननु येदन्यथाख्या
तिरभिमता तया स्वतंत्रोपस्थितिनिष्पन्नानि भेदाग्रहः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुस्तदा रजते यथा स्वतंत्रोपस्थित
[illegible]तभेदाग्रहान्निवृत्तिस्तथा स्वतंत्रोपस्थितरजतभेदाग्रहात्स्वच्चनिरपि स्यादत आह ॥ यथा वा द्विस्वतंत्रोपस्थि

६२

रजतभेदाग्रहात्प्रवृत्तिस्तथा स्वतंत्रोपस्थितरजतभेदग्रहान्निवृत्तिरपि स्यादि· याह। नवितानिस्याति
वामेति। इदमत्रमेमानं षठ्पमनुमानस्याशु· प्रत्यक्षस्याप्याह घग्राह्मा कार्येतामत्यग्राहकमेति। ज्ञानयोरिति
गुरुमंताभिप्रायगुरुमतेहि इदंरंगरजतमित्येके इदं रजतं न रंगमित्यपराने दाग्रहस्तयोरेकत्रापी सर्गोग्रहोयोउ
त्यवसानमेत्यर्थः। अन्यथेति। यदि स्वेकप वस्तुतंत्रोभयभेदाग्रहस्यात्तदेत्यर्थः। नतत्वरंगरजतभेद
ग्रह एवान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः। ननु दोषैकोनरजतरंगयोरजतभेदग्रहान्नसंपय इत्यत आहायदे
वेति· प्राथम्यानवस्यकवोधेत्यर्थः। यात्विति। प्रसहृश्यान्नविपरीतवीरवेति शीतावधबाधोनान्यथाख्यातौ·
नुबाधक इति वैपरीत्यं प्रपंचयति· परस्परेति। ननु विरुद्धतयोत्यत्रवबाधकत्वं तत्रं प्रथमस्तु द्वितीयस्यो
र्थंतद्विरुद्धार्थकं ननु ततत्रापेक्ष्यत्वोत्पन्नमित्यत आह॥ विरुद्धेति। तुल्यमिति। प्रथममपि द्वितीयार्थं विरु

वि॰ रु॰ गा॰ ५

बि॰दी॰वा॰प्र॰ स्वार्थकमेतदुत्पन्नस्यो नयामि इत्यत्र बाधि॰ दित्यर्थः॥ नयो न्तरत्वमेव बाधकत्वे बीजमित्याह॥ पूर्वेणेतीय
दनेन बाध्यं तदसत्त्वमित्यादा वास्तोक्त इत्यर्थः॥ कस्तर्हि बाध्य इत्यत आह॥ तस्मादिति॥ सत्यत्वेति॥ अजनित प्रह
त्निकेवल मेश इत्युपयोगो बाध्य इत्यर्थः॥ विषयमिति॥ वहीरज तत्वाभावे इत्याज्ञान बाधस्येव रजतत्वस्यासंभवा
दित्यर्थः॥ दोषान्तरमाह॥ अयथार्थत्व इति॥ दोषादन्यत्वं स्वरूपसत्वाविरवासायज्ञानं सत्वादोषान्तरमाह॥ भ्रमस्ये ७२
ति॥ दोषान्तरमाह॥ नवेति॥ शङ्केति॥ एवं सत्यनुमानमपि नास्ति॥ सकलरूपज्ञानाभावादिति॥ तावद्य प्रत्यक्षं तद्धेतु
मित्याह॥ इन्द्रियस्येति॥ ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तावदनवच्छिन्ना सोपनीतरजतत्वस्याभावस्यादित्याशंक्याभिन्न
विषयत्वेनानिरायष्टा नवेति॥ ननु भस्मकरूपो दोषो विपरीतकार्यजनकश्चेत्यत आह॥ भस्मकमिति॥ अयदा
हदहनदाहरूपा दोषाविपरीतकार्यमत आह॥ वेति॥ तस्मादिति॥ करणाकारणयोः॥ सिद्धसाधनत्वं सिद्धमतो वि

148

नार्थेस्तु पुरोवर्त्तिजनकज्ञानमत्वेन पक्षतान्यथानुमानमात्रोच्छेदापत्तेरिति व्यभिचारवारणाय हेतौ मात्रपदं। च
क्षुर्मात्रे चाक्षुषसत्यज्ञानातिरिक्तं ज्ञानमचाक्षुषमत्यन्तं दृष्टान्तेषु प्रसिद्धं। तच्च पक्षे बाधितमिति पक्षधर्मताबलात्
चाक्षुषासत्यज्ञानजनकत्वं चक्षुषि सिध्यतीत्यर्थः॥ अन्यथेति। तथा चाक्षुषसत्यज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वा
न्यज्ञानं तया नान्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः॥ तुल्येति। यथा लाघवाद्धूमत्वादिकं व्याप्यतावच्छेदकं न तु नी
लधूमत्वादिकं गौरवात्। तथा तत्तत्त्वज्ञानजनकत्वमात्रमत्र व्यापकतावच्छेदकं न तु चाक्षुषसत्यज्ञानाति
रिक्तज्ञानजनकत्वमित्यर्थः॥ एवमिति। ज्ञानयोर्विषयो योऽश्वस्तेदाग्रहीत्यां माहितं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः॥
व्यवहारमात्रस्यासंवादात्तदवच्छेदकं वसदसदसदसंसर्गाग्रहत्वमित्यर्थः॥ प्रवृत्तिमात्रमिति बाधका
लाघवेनतेसंख्यावेहेत्वभावादित्यर्थः॥ स्वरूपतो लाघवाभावान्न तु भेदाग्रहो। अवच्छेदको विलंबितोपस्थितिकत्वा

नाº

वेटीवा प्रागौरवाच्च· नवागृहीतकारणाग्रहः· संसर्गधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वस्यतन्मतेबहिर्निषे ~ तयातस्मैवाव
छेदकत्वकल्पनेतिवाच्यं· गौरवाद्वेदविशिष्टज्ञानत्वंनवेदितितद्भिन्नवेद्यं· विशेषणाद्युपस्थितेरनुक्तत्वादि
तिभाविसमयेविशिष्टज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वबोधकप्रमाणप्रवृत्तिसमयेनतुसिद्धान्तेवैशिष्ट्यंव्यवसायावि
षयोनतुतज्ज्ञाह्यःकविषयःस्वतःप्रामाण्यापत्तेरपरमतेतुव्यवसायार्थःसकलएवानुव्यवसायविषयः· किन्तु
वैशिष्ट्यंनव्यवसीयतेतीन्द्रियत्वादितिनकथमेवंसिद्धान्तइतिवैशिष्ट्याविषयतांव्यवसायस्यप्रसाध्य
तन्मतानुरोधेनैवसिद्धत्वनादिति।सिद्धीति।यदिविशिष्टज्ञानहेतुत्वंसिद्धंतदागौरवज्ञानमकिंचित्करंप्रयत्ना
सिद्धंयदागौरवज्ञानमेवनास्तितस्यानसिद्धिस्तुलकत्वादित्यर्थः॥४॥एतदेवद्रढयति।फलेति।कल्प्यकल्पि
तयोःकल्पनायस्यकाहिगौरवंकल्पनापेपरिपंथि· नत्वकल्पनीयफलस्यतस्यकल्पनीयेतरोपस्थितिकल्पे ७४

150

नकल्पमांकालेनियमेनानुपस्थितः प्रकृतेवादौप्रवृत्तिमात्रेविशिष्टज्ञानस्यकारणत्वेकुत्रविसंवादिप्रवृत्ता
वपितथाकल्पनेअन्यथाख्यातिःस्यादितिकल्पनायफलमुखगौरवदिंवातत्रमन्यथानुगुणस्यद्रव्यवृत्तित्वेकुत्रेद
छायांपिगुणस्यतथात्वेनद्रव्यान्तरकल्पनाभयेनगुणादेर्द्रव्याश्रितत्वाद्विकमपिदेयंयाइदित्यर्पणंएवगौर
वस्यादोषत्वेबीजान्तरमाहाप्रमाणेतिप्रवृत्तुप्रवृत्तिकारणताग्राहकप्रमाणमेवेत्यादावुपस्थितत्वाद्दो
विशिष्टज्ञानस्यतत्कारणताग्राहकप्रमाणमित्यर्थः॥ इदंत्वभावंनिश्चयतीइच्छयादिनादोषस्यविपरीतका
यजनकत्वेमानमाहाननुचितइच्छात्वकल्पनायामविशिष्टज्ञानंविनाऽनवप्रवृत्तिनिश्चितत्वनदुष्टकरणेविशेष्यर्थः॥ अ
नुपपन्नमवादेनाहाभयेतिरजतरंगयोरित्येवंरंगरजतेनेमेरजतरंगेइत्यत्ररजतेइदंरजतमित्येकंनेदंर
जतमित्यपरंतथारंगेइदंरजतमित्येकंनेदंरंगमित्यपरंविपरीतमित्येकैवसमूहालम्बनाधीरिवहस्वेवप्र

नार

चिदीवाप्र मइति। विपरीतख्यातुष्कार्थः४। तथा वा च प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वोस्तु भयवत्सिद्धान्तु भयवत्तेत्ववस्यतां अत्र तु रजतरंगयोरि
दमुदवरंगरजतयोरित्येवं तत्त्वेनाभयत्रस्वतंत्रोभयभेदाग्रहात्स्युगपदुभयत्रप्रवृत्त्यनिवृत्तिर्शात्यापत्तिर्नैरजत
रंगइतितदप्रतिबंधकव-नमपि ज्ञानस्या साधारणरूपत्वानुरोधादिदानीमुद्भावि।नमितिं इमे धर्मके भ उ२
संसामग्री प्रमाणयति। अन्यथेति। यदि सामग्री सत्वेपि समूहालंबनेन स्यात्तदोभयविषयकैकधा ७५
विरवाद्भयाप्तित्वादिलप्रत्यक्षतानस्यादित्यर्थः॥ सदोषमिंद्रियं वात्र समूहधीसामग्र्यस्त्येवेतिभावः४
प्राप्यमाचारप्रत्यक्षसमूहत्र मोमासूरशाह्वस्तुसमस्यादन्यथा॥ ख्यातिसमर्थनेनयोग्यताद्विज्ञानसत्वादि
१ माहाइमेति। समप्रन्यथाख्यातिवादिनः तवअख्यातिवादिनः युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तोसमाधिमाशंक्यते।
~ अथेति। एवं च रजतवाकवक्येन रंगस्मारितं न तु रजतमतो निवृत्तिरेव स्यात्तेन तु प्रवृत्तिरपि। एवं रंग न वाक्य वा

१०

न्येन रजतमेव स्मारितं न तु रंगमप्यतो रंगे प्रवृत्तिरेव न तु निवृत्तिरपीत्यर्थः । एवं सत्यनुभूयमानभे
दाग्रहे कथं नियम इत्यत आह भावेति । अत्रापि तद्वृत्तिधर्मस्मारितेतद्भेदाग्रह एव प्रवर्त्तक इत्यर्थः ।
नतु भ्रेयमानेति सादृश्यज्ञानं त्वारोपहेतुस्तत्रारोप्यस्मारकतयैवोपयुयुक्तेदं तु भवे सादृश्यज्ञाना
नुपयोगादिति स्मर्यमाणारोप एव समर्थ चेति भावः । अन्यथेति । एवं चाहि मम प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः स एव त
द्वारोपहेतुरिति प्रत्येकमुभयत्र भेदाग्रहादारोपप्रत्येकमुभयारोपस्तत्रापि स्यात् । न च तत्र भेदग्रह इति एवं च न
यारव्याप्त्यापत्तेरिति त्वयापि तद्धर्मस्मारितपदार्थभेदाग्रहे एकाचारोपहेतुर्वाच्यः तत एवावश्यकत्वात्प्रथमस्याद्
मएव प्रवृत्त्यादिहेतुरस्त्वित्यर्थः । शङ्केति । तदभावात् तत्वया स्वधर्मवत्तया इन्द्रियेति । न च दोषत्वमनुग
तं कथं कश्चिद्दोष इत्यतो दोषत्वस्यैकस्याभावादित्यर्थः । तज्जन्येति । शब्ददोषाख्या द्वभ्रमत्वादिकार्य

विधी॰या

यर्थः॥ नव्याः प्राभाकरनव्याः एवमित्ति। रजतीयया ऽन्यादेशपिपुरं गच्छकायारडतेरनुकर्दका देन्यर्थः॥
ह्रमो। ज्ञत्तिने वप्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षयाद्वैवप्रवृत्तिरन्यथा परोक्षेपि परमाण्वादौ विष्टो पायताधीमात्रा
भास्या। दितिचवृत्तिविषप्रत्यक्षावश्यकत्वेभवन्ये वो कवाकोक्तादिकमिति चेन्ना नायदधिकन्ययस्यो
द्विस्य प्रवृत्तिः॥ स्तु भयंप्रवृत्तिविषयो यथादविपर्यादौतत्राधस्यप्रत्यक्षं प्रवृत्तिं वपेक्षतेन द्वि
श्यस्यापि तथायशाहूभासादेकत्वोभयभेदाग्रहेउभयोद्देश्यकेप्रवृत्तिर्निरतीस्याता तास्त्विच स्यूनिनाक
रणमप्यार्थत्वाशाकिंवेवस्तुभयप्रत्यक्षकाले मुभयभेदाग्रहे प्रत्येकमुकटाग्रुकटकोटिकसंशयः स्या
दित्याहाकिंवेतिपरए वस्तुनराहुस्याहेतदितिन्कुस्मत्वादितिमन्यस्थले विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्व
स्यायात्त्वादन्यस्थलेवतद्धेतुतयापिभेदाग्रहस्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥ गौरवान्न्रात्मप्रज्ञानतद्

७८

154

तांदिकल्पने गौरवात् असिद्धेश्च सत्यज्ञानस्यान्यूतवासिद्धेः॥ प्रवृत्तिमात्रेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं निवृत्तिमात्रे वाधि-
ष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं हेतुः न विशिष्टार्थपुरोवर्त्तिविशिष्टज्ञानं विशिष्टांशे गौरवादित्याहुः॥ प्रवृत्ताविति॥ अन्यथेति॥ यदि
विशेषं विना कृतसामान्यसामग्रीसत्त्वे तादृशकार्यस्यात्तदा महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं चेन्द्रि-
यजन्ये द्रव्यप्रत्यक्षे सामान्यसामग्री सा च वाह्ये मरीचावपि ननु यानुद्भूतस्पर्शस्य स्पार्शनस्य वत् तत्र सामग्री यु-
मोनत्वां मनीषीणां उद्भूतस्पर्शत्वमिति तत्रापि जन्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः॥ कारणभेदव्यवस्था-
पनयाम रसिद्धेः दाहा पूर्वमिति॥ रंगे निवृत्ती रजते प्रवृत्तिश्च न भवतो विशिष्टज्ञानाभावादिति नच प्रवृत्तिनि-
वृत्त्योर्योगपद्यामित्यर्थः॥ इष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तावनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तौ सामग्री सा च रजते प्रवृत्तिरंगे निवृत्तिः
स्यादेवातेव भेदाग्रहजनितत्वेन बलादपि विसंवाद्योस्यातामित्याहुः॥ अन्यथेति॥ वृद्धास्तु सीधि शंकते॥

टी॰ वाप्र विसंवादीत्यभिसंधिमविद्वानाशंकते परचेत्ति अभिमीधिषुस्ताटयं रंगेवास्तीति रजते परः ॥ परिहरति प्रवृ

५ त्तिरिति तथा याभेदाग्रहोन्यज्ञानीयायां प्रवृत्तौ निवृत्तौ च कं ज्ञानं कोत्तः कथमन्यज्ञानीयाज्ञनये दिच्छारस्य

वेत्ति निराशामितिशेषः ॥ ज्ञानमेव प्रवर्त्तकं तच्च स्वविषयएव प्रवर्त्तकं ततो रजतज्ञानं शुक्तिप्रवर्त्तकत्वा

द्विषयस्यादित्यर्थः ॥ अप्रथमगृहीतमप्यग्रे तद्रूपायदर्शनान्त्वङ्न्यत इति परः शंकते ॥ अपेति तत्रापीति प्रथ ८७

मप्रवृत्तिमात्रस्यैवाविशिष्टज्ञानजन्यत्वे लाघवात् क्लृप्तमनो भ्रमस्थलेपिकार्यदर्शनाद्विशिष्टज्ञानमेव क

ल्प्यतोन्यथानिद्धार्थदर्शनात्तद्वापिकार्यान्वितशक्तिः परगृहीतेत्यर्थः ॥ परस्य वशीकतो नविनिलाघवात्

इष्टज्ञानस्य कारणत्वे पुरोवर्त्तिज्ञानेष्टज्ञानभेदाग्रहाणां कारणत्वमन्यद्धयाद्वयोरेवेति यावादित्यर्थः प्र॥

शक्त्यैवमाहापवमितिरजतज्ञानस्य शक्त्या प्रवर्त्तकत्वे तस्य शुक्तिविषयत्वं नापद्यतानस्यारनवेष्टाप

१२

156

ते स्मरणान्यस्येष्टज्ञानस्य करणत्वेन बाधादित्यर्थः न च प्राभाकस्य स्वतंत्रेति भेदाग्रहे पीष्टत्वानवगमेन प्र
वृत्तिविलंबदन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतया भ्रमस्थलेपीष्टज्ञानप्रवृत्तिहेतुः विषय एव ज्ञातं प्रवर्त्तयतीति सादि
व तथा च भ्रमस्थले शुक्तौ प्रवर्त्तकरजतज्ञानं शुक्तिविषयकं तच्च स्मरणं न संभवतीत्यन्यथाख्यातिरायातीति न
वतर्क्करणबाधः नस्यसमाधितत्वादिति सिद्धान्तार्थः स्थापनायुक्तिमेव स्मारयतीति किंचेति भ्रान्तप्रवृत्ति
रिष्टज्ञानजन्यप्रवृत्त्यादित्यर्थः अत एवेति लाघवेन प्रवृत्तित्वमात्रमेवेष्टज्ञानजन्यतावच्छेदकं न दिष्ट
प्रवृत्तित्वं गौरवेण तथा च प्रवृत्तिमात्रस्यैव तत्कार्यतया तद्व्याप्यत्वेन साध्याव्याप्याव्यापकतया साध्याव्या
पकत्वेनोपाधिविशिष्टविषयप्रवृत्तित्वमित्यर्थः तत्रापीति मुख्येन्यस्थलेपि तथा च तद्दृष्टान्ते न इष्टज्ञाज
न्यत्वमिति भावः इष्टेत्यैव भ्रमस्थले इत्यत्रापि मन्यस्थलेपि न केन च प्राभाकरस्यासिद्धेः स्वरूपासिद्धेः

वि०टी० परः शंकते नन्विति। बाधिका अन्यथाख्यातिसाधकानामिति शेषः तेषां अन्यथाख्यातिसाधकानां व्याप्ति
५८ बाधे हेतुमाह। क्लृप्तेति। विशिष्टज्ञानसमानविषयकत्वं ज्ञानत्वस्य हेतु किंनाघटत्वमनुदयादित्यर्थः। विपक्षे इति ज्ञा
नमादिमत्वं तु यथात्वमपि भवतीत्यर्थः। नत्वज्ञानायथार्थ्येन तत्कल्पनान्निष्कंपप्रवृत्तिर्न स्यादित्योहा। ज्ञानेति। किंवत्ता
पि विशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानद्वयं वेति शंका तुल्यैवेति। सा च न सामग्र्या इति। विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं विशेष्यस
न्निकर्षस्तु योग्यवसंसर्गाग्रहः इत्येव विशिष्टधीसामग्री सा चास्त्येवेति कथं न विशिष्टधीः स्यादित्यर्थः। ख्य
वं नत्वेवं तर्हि दग्रहेन्यथाख्यातिवत्तत्कानवेति। सत्त्वांसे इति। तथात वीत्वांशे संस्कारे सत्वेपि न तम स्खलना
तस्मर्यते दोषात्। किंतु रजतमात्रं यथा वा विपरीतवस्तुष्क स्वलपुरोवर्त्तिनि रजते इंद्रियाकृष्टे पि रजतत्वं
नानुभूयते दोषात् तथा सामान्यमत्यासत्तित्वेपि न पुरोवर्त्तिनी रंग रजते स्मर्यते इत्यर्थः। तस्य संस्कारस्य यघ्रे

158

तज्ज्ञान्मानित्यकमेव रंगः रजतं बालेनाक्षुद्भूतं तथापि जन्मान्तरानुभूतयोः स्मृतयोरेतद्रंगपतद्रजतेत्वभेद
ग्रहे न प्रवृत्त्यादियौगपद्यं न चान्यथाख्यातिवत्तत्राद्यायमयोरिति। अत्र यद्यप्यंतरमेतद्धर्मिकसमसत्व
तिसावः। अन्यत्विति। उक्तकारणसत्त्वेपि रजते रजतत्वासंसर्गासंसर्गस्य रजते नेदासंसर्गस्य वा वास्तवस्य दोषा
दग्रहे नेदं रजतमिति भावः। प्रवृत्तिप्रतिबंधकस्य च रंगे रंगत्वासंसर्गासंसर्गस्य रंगभेदासंसर्गस्य वा वा
स्तवस्य दोषादग्रहे तोनेदं रंगमित्याकारो भिन्नप्रवृत्तिप्रतिबंधक इत्यर्थः। अन्यप्रवृत्तितया रंगान्य
वृत्तितया रंगे रजतत्वासंसर्गस्य असंसर्गाग्रहो वा। आद्ये तत्राप्यप्रवृत्त्यापत्तिः तस्य रजते प्रवृत्तिप्रतिबं
धकत्वेन क्लृप्तत्वात्। अन्ये त्यथाख्यातिविषयासत्वात्। एवं रजतभेदासंसर्गेपि द्वेधाख्यायमिति। ए
वं रजते रंगत्वासंसर्गस्यासंसर्गाग्रहो वा असंसर्गाग्रहो वा। आद्ये रंगरजतेपि प्रवृत्त्यापत्तित्यापत्तित

विटावाधस्यरंगेप्रवर्त्तकतयाक्लृप्ततया त्वादृत्त्येन्यथाख्यातिविषयवादे च रंगभेदासंसर्गोपिव्याख्येयमितिर
४ जतइतिरजतभेदस्याग्रिमिवंसंसर्गो वरजतभेदासंसर्गः सिद्धातौ तस्याग्रहो नकारार्थ॥ स एव
रजतेत्र वृत्तिप्रतिबंधक इति शंकार्थ॥ परिहरति॥ नेति॥ रंगे रजतभेदस्यापि संसर्गाग्रहो वा असंसर्गा
ग्रहो वा आद्ये रंगेपि निवृत्त्यापत्ति॥ अन्त्ये न्यथाख्यातौ रंगे रजतभेदसंसर्गत्वादित्यर्थ॥ तत्वामि॥ ७८
रंगघवृत्तितयोपस्थितेरभेदे रंगप्रतियोगिकभेदेन सह भेदाग्रहो रंगे निवृत्तिप्रतिबंधक इत्यर्थ॥
अपरेत्विति॥ अनिष्टवृत्तिभेदघटादिप्रतियोगिके इष्टप्रतियोगित्वाभावग्रहादनिष्टप्रतिवर्तते॥ इ
ष्टवृत्तिभेदे घटादिप्रतियोगिके ऽनिष्टप्रतियोगिके ऽनिष्टप्रतियोगिकत्वाभावग्रहादिष्टान्नि
वर्तत इत्यर्थ॥ न तु तत्र रंगप्रतियोगित्वाभावोप्यस्तीति तद्ग्रहाद्रंगानिवृत्तिः स्यादत आह॥ रंगप्रतियो

त्वेनेति तज्ज्ञानमिति। अत्र अनिष्टवृत्तिभेदेष्टप्रतियोगित्वाभाववज्ज्ञानमित्यर्थः॥ गुरुत्वं चानिष्टवृत्तिभे
दूग्राहितया एवमिति। निवर्त्तकमप्यनिष्टज्ञानं तथा विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं चेत्यादि पूर्ववदित्यर्थः॥
अन्यात्वितो इष्टत्वं इच्छाविषयीभूतमन्यस्थले रजतं भ्रमस्थले रङ्गादि एवमिति। अनिष्टवृत्तितयाग्रे
माणे इष्टवृत्तितया वाग्रक्ष्यमाणः स्वाश्रयान्निवर्त्तयति सवधर्मे रङ्गे रङ्गत्वं रजते रङ्गसादृश्यं तथा च भेदाग्र
हकारणे इदं नियामकमित्यर्थः॥ रङ्गे इति रजतवृत्तिधर्मवत्त्वं रङ्गे रजतसादृश्यं रङ्गवृत्तिधर्मवत्त्वं रजते
रङ्गसादृश्यं तच्च रजतादिशब्दान्नोपतिष्ठते अशक्यत्वादित्यर्थः॥ एवमिति। रङ्गे रङ्गत्वं न गृह्यते दोषा
तथा च रङ्गवृत्तितया या या वान्नो धर्मा उपस्थितास्ते वा रङ्गत्वेन सह भेदाग्रहान्न रङ्गान्निवर्त्तते रजतवृत्ति
तयोपस्थितधर्माणां मध्ये कस्यचिद्धर्मस्य रङ्गत्वेन सह भेदाग्रहाद्रजतान्निवर्त्तन इत्यर्थः॥ तन्नेति। ग

ही॰ वा॰ प्र॰

८

भूमावस्य लेश इति प्रसंगाद्धेत्यर्थः ज्ञान[illegible]स्य प्रत्यभिज्ञानस्य यद्यपि प्रत्यभिज्ञानद्वयमिति बौद्धस्तं प्राते
तुनाशे दोषछेदापत्तिरनिष्टं मीमांसकस्तु प्रत्यभिज्ञानमेकमेवाह तथापि यदि विषयी तत्रापि संधितया
मीमांसकस्य कस्यचित् ज्ञानद्वयमातिष्ठते तन्मते प्रत्यभेदाच्छेदो निष्टमित्यर्थः प्रथानयोतिप्रकृते तु संस्कारो
रजतेंद्रियं तु गृह्णाविति विषये दृष्टिमावर्थानामेतितानानितनवं तु षोनामिति संस्कारस्य तथापाद्यतीतव ८०
मीनैकाकारां वा तत्तायानेंद्रियस्य व्यापार इत्यचापि विषयभेदे सहकारितान्यवेत्यर्थः प्रणोरवादिनिताम
हकारित्वे विशेषणाविशेष्यत्वभावे त्वमेवेला घवात्तंचंतत्वे कविषयत्वे मतिगौरवादित्यर्थः प्रतिमी
[illegible]भेदग्रहे सत्यन्यथारव्यात्यापत्तिश्च तद्धेतुत्वाद्या विशिष्टधीहेतुत्वात् परः शंकते श्रयोतीन तत्तांशो
संस्कारद्वारा तत्तासविकल्पकजन्यत्वात्सविकल्पजन्यत्वात् सविकल्पकजन्यज्ञानस्ये परमतेषा

क२

क्षात्वादित्यर्थः। स्मृतित्वमिति परमते संस्कारमात्रजन्यत्वं स्मृतित्वं तदन्यज्ञं वानुभूतित्वमुपाधिर्विशिष्य
र्षीत्रौ ब्राह्मश्च व्याप्येति यद्यप्यन्यस्यजाते - व्याप्यवृत्तित्वं तद्व्याप्यत्वलाघवादुभयोर्जातित्वम
व बलाद्वसमावेशेनन्यस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः एवं च प्रत्यभिज्ञावदन्यथाख्यातिर्न्नेत्र हेतुर्दति:
रोक्षापारोक्ष्यपत्तिरिति शंकां किंतु राशयभ्रमसामग्री एकज्ञानसामग्री ममेति न्यायमते लाघवादिंद्रियार्थ ते
मेव साक्षात्वे तन्न तु संस्कारात्वजन्यत्वे सति गौरवादित्यर्थः। जानातीति। स्मृतित्वं साक्षात्वं यल्लाघवा आदि
द्योश्चन संकरात्तोपि नैकवृत्तित्वमनयोः। नयाव्याप्यवृत्तित्वं जातिर्व्याप्यवृत्तितानियमादन्यत्र तथा
दर्शनादित्यर्थः। नेति तन्नाससमानांशयोः साक्षात्वमस्ति न चेंद्रियसन्निकर्ष इति व्यभिचारः अथ तत्रापि
वंकुः संयुक्तात्मसमवेते संस्कारे स्मरणे वा विषयीभूय तत्त्वानां मनो विशेषणे इत्यात्मेंद्रियसन्निकर्ष

वि॰ दी॰ वा॰

इतिविशिष्टधीविलंबश्च स्वेनतदारजतेपिनधेयाहासंस्कारस्येतीतमितिसंप्रयुक्तसमवायंविनारजतत्वस्यादि
विशिष्टज्ञानमित्यर्थः विशेषणासन्निकर्षस्यविशिष्टज्ञानाहेतुत्वमाशंकनहीतितेनविशेषणसन्निकर्षेण॰मादि
लंच किंवेतिविशेषणज्ञानंचवमस्थलेसंस्कारादीतिभावःअथरजतसाक्षात्कारेरजतसंस्कारोहेतुरस्तु
विनानसंइत्यतआहारजतेतीतायदीतिविशिष्टज्ञानसामान्येविशेष्यसन्निकर्षसामान्यंहेतुर्वैतस्तद्विशेषे॰ दि
षोहेतुरितिप्रकृतज्ञानेविशेष्यसन्निकर्षविशेषत्वेनधर्मिग्राहकेः कारणताभावात्कोवैयर्थ्य॥ किंवात्रर॰न
स्वत्वत्यक्षेविशेष्यज्ञानसामान्यसामग्री अवश्यवाच्याभावविशेष्येंद्रियसन्निकर्षस्वमायसन्यस्थ॰ रेरजत
संयोगाविनानसंभवतीतिसामान्यसामग्रीसाम्याणादनएवरूपदर्शीणइतिमेवात्रहेतुरजतसंयोगो
स्परजतसंयोगत्वेनतद्धेतुत्वंगौरवात्तदित्याहासंयोगस्यैतीत्यकल्पनेगौरवद्धेतुरतिदृष्टवीगौरव

८

164

ध्रमेव स्पष्टयति । प्रत्यक्षेति । तत्र विशेष्यप्रत्यक्षे विशेषः तथा च सामान्यसामग्र्येव कार्यसिद्धौ सामान्यतरका
र्येनमन्यथासिद्धेः । न च कार्यविशेषो सामग्रीविशेषो वृंस्यं वा योऽन्यथा सत्राकस्मिकस्यादिति वाच्यं । तस्मी
द्रियसन्निकर्षरूपसामान्यसामग्री व्यक्तिविशेषादेव विशेषादेवैविशेष्यधीविशेषोपपत्तेरिति भाव ४३ भयेति ।
रेष्व प्रामाण्योत्पत्ति ४ परतस्त्वाभ्युपगमात् । न च दोषाः प्रकृतकार्यप्रतिबंधका । न तु विपरीतकार्यजनका ।
इत्यनेन तद्वचनेनाविरोधः तस्य विशिष्टज्ञानं नदोषादित्येवं तिश्रयेति । संस्कारस्य स्मरणकारणत्वे एव धर्मिग्रा
कं मा भसिद्धत्वादिति भावः इंद्रियेत्यादि । सोऽत्र प्रत्यक्षलक्षणस्य सन्निकर्षोनुगमानिरासार्थं प्रत्यक्षेति । न त्वेवं परमा
णु संयोगादितोऽपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह । योग्येति । संयोगेन द्रव्यग्रह इत्यत्र ग्राह्यसंयोगेनान्यमिमतमते च ५ चे
षयति । अयोति । तदा आयो वेति । आवश्यकत्वाल्लाघवाद्वेति भाव ४१ अवयवसंयोगमात्रमिति । स प्रसक्तं अनतो घाला
संयोगाच्छेदकावयवसंयोगो हेतुर्वाच्यस्तथा च गौरवमत आह । न वेति । स एव ग्राह्यसंयोग एव तस्य ग्राह्यसं

सि॰दी॰वा॰ योगस्य परं मात्रानावच्छिन्नेपि घटे सत्त्वादित्यर्थः॥ एतेनेत्यनेत्यस्यार्थमाह अतिप्रसंगादिति॥ अयेति॰ तत्रायोग्यो घ
टावयवसंयोगो ग्राहकोस्त्विति पूर्वपक्षसंक्षेपः॥ इष्ट्येति॥ यद्यपि चतुरणुकादिमहत्स्थूलावयवावयवसंयोगः मन
त्यापि न हेतुरंगीकृतः चतुरणुकमहत्त्वस्यादृष्टत्वादित्यर्थः॥ संयोगे ग्राह्यसंयोगे च वच्छेदककारणतावच्छेदको
स्त्वित्याह अन्वयव्यतिरेकिणि स्थूलावयवसंयोगस्य नावच्छेदकत्वं अनन्यथासिद्धत्वादिति मनसि कृत्याह न संयो
गोपीति चेति स्थूलावयवसंयोगोपीत्यर्थः॥ किं त्विति॥ कारणेति संनिकर्षः सहकारीति संयोग एव सहेत्यर्थः॥ ग
वेपीति॥ समवायस्यैकत्वादित्यर्थः॥ मैवमिति॥ समवायिसंयोगो हेतुरित्यत्र समवायो विशेषणमुपलक्षणमवच्छेदको
वा आद्ये तदेति॥ द्वितीये तथा चेति॥ अन्येन हीति॥ अथ धर्मिग्राहकान्वयव्यतिरेकयोः कारणताग्राहकयोरभावात्प
वायो न कारणं किं त्वतिप्रसंगवारणार्थावच्छेदकमात्रमत आह तदेतदिति॥ यद्यपि साक्षात्कारबलात्प्रत्यासत्त्या धर्मि
समवाये सिद्धे धर्मिग्राहकान्वयव्यतिरेकयोन कारणताग्राहकाभावः एतादृशपरं तना संबंधस्य [illegible] यसिद्धत्वमाह ८२

र्व्यचेतिनोतात्रभ्युपगमवादेविकाखण्डनचेतिबाधकस्यसंकरादेरभावइतिभावः अथेन्द्रियेतिनव्यवक्तुरा

ग्रहणयोग्यतातत्राघस्तीतिभ्यतआहयोग्यतायाइतियोग्यतावच्छेदकरूपस्यैवयोग्यतातद्रूप

दिरूपमेवपारिशेष्यादित्यर्थः॥ नन्वेतेमीमांसकमतेपतथापीतिनवायोग्यासत्त्वैवेतयैवतदयोग्यत्वंस्यादेव

त्वादेरिववायांउद्भूतरूपवत्तयावक्तुरादेरपियोग्यत्वादितिभावः॥ अथवद्रूपमनुद्भूतान्नमहत

इत्यतआहनचेतिनचोद्भूतानुद्भूतत्वेनजातिःकिंतुप्रत्यक्षत्वतदभाववितिवाच्यांनिमित्तमन्तरेणनपे

रवीसिद्धेः॥ तत्रचोद्भूतानुद्भूतयोरेवपर्यवसानादित्यर्थः॥ अथनीलपीताद्युपलब्धीनांभिन्नेन्द्रियकरण

कत्वसिद्धेस्तत्करणग्राह्यत्वरूपत्वमतोनान्योन्याश्रयइत्यतआहनीलेतिनीलादिविषयःपीतादिकर

णकत्वमानाभावादित्यर्थः॥ मानमाधकतोनविति नातेति तथात्वधर्मिणोभेदस्यहेतोपिनीलाकारानुगतप्र

विटीवाश्चहीश्चेतस्मन्नैकएव नीलो वर्ण इत्यर्थः॥ जातेति॥ रूपत्वादेर्जातित्वाभावादिति भावः॥ अवयवावयविवृत्तित्वाद्
जातित्वाभावः पृथिवीत्वादेरपि जातित्वादिति भावः॥ नीलेति॥ यथा यथा नीलादौ विजातीयानुप्रवेशस्त
थातारतम्यधीरितिपरसिद्धान्ताद्तोनतारतम्याद्दपि तद्भेद इत्यर्थः॥ परिहरति॥ नेति॥ तथा चेत्याद्यादिप्रतीत्या
भेदेनियोपरस्परसमनंतरंजायमानयोर्न प्रामाण्यमेव नागमादिति भेदधीस्सजातीयत्वमालंबते॥ अ ८२
प्रत्यभिज्ञावादित्यर्थः॥ तत्त्वमिति॥ प्रत्यभिज्ञायाः अत्रापि [illegible]त्वादित्यर्थः॥ एकत्व इति॥ नच विजातीयानुप्रवे
शात्तद्व्यवहारः॥ उत्कर्षापकर्षयोरप्रामाण्यप्रसंगादित्यर्थः॥ नावितानि नभसि सर्वशब्दानामेव [illegible]तायादित्यर्थः॥
मीयाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशरूपश्रोत्रोत्पन्नः सततग्राह्योतोनव्यवहितशब्दोपलब्धापत्तिः॥ तत्राह॥ नेति॥ नभ
सस्ततोविशेषाभावात्कर्णशष्कुल्यापि नभोमात्रमवच्छेद्यं तथा चातिप्रसंग एव तद्धियेतद[illegible]दवच्छेद्यमप्यतदा

168

वाप्तिरेव दोष इत्याह। अवच्छेद्यस्येति। प्रतियोग्यवद्धिवाच्छेतो निरूपकमात्रावृत्तित्वमपि निरस्यति। संप्र
तियोगिकत्वं हीति। ननु सजातिसाधारणीति चेत्सर्वविलुप्सः सर्वशब्दानपि स्यादित्येतदाह। सर्वेति। ननु सजा॰
तिर्न सर्वशब्दैकैवच्य वदित तथापि वैवं प्रतियोग्यतायामग्रहणप्रसंगादितथ प्रतियत्वं भिन्ना साध्यत्वथा
योग्यता न नैनुगम इत्यत आह। शब्दमात्रस्येति। परिहरति। मैवमिति। कर्णेति। तथा च कर्णसंयोगो नाभा
वाद्गगनदेशोत्पन्नो न गृह्यते। विशिष्टसमवायरूपप्रत्यक्षभावादित्यर्थः। कर्णसंयोगे नाप्यविनरूप
समवायावच्छेदेन पुनरतिप्रसंग इत्यत आह। कर्णसंयोगो हीति। समवायवृत्त्याधाराशब्दाधारताकर्ण
संयोगपरिचायक इत्यर्थः। आधारतापि समवायप्रसक्तावेतदापि ग्रहणातिप्रसंग इवेत्यत आह। एवं
चेति। अन्योन्याभावेन संयोगस्य शरीरे न संयोगस्य संयोगस्यापि शरीरे न संयोगस्यापि सर्वत्र वारणादवच्छेदे

विंवाश्च नापि शब्दाधारतयाऽऽदेशिकत्वात् शब्दसमवायोस्य व्याप्यवृत्तिरन्यथा साप्यतिप्रसक्ता स्यादत आह नवैवमि
तीनन्वेवमभावोऽपि नाव्याप्यवृत्तिसमवायेन वृत्त्याधारवृत्तित्वादत आह अभावस्त्विति तस्य सैव वृत्तिर्भावस्य
तु समवायो वृत्तिरिति न तदभावस्य समवायो न वृत्तिमानित्यर्थः ॥ ननु समवायस्यातिप्रसक्तत्वान्न द्वितीयशब्दाव
[illegible]पि तथव कर्णसंयोगेनोपलक्ष्यमाणोऽपि स्यात् तदवस्थैव व्यथा ह्यादयोपि शब्दग्रहः स्यादत आह नवेवमिति प ८५
वंयावु नबलात् प्रादेशिकः शब्दोऽपि यदि कर्णसंयोगावच्छिन्नाधारतोऽपि भवति तदा समवायेन गृह्येत इत्यर्थः
तदवच्छिन्नमिति वीणाद्यवच्छिन्नं अन्यथा तदाधारकशब्दग्रहो न स्याद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः ॥ आदे[illegible] नापीति [illegible]
दावि इश शब्दशब्दत्वादित्यर्थः ॥ निमित्तेनेति ॥ सनिमित्तवायुस्थे कर्णगामी सन् तदा ग्राह्य इत्यर्थः ॥ नस्योतीति द्धि
यत्नप्रयत्नत्वादित्यर्थः ॥ साक्षादिति इन्द्रियान्तरे श्रुतत्वाद्दर्शनादिति भावः ॥ तथैव[illegible]स्य व[illegible]दकमात्रेणैव

यत

वंवैभिन्नित्तिगपदत्रमकाराद्याप्पलोमीत्यनुभवात्तेषांपदानामिति।भावः। ननु वाक् प्रतीतिकंडिकादि
वृद्धेव भेदे घ्यवदस्य द्यापितत्तदुदीरितशब्दविषयकावज्ञानवामनयज्ञानमितियद्यपि वीवीतरंगन्यायेन वु
[illegible]रास्यायाशब्दव्यक्के भेदेप्येतत्संभवति। तथाविव- दिशाभिहितयोरदृष्टव्यं। नास्ति भवा। याकं[illegible]वं
रातोक्तम इत्यत आह। शानिमित्तेति। वंदनादिजन्यसुखे तत्पादर्शनादिति भावः। वीवीतरंग[illegible]दिति। यथालो
[illegible]पि स्थितां भवाद्याद्याप्पकोमंडलाकारस्तरंगस्तथव्याभावोपिपूर्वपाह्वेनेत्यर्थः। तेनेड्राति। तथावच
कभेदयाहि प्रत्याभिज्ञानिर्वाहकत्वेन कदंबगोलकापेक्षयान्योयोतर्हि तद्दतिभावः। कदंबगोलकवदिति
यथैकस्मिकदंबे प्रत्येकदिग्विसांतानि नानाकेशराणि तथाद्यशब्देन दशदिशद्याइत्यर्थः। तज्जेदाशब्द
भागभावभेदाशघटेति। नादिकपालाभेदाद्घटेषु वैजात्यं नतु कपालभेदाद्घटपटयोर्नवैजात्यंघय

विदी वा र्जन्यं·कारणं वैजात्याद्वैजात्यं तथा प्रागभावघटितसामग्रीभेदात्कार्यभेद इत्यादित्यर्थः। अभावभेदात्कार्यभेदो ना

स्तीं इष्टिक इत्याश·पाकजेति। रूपादिषु तेजःप्रवृति रूपादिषु तथादर्शनाद्गन्धादिप्रागभावानामजनकत्वे

र्गनानात्वाथाप्यव्यभिचाराद्व्यापकप्रागभावाद्व्याप्यजनकास्त्वित्यत आह। गन्धेति। न्धू मइहेतोरेककार्यसंभवेन त

द्भिन्नघिरक्तरूपमन्यदासिद्धत्वं प्रागभावानामित्यर्थः॥ क्वचित्सौरभं क्वचिदसौरभमित्यर्थः॥ तथा च घटादिप्रागभा ४८

गभावादविलक्षणान्नविलक्षणसौरभादिति न तद्धेतुरिति भावः॥ सर्वस्मिन् रूपादिप्रभेदे अग्निसंयोगो हेतुरित

त्यनादिविशेषवैजात्यगन्धादिविशेष इत्यत आह। ज्ञानेवेति। व्यभिचारो जलादौ एवमिति रूपाद्यविशेषेपि [illegible] मादि

षेधतया तत्प्रागभावो नत्वमादिहेतुरित्यर्थः। तयोः प्रागभावसमानयोः सर्वसुक्ति उभयव्यतिरेककाल इत्यत आह

पूर्वेति। प्रागभावो न कारणं कार्यसहभावादत आह ज्ञानवेति। नियतप्राक्सहभावनतत्पदसाफल्यमिति गौर

वादित्यर्थः। प्रकृतघोटास्मिन्निकर्षमादिपतिः न विनिः उपोद्घातेन समवायसाधनायै यायिकं॰॥ हाना वि

समवाये प्रत्यक्षं प्रमाणयति। अथेति। विशेषणतानंगीकारे व्यभिचारमाह। अघटमिति। बाधकाभावरूपस्य

साधकस्य सहेतदभावेन सप्रतिज्ञासिद्धेरत आह। बाधकेति। तत्वं बाधकाभावेन स्यात्॰ नापि॰ सम व

साधकाभावरूपकसत्वेन स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः॥ वस्तुतः समवायिविषयत्वमतश्च॰ हानमेति। अ॰ पृथ

तिसिद्धेर्हि समवायेन तस्य तद्विषयत्वं विशिष्टं यस्य तद्विषयत्वेन समवायसिद्धिरित्यर्थः। नीलो घट इत्य

नुमानव्यभिचारं निरस्यति। अथेति। तदीति। सम्बन्धाभावसम्बन्धविनोरभावादित्यर्थः॥ तथा सम्बन्धवि

षयत्वं तस्यात्र वाच्यं व्यभिचारश्चेति। भावः सम्बन्धस्येति। आद्ये बाधो ऽन्त्ये सिद्धिः दोषसमयासिद्धित॰

साध्याजसिध्याशंक्य यासिद्धिर्याघत्वा। सिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवेति भावः॥ सिद्धसाधनादिति भावः॥ अथ

२

वैरीचाप्र नेत्वादिन्यायर्थः। नापीति। ज्ञापकत्वं न तु व्यतिनाथत्वमिति भावः। निरस्तमेव विशेषणत्वैयर्थ्यादिनेत्यर्थः।
गुणैर्वा विशिष्टयः संबंधविषयत्वमन्यथा समूहालंबनारूढविशेषः स्यादित्यत आह। विशेषणेति। संबं
धविषयत्वेपि नीलघटनसंबंधा इत्यादि समूहालंबनादाविशेषणवैय्यर्थ्यः। कार्यकता विशेषणता विशे
षयोरिह क्रतो विशेषस्त्वयेष्टव्यः। समूहा समान इत्यर्थः। कणादगौतमसाधारणमतमाह। स्यादेतदि ६२
ति। गुरुकणादसमरणोमा नमाह। अभ्रमं बतीति। रत्नकोशदृशा दूषयति। तन्नेति। गुरुमतमाह। अन्यदेशत्वमिति। तत्व
नतद्गति। तथा वोत्पादप्रत्यक्षं न तत्रेत्यर्थः। न तूत्पादिधीर्भ्रमस्तेम न न्यानयानि प्राभमत पार्दाने चुत्य द्वा।
वाविति। लौकिकप्रत्यक्षे स्वनुमितिर्घ्याभियार इत्यर्थः। न तूत्पादादिधीर्भ्रमस्तेन मतव्यानां प्रति। संमतमाह। तन्ने
यादेति। हेताबिति। लौकिकप्रत्यक्षे स्वनुमितिर्घ्याभिवार इत्यर्थः। नव्यानैयायिकानयां। गौरवदर्शनादोषरो

निरासम्भवात्तन्निरासार्थं साध्यविशेषणं । नच त्वेवं बीजं गुणेनेति । अभाववद्भूतलमित्यादिना व्यभि[illegible]वारणाय
नीवेति । रक्तमित्यादिना व्यभिचारवारणाय निर्विषयकेति । भावविशेषणं । यद्यपि भूतले घटाभावो ज्ञानमिति
एवमपि व्यभिचार एव घटादिकं विशेषणकत्वात् । तथापि निर्विषयकभावमात्रस्य [illegible] वी नं[illegible] [illegible] ।
प्रत्यक्षमात्रत्वेनेति न यग्राह्यभावः । नीलः पट इत्यादिविशेषणतादात्म्यवैशिष्ट्यादिविषय[illegible]भा[illegible]मवे
नस्यसम्भवात् अपर्यवसानादिहैवागत्या विशेषणतासम्बन्धस्यातिरिक्तकल्पनादिति भावः । अथ नाहः प्रतीतिर्वा प्रत्ययवति
प्रतीतावेवमिति । घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपीति । यथा वाय्वौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि न रूपव्यवहारस्तद्भावा
देतच्चेहापीत्यर्थः । परिहरति । पटेति । तथा च पटाभावस्य पटाभाववत्त्वेन तत्र बुद्धिस्तादृशवैशिष्ट्यादि
यर्थः । तत्रास्त्वेवेति । न च समवायवृत्तिः पूर्वं दिनि । विकरणमहिम्ना सम्बन्धसत्त्वेऽपि रूपाद्यन्तराभावात्तथा

चि·टी·वा· पि तथा समवायवैशिष्ट्यस्याप्रामाणिकत्वात् तथाहि वैशिष्ट्यमात्रेन वा· आद्येपि वैशिष्ट्ये न विशेषणत
या वा· आद्ये· नवस्था॥ द्वितीये भावेपि विशेषणतैवास्त्वावश्यकत्वात्· अन्येष्वनवस्थाद्यभा तद्वैशिष्ट्य
स्यापि· वैशिष्ट्यसंबंधकत्वान्नव प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत्तदेव वैशिष्ट्यं तत्रैव वैशिष्ट्ये वर्त्तत इति न संबंधापेक्षे ८०
ति कार्यी तस्य केवलान्वयित्वादस्य तु तदभावात् तस्मात् समवायादन्यत्र संबंधसत्वेपि न संबंधित्वं वदन्
र इति युक्तं· पटवति पटाभाववधीत्वप्रसंग इति न्यूनत्वमेव विवादस्यापि समवायस्येति यद्यपि समवायः परे नी
सिद्धे यत एवं तन्मते गुणगुण्यादौ भेदाभेदाः॥ यदि याविरोधादिना भेदाभेदनिरासे समवायसिद्धिः
पि तदापि नासौ प्रत्यक्षः संबंधात् तथापि प्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वात् संयोगवत् समवायो प्रत्यक्ष इति अग
त्यात्तद्ग्रहे विशेषणतैवास्त्वेयाः· प्रतीतिरावश्यकी यद्विगुणगुणिनोर्विशिष्टप्रतीतिर्न समवायसिद्धि

दज्ञानतदर्थयोरपितद्वलाभ्याकृथंस्यादित्याहानचितीति।ननुप्राकट्यंज्ञाननिमित्तंत्वंज्ञेयेक नव्यधिका
णकंकथमन्यतिज्ञेयेस्यादतआहावर्त्तमानेति।कथंतर्ह्यतीतद्वीरित आहअतीतेति।ज्ञानव्यवहारो
हिज्ञाततासाध्योवातद्धिसाध्योवातद्धिसाध्योवा।ज्ञानतदर्थस्वरूपद्वयसाध्योवा।आद्येनेतादित
प्रयोगौरवादिति।अर्थव्यवहारोज्ञानादेवज्ञाततातद्व्यवहारेऽपिभवति।तस्यज्ञानताज्ञानसाध्यत्वलघ्वलाभेगौ।रव
मित्यर्थः।अन्त्येनहीति।उपोद्घातसंगत्यागुणगुणिनोरत्यन्ताभेदंनिरसितुमाहानचेति।उभयत्रविशेष
णविबंधपवविषयोनत्वभेदइत्यतआहनीलाइति।एकत्वनीलघटादौ।अपरश्चदंडीपुरुषादौ।पूर्वेनादा
भ्येवीरेवगुणगुणप्रभेदेमानमुक्तं।अधुनाउनीलत्वघटत्वयोःसामानाधिकरण्यान्धियैतत्रप्रमाणमाह
अपवेति।उक्तमेवेति।नीलोघटइत्यादौनाह्यत्यंताभेदेघटोघटइतिभवति।नाप्यत्यंतभेदो।घटोगोरि

घटीवातिन्नवर्त्तितस्मादिदमेवप्रत्यक्षं भेदाभेदसाक्षाच्चर्थसामानाधिकरण्यधीर्नीलत्वघटत्वयोस्सामाना
धिकरण्यान्यथानुपपत्तिं भेदाभेदे प्रमाणयति यद्वेति यच्चापि परैर्भेदाभेदयोर्विरोधएवनांगीक्रि
यते तथापि तत्राविरोधितयाप्रगत्यैवविरोधः एपृष्टव्य इत्यत आह संयोगेति अन्योन्याभाववत्त्वमिति घ
टाद्यभाववत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदं संसर्गाभाववत्त्वं वाभाववत्त्वसाक्षाद्व्याप्यमनानामिति न साध
नविकल्पो दृष्टान्तः॥ तस्मादिति अव्याप्यवृत्तित्वेवोभयावच्छेदकवत्त्वस्वरूपाधिसितरिभातः॥ विशेषणतापि
ह्यचापि न समवाय उपजीव्य इत्याह तेविनापीति तत्तद्रूपादौ चाक्षुषादीनामिति शब्दरूपादि साक्षात्कार
रणेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयः॥ साक्षात्कारविषयत्वाद्घटादिवदिन्द्रियजमानेस्त्रवयवेवयवकात्मिसमवा
यमज्ञात्वाह्यत्रविशेषणतायाएवज्ञातुमशक्यत्वात्तस्यावश्यकोपस्थितिकत्वात्तथमोप[illegible]तिहत

त्यर्थः ॥ किं त्विति । परमाणुश्चक्षुरग्राह्य नातिप्रसंगः ॥ इत्यर्थः ॥ चक्षुरादिनेति । चक्षुषां घ्राणेन रसनेनेत्य
र्थः ॥ प्रत्यासत्त्यन्तरमिति । शङ्काभावमात्रं वृत्तिरित्यर्थः अलाघवादिति । इंद्रियसन्निकर्षो हि ग्रहणकारणं न
तु ग्रहणसामग्री तमसि घटाद्युक्तापत्तेः ॥ तथा वा यत्रानुयोगिनियम्यः प्रतियोगिनः सत्त्वेनुपलब्धिरसंभवद्
ति तत्र प्रतियोगिनाकितं सत्त्वं योग्यं तस्य वानुपलब्धिष्टाथवी परमाणोर्वा योग्ये सतिति पिजनकत्वम्या नु
पलब्धिरसंभवतीति तत्र योग्यानुपलब्ध्यभावान्न तदभावान्न तदा ग्रहणं एवं वालोकस्थे महति तेजसि उ
द्भूततद्रूपाभावस्थानुमूषसंभेपिस्याव तादात्म्यमनुपलब्धिविरोधीति न तत्र तदभावोपि चाक्षुष इति प्रघट्टका
र्थः ॥ न त्वाश्रयनाशाद्ध्वंसस्यापि घटतद्ध्वंसाविरोधात् ध्वंसउत्पद्यत इति नो मञ्जनमतस्त्राह ॥ असमवायीति । न
न एव प्राप्त्यभावादेव दृष्टेर्थैते त्वगादौ अन्यत्र घटादौ ग्राह्ये तस्यत्रालोकस्य तदेकसहकारित्वात् ॥ चक्षु

दा वाद

म्भात्रसहकारित्वात् एवमितिवह्रुषोपेक्षणीयत्वे सति प्रतियोगितद्व्याप्यापित्वसकलप्रतियोगिग्राहस
मवधाने सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिकानिर्वहतीत्यर्थः न त्वेवमितीतापद्यधिकरणग्रहणाभा
वो हेतुर्नतु प्रतियोगिग्राहकेंद्रियमपि तदेत्यर्थः अन्यथेति यदि प्रतियोगिग्राहकेंद्रियस्यासयमवहुप
योगो न मतं तथा सति तदेत्यर्थः तथापि नैयायिकस्यापि वा य्वादाविति ना मूर्तरूपाभाववद्वाह्यारूपवत्तयानुप
लभ्यमानत्वादित्यत्रैवं यद्यतिरेकि वायो रूपाभावस्य पूर्वमज्ञातत्वात्प्रथमं तद्विषयिकामेवानुमितिं जन
यतीत्यर्थः तत्राज्ञातानुपलब्धिः करणं यथा ह्यातदा ह्याति । ज्ञातायामनुमितानुमितौ वलिंगस्याह्यस्ययो
र्घटो टीरणोपटसंसर्गानुमवेवश्यस्यया सत्त्वान्न करणत्वमतस्माहाज्ञानकरणेति । अज्ञानकरणिका
अभावोपलब्धिः साक्षात्कारिणी अज्ञातकरणकानुभवत्वात् अत्रेंद्रियजन्यत्वमुपाधिमाशंक्य निराकरो

८९

180

ति। न वेति। न चाभावधियोपि मनःकरणकतयोपाधिः साधनव्यापक इति वाच्यं असाधारणेंद्रियकरणकत्वे

स्योपाधित्वात् मनसः साधारणत्वादित्यर्थः। ननु परापरभावाभावापन्नमपि जातिद्वयं समानाधिकरणं स्यात्को

ऽर्थ इति। उच्यते जातिर्हि स्वाभाविको धर्मस्तथा वा परोक्षत्वं यद्व्याप्यत्वे परोक्षत्वाभावकस्यानुभवत्वस्य

भावः तथा वा स्मृतिरपि परोक्षेत्यनुभूतिः स्यादस्य यथाऽनुभवत्वं व्याप्यं तदानुभवस्वभावकस्य परोक्षत्वं स्व

२ वः तथा वा स्मृतिरपि परोक्षेत्यत्र स्मृतिः स्यात्। अथानुभवत्वं व्याप्यं तदनुभवकत्वस्वभावस्य परोक्षत्वं स्वभाव इति

प्रत्यक्षत्वानुभवोपि परोक्षः स्यात् तथा च परा[illegible]भावाभावापन्नयोर्जात्योर्न समावेशः समावेशे वाव्याप्यत्वस्य यो

वा पत्तेर्जातित्वाभावादित्यर्थः। गोत्वादिरिति। इंद्रियजन्यमिति ज्ञानेंद्रियाजन्यत्वमावश्यकं[illegible]पस्थिते तत्कत्वा

लघुज्ञानकरणजन्यत्वं तु कल्प[illegible]स्थितिकत्वाद्गुरुरित्यर्थः। अथ यदि समहत्वारवत्[illegible]मात्रमेव कल्प्यं नेत्तवं

इदमिति ॰

विटी० कु

तदेत्याह। अन्यथेति। अज्ञानात्तु पत्तत्विजन्यं आत्मनःसंयोगासहकृतमनोऽन्यतया तिद्धसाधनवार ॥ यस्माद्
मानपदं हेतौ वज्ञानपदमनुभवपरं। अतो नवाद्याभावस्मृतौ व्यभिचारः। मुरथाभावादनवेव व्यभिचार तारण
यवाद्यपदमित्यर्थः॥ चक्षुरुद्धामिति। संयोगत्व मनत्वेन पद्धितौ तोनभागात् द्विस्थलत्व ॥ ध्रुमापन्नयेति प्रत्यय
अंतरेन्द्रियाण्यभावप्रमजनकानि तथापि न प्रमापकानीत्याह। किं येति। व्यापारवदिति कारकाधिकार
या हि करणादिसंज्ञा कारकं च सव्यापारं कारणमिति कारकविशेषः करणमपि सव्यापारमेवेत्यर्थः। अपर
हरन्ति नेति। कि यथा प्रधानफलं यद्यपि सहकारिवैकल्ये करणस्यापि क्रियया प्रयोगाद् एव सहकारि
सहकारिसाकल्ये च कारकान्तरस्यापि क्रियया प्रयोगाद्यव्यच्छेद एवेत्यतिव्याप्तिः तथापि अन्येषामपननो
पाधिना करणत्वमविरुद्धं उपवेयसंकरेष्वपाधीनामसंकरात् कारकान्तराणामन वृत्पादनमात्रं नच

२०

182

रो याऽव्याप्यघटितं यथोक्तं करणलक्षणं गौरवादित्यर्थं गूढाभिसंधिः सिद्धान्त्याह । अयोग्येति । अ
भिसंधिमुद्घाटयति । त्वन्नय इति देशयति । अक्लिप्तेति परिहरति । अपसिद्धान्तादिति । ननु ममैकदेशिनो मा
पसिद्धान्तोऽत आह । योग्यत्वेपीति । कृतमिति । घटाभावस्थलेप्यनुमानादेव क्लृप्तादर्थसिद्धेरित्यर्थः । न
न्त्वेपि ज्ञातानुपलब्धिर्नेद करणं घटाभावज्ञानस्य तज्ज्ञानानपेक्षत्वादिति वायौ रूपाभावेपि समा
तिर्थं कौत्रनाव्याप्तिमाह । घटाभावेति । उक्तदोषमबुध्वा पसिद्धान्तमात्रपरिजिहीर्षुः शंकते अपीति । परिह
रतिवाव्याप्तावितियद्यपि परमते ज्ञानाभावेपि ज्ञानत्वं योग्यतयाप्यक्षविकरणयोग्य तया वायौ रूपाभावव
त्तदभावोप्ययोग्य इति भावः । व्यवहारविशेषालभावं लिंगं निराचष्टे उपदेति । अथ घटाव व्यवहारसामान्या
भावो लिंगं अतो नोक्तदोष इत्यत आह नवेति । व्यभिचारादिति । कस्यचिदस्मदादेर्घ[illegible]हारसामान्याभावेन

वि०या०श्र

नुपलब्ध्यतगमेपि॰ परमार्थादाभावासिद्धेर्न वायौ ततो रूपाभावधीरपि स्या[illegible]ग्राह्य ज्ञानानुपल[illegible]र्योग्य
योग्यत्वं तिरोधमनादेयमेवेत्यर्थः॥ सर्वस्येति। सर्वीयस्तर्वव्यवहाराजीवेन सर्वीयानुपलब्ध्यानस्वरूप[illegible]ववे
ति॥ न रूच्यवहारो यद्यपि तथापि साङ्गेयति। न रूपासिद्धिरित्यर्थः॥ अथ यद्यपजातियो[illegible]त्वेन दृष्टुपल[illegible]र्भावि
ते धवस्त्वत्रकस्यावेदपि ज्ञानत्वाभावो लिंगसंबायायोग्यव्याधिकरणे ग्राह्य इत्याशंक्य घटाभावेप्येवमस्ति
विपरिहरति। किंवेति। वस्तुतस्तन्नद्धीविलंबेनाभावधीविलंबाभावादुभयत्रसास्वरूपमेव सत्वेयद्दृ
रित्युक्तमिति। भावश्च प्रतियोगिग्राहकमिंद्रियमधिकरणेग्रहणेन्यथासिद्धमितियत्परैरुक्तं तन्निरस्त
ति। अपि वेति। किंवेति। प्रसिद्धसाध्यकस्य लिंगस्य पक्षविशेष्यकधीजनकत्वदर्शनादित्यर्थः॥ न च न्या
या सिद्धमपीन्द्रियं प्रतियोगिग्राहकत्वेनानुपलब्ध्या करणे भावेक्ष्यते न[illegible]त इवकरणमत्या पानि[illegible]र्णा

२०

दत आह अपिचेति। तदानीं प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावदुपलंभकसत्वेनुपलं[illegible]रेवचैकन्यादित्यार्थः। [illegible]
टाभावस्य स्वबुद्धौ सहकारिकारणत्वेनापेक्षा प्रतिबंधकपटस्याधिरहत्वेनवा आद्ये तद्धीतिश्चत्र्ययद्यपि
नाघ्रासनाग्राहिकायाश्च उपलब्धेरनुमानादाविवसहकारिता किंतु घ्राणग्राहकेघ्रिंद्रियेष्वेवेतानसा
हकारित्वबलादेवात्रप्राप्तग्राहकमिंद्रियंकरणमित्यर्थः। द्वितीयमाशंक्याह तदेति। [illegible]नाकरोति तथापीति
अनुमानादौ हि नार्थाभावः प्रतिबंधकः किंतु तत्प्रमाप्रत्यक्षेन्यथाभावेपि तत्र या[illegible]त्वाच्चत्रार्थोपि जन
कोभवेत्। अन्यथा अनुमानादावपि तस्य प्रतिबंधकत्वे स्वजन्यतास्यात्तदाचैवमप्यत्रा[illegible]योर्थजन्यत्वम्
इष्टमन्यथानिकृष्टप्रकरणग्राह्येयमभावः सिद्ध इति पिंडितार्थः ॥४॥ इंद्रियाद्य[illegible]तकैतस्याद्[illegible]तदिति
न च अनियोगाग्राहकेंद्रियव्याप्तिरनाभावान्तत्स्वरूपमन्यनुपलब्धिः करण[illegible]मतस्याधीर[illegible]मिति

६२

ध्य.श्रा॰ रेवेति परिहरन्तीमेव भेति। अथ चास्य सदेव योग्यास्मरणं कोविद्वय स्मरणविशेषात् [illegible] नि सहितमभावमंज्य
यथ [illegible] कोऽपि स्मरणविशेषा दर्शनसहितत्वं च तद्विपर्ययायेति शंकते। अथ दोषादिना [illegible] ति॰ मस
स्मृतौ भावावस्मरणत्वभवविशेषादिति। पृ॰ श॰ अत्र सुखप्रयुक्तिमाह। किं त्विति। अत्र [illegible] के [illegible] योग्य [illegible] त्वाचाथौ [illegible] पा भाव
महेच्छे तया विशेषणतया स्मरणाभावो [illegible] इति परिहरति। परीनेति। ननु ज्ञानाभाव द्विप [illegible] या के पस्मरणाभावो मानस
इत्यत आह। [illegible] ज्ञानं वेति। लिंगस्य [illegible] मापकत्वान्नैव तत्र कथमभावप्रमइति। शीकत [illegible] वापीति। ननु पूर्वोमं दप्रज्ञा
नया वस्तुनो तु र्बोधितयाऽनुभवस्यानादरप्रत्ययतया संस्कारस्योद्बुद्धत्वया वाऽस्मरणमन्यथासिद्धं कथमभावप्र
मापकमित्यत आह। यदा त्विति। ध्यानविलक्षणज्ञानफलकं प्राणिध्यानं तथा च स्वरूपमत उपयोग [illegible] नयत्तो
ज्ञानमात्रोपयोगो विलक्षणज्ञानप्रतो वार्थं स्यात् प्रयोगास्त्विति। ननु वस्तुसत्वे पि ननु भवेनानुभवेष्वपि को

९२

रोपितत्वो पोनतदत्वो घ्येपघनुद्धो वोनास्मरणं व्यभिचारितमितिचेद्यं यद्धिवस्त्वं त्वत्र विलक्षणमनसत्वेग्रहण [illegible]
तत्र हस्वसीस्कारस्मादयान्येत·मयनमस्यति। किं वो हुत्यातएवयथाविखमाध्याय [illegible] विश्वमाध्यलिंगादिपताद्दश्वव
स्तुनस्वानिपुणेनावधारितस्यास्मरणस्य हेतुकरणानव्यभिचार इति भावः। यत्र तु तत्र हस्यवपुद [illegible] पत्वा नत्वा
मृतिव मैत्राभावाववारणं नत्वन्यथेति। तत्राऽनुभवविरोधात्। सर्वतिदिनाच्व वारणमिति। सत्रं कन्यासनवे
नस्तु तामादेवेति। किं वास्मरणं जन्याभाव ज्ञानस्यानुभवासिद्धत्वादेवं पक्ष क [illegible] स्य यथोक्तानुमानेनास्मथी
तेऽस्मरणाभावकुक्षप्राकृप्रमाणमेवापद्य [illegible] देना सावएवनत्वन्यो [illegible] घवानत्र वेको [illegible] णानस्मस्यैद्रियकत्वेपिनत्रा
प्य नरम्मितिप्रभाकरः शंकते। नान्वितिप्राभवस्त्रा। किंकाःयादृशो विलक्षणेनुमते [illegible] प्रभावस्तदेवोस्त्वा
स्मरत्वाद्भावइतिशंकते। अथेति। स्वविकरणमनुगतमेवाभावव्यवहारकारणं [illegible] रति [illegible] वि· वाति
[illegible] पत्रस्ते [illegible] व्यत्ययेनो भयमनुरद्रष्टव्यं। अथानुगतमप्यधिकरणमेकशक्तिमत्तयानुगतव्यवहार [illegible] णाम

187

विशीवाप्र[illegible]त्यतत्राग्रान्यथेति मासैस्तीह जोत्वादि न्नपीत्याशयेन बोद्धः पृच्छति तथापीति काल सामान्यप्र[illegible]
[illegible]नोन्तर भतस्तद्विशेषप्रश्नस्य वाघमस्याद्राघमात्रेति अस्त्रेहाइतिव्याप्ति स्त्रीत्राभावे[illegible]भाव न्नायमनुभवाना
रइत्यर्थगदो ष्यान्तरमाह तन्मात्रेति मात्राप्रोच्य वच्छेदस्य चाभाव एवेति भावः अभेपश्चात् प्रमा[illegible] नोद्वितीयैव तद्दर
घटवत्तद्देशेतनोऽपीति घटवद्भूतले[illegible]य सन्निकर्षजादपि ज्ञानाद्भूतलस्य वहात्र[illegible]पि [illegible]लावच्छेदक ज्ञानमित्य
र्थाभावः स्यादित्यर्थः उक्तो न्तरत्वादिति घटाविषयेऽन्याभावनिरूपकतया चात्[illegible]त्यापत्ते रित्यर्थः दीर्घत्वद्विय १२
ह्रहात्वदभावव्यवहारोपि निरूपकापेक्षइति शीकमोद्य वहाराद्यपिति दीर्घः [illegible]त्वेमि न्न एव परिमाणेन व
निरूपकज्ञानाधीनज्ञानएवेति परिहरति नेति अन्योन्याश्रयादिति अभावासिद्धौ तद्व्यवहारासिद्धिः तत्सिद्धौ व
तद्व्यवहारानुपपत्त्या अभावासिद्धिरित्यर्थः व्यधिकरणाभावः संसर्गाभावो वा यदत्र[illegible]न्योन्याभावस्तादात्म्यप्रतियोगि
कोऽप्युपेयते तदा तद्वयोगिमितन्नप्रतियोगिमत्वेनास्तीत्यन्योन्याभावसंपक्षोपि यद्यपि तद्यापितस्यपर्य[illegible]दि

प्रतियोगिकत्वांगीकारेणायं ग्रंथः ४ तथा चेति। तथा चावश्यकत्वाल्लाघसैव धीरभावइत्यर्थः ४ यद्यपि सिद्धान्तेनापि
करणधीरभावग्रणधीरभावग्राहिका तथापि यस्त्रथामन्यत्वेन प्रत्येयवचोबोधइष्टश्च ४ तथाभावग्राहिका प्रतियोगीति यद्यपि स
रूपसत्वदनुपलब्धिसहकारित्वेनानुमा· तायामप्यभावाधिकरणबुद्धेः प्राङ्गामित्रितास्थले तदनुमानेन व्यभिचारवारणापि नवो
धाय· त··प्यनुपलब्धित्वेनोभयानुपलब्धेरेकप्रमाणतायां भादामन्यत्वेनास्त्येष दोषः नार्किकाणान्त्वयमेतत एवेति द्र
ष्टव्यं न काश्चिद्विशेषइति भूतलसामान्यस्योपलब्धत्वे च घटवत्यापि प्रसंग इत्यर्थः ४ योऽन्योन्याभावो भ्रुवोर्भेदस्त
··द्धान्योन्याभावान्तरं तस्यापीत्यनवस्थाभय··तस्य भेदस्वदात्मा··· स्वरूपभे··दीत्यत आह वैधर्म्यं वै
तीअन्यवैलक्षण्यं विसालक्षणामपिनाश्याशंकेतोनन्वितीवैधर्म्यं सामग्रीवै··द्दौ···तावकारकगणान्तरे··ल [illegible]
द्व्यत्वाधिसम··वतीतिपरिहरतीति नैवमिति। विलक्षणाधिकरणज्ञानस्याभावधीहेतु··णत्व···मन्यते··भेद
प्रका··न्तरमाश्रयद्धेति। नादात्म्येति। तथा च स्व··भेदएवान्योन्याभावनावका···मन्यथ ४ अभावत्वे

189

वि। मूर्[illegible]मात्वि[illegible]नाशनयाप्रमेतोरित्यर्थः। सप्रति[illegible]गिकत्वं सतिनिरूपकत्वं तत्रैवेति। [illegible]नात्यन्ता[illegible]वोपि[illegible]
[illegible] तथाप्रत[illegible]नतन्तदंगीकारेपिण्णया। पक्षेरित्यर्थः। भावचेधर्मरूपत्वाग्रभावत्वाद्य[illegible]त्व[illegible]भावत्वम्
[illegible]नव्वाहा[illegible]वादिरिति। अभ्रान्तसामान्याभावतगमेप्राकाड विशेषित[illegible]भावत्व[illegible]
त्व[illegible]दि[illegible]यर्थः। केवलाधिकरणाधियमभावआदि कायोमन्यतेतंप्रति[illegible]घवान्तरमा[illegible]गयद्वेति। महत्परिमाण ।२५।
त्व दीर्घत्वमावोहारोक्तस्वज्ञानमपेक्ष तद्वृत्तिस्वमतेनपरःपरिहरति। द्रष्टाहीति। द्र[illegible]यतोमन्थन्त्यर्थः। मितिद्रव्येति
रूयोरवीमतोमनुसर्वेषामुक्तनयाकमीयांबुद्धिधारामादायमुक्तिरतु वर्णितइत्यतआह। नवेति। समंजसमिति
बंधाछेविछेदः। मुक्तोमज्ञानाद्युत्सरणमपीत्यर्थः। सिद्धान्तास्त्विति। इंद्रियापातानन्त[illegible] प्रतियोग्युपहितं तत्वर्थया
वराद्युभाविकीभावनाद्युपाहितनानिर्वहतीत्यर्थः। परिशेषादपि। नत्वर्थः सप्रतियोगिक इत्याह। सप्रतियोगितया
भावेति। घटेनसह तदभावव्यवहारएवविदद्धरति। सपदघटप्रतियोगिक इत्यादीक्यानेना करोति। घटोन

190

प्रतियोगिकत्वांगीकारेणायं ग्रंथः ॥ तथा चेति ॥ तथा चावश्यकत्वाल्लाघवेनैव धीरभाव इत्यर्थः ॥ यद्यपि सिद्धान्ते नाधि-
करणधीरभावग्रहणे धीरभावग्राहिका तथापि यस्त्वथामन्यते तत्प्रत्येव दोषो द्रष्टव्यः ॥ तथाभावग्राहिका प्रतियोगीति यद्यपि स्व-
रूपसदनुपलब्धिसहकारित्वेनानुमानतायामप्यभावाधिकरणबुद्धेरपाङ्गाश्रितास्थले तदनुमाने व्यभिचारवारणापि न वो-
धाय तथाप्यनुपलब्धित्वेनाभयानुपलब्धेरेकप्रमाणतां योग्यादामन्यत्वे तान्सत्ये पदोषः तार्किकान्प्रत्यग्रेतनपवेति द्र-
ष्टव्यं न कश्चिद्विशेष इति भूतलसामान्यस्योपलब्धत्वे घटवत्यापि प्रसंग इत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावो बुद्धेर्भेदस्त-
[illegible]प्यन्योन्याभावान्तरं तस्यापीत्यत आह तस्या[illegible] तस्य भेदस्वेदात्मा[illegible] स्वरूपभे[illegible]नीत्यत आहावैधर्म्यं वे
तो[illegible]न्यवैलक्षण्यं विशालक्षणामपि नाशंकितो नान्विति वैधर्म्यसामग्रीवे[illegible] तद्वक[illegible]करणान्तरे[illegible]ल द.ण्यार
रूपं नाविसंभवतीति परिहरति ॥ नैव प्रमितिविलक्षणाधिकरणज्ञानस्याभावधीर्हे[illegible]रणत्व[illegible]मन्यन्ते तन्न
प्रका[illegible]न्तरमा[illegible]हायद्वेति ॥ तादात्म्येति ॥ तथा च स्व[illegible]भेद एवान्योन्याभाव न तत्का[illegible]मित्यर्थः ॥ अभावत्वे

191

विोमू[illegible] मालि[illegible]मा श्नयामत्रोरित्यर्थः॥ सघाटि [illegible]गिकत्वं सति रूपकत्वं तत्रैवेति॥ आस नात्यन्ता[illegible]वेपि श्री
मि॰ स्वेयाम्नूदनतस्तदंगीकारेपिणया॥ पत्रेरित्यर्थः॥ भाववैधर्म्य रूपप्रागभाववत्वाद्यय[illegible]त्व[illegible]भाववत्वम्
[illegible]न्वा हा[illegible]गुणवादिरिति॥ अभावसामान्यानतगमेप्राक्काळ विशेषित॥ भाववत्व[illegible]स्तानुम॰[illegible]
त्वप्रद्रि अर्थः॥ केवलाधिकरणधियमभावआदि कायामन्यते तं प्रति लाघवान्तरमा[illegible]गयद्वेति॥ महत्पारिभाए
मिव दीर्घत्वमा वो हारो क्षस्वज्ञानमपेक्ष तज्ञानिस्वमते नपर॰ परिहरति॥ दृष्टाहीति॥ द॰[illegible]यत्नामन्यत्पर्दामितिदूर्धेत
रूयोरवीमतेमन्तुसर्वेषामुक्तनयाकमीयाबुद्धिधारामादायमुक्तिरन्तवर्तिष्यतइत्यनन्वा[illegible]नवेति॥ समंजसमिति॰
बंधाद्धविच्छेदे॰ मुक्तोमज्ञानध्वंसरणमपीत्यर्थः॥ सिद्धान्तेत्वित॥ इंद्रियापातानन्ता प्रतियोग्युपाहितं तत्र्थघा
घरानुभवि कीसावनानुपाहितनानिर्वहतीत्यर्थः॥ परिशेषादपि॥ नन्वर्थ सप्रतियोगिक इत्याहा सप्रतियोगिता
नावेति॥ घटेमसन्हनदभावव्यवहारएवविमद्ध इति॥ सत्वघटप्रतियोगिकइत्यारीक्यानिनाकनोति॥ घटोन

नीति प्रतियोगिमत्वेन प्रकारेण व्यवहारएवोत्पद्यते न त्वनुभव इति शंकते। व्यवह्रियत इति। व्यवहारो हि प्र
योगादिरूपः स च तत्प्रकारकानुभवसाध्य इति परिहरति। नैतदिति। नत्वनुभवं विना व्यवहारो न तर्हि ज्ञानेनैव जन्यते। कि
न्तु प्रतियोगिज्ञानमधिकमासाद्येत्यत आह। व्यवहारे तादृशेति। तथाचानेन व्यवहारेऽधिकापेक्षेत्यर्थः। भ्रम
नाशेऽपि दीर्घत्वादिज्ञानमेव बाध्यपक्षमीयाह। तथापीमाहस्य व्यवहारेऽधिकापेक्षामाशंक्यानित्वं ष्टोगो
माहस्य मितितीनानावस्थज्ञानेन तवापि प्रतियोगिज्ञा[illegible]तवापि प्रतियोगिज्ञानापेक्षा प्रमेयत्वादिना नज्ञाने व्यव
हारानावात्। किं तु प्रत्यभावत्वादिनाज्ञानेन तु भ्रमत्वप्रक्षेप्यकृतमिति शंकते। न्याय देनदिति। [illegible] ले घटे प्र
प्रकाशतेन। तथाऽतिरिक्तानन्यर्थ इत्यगत्याभूतलमेव न त्रय इति यच्छंकितं तत्राह। [illegible] ति [illegible] तने घटाय यदाप्य
कारात्के इति। दर्शान्तरमाहवा अपिवेति। अन्योन्याभावयान्तरप्रसंगाय भूमिमारवार ति। यादिवेति [illegible] कदोपान्तरी

193

स्मारयतीन केवलमिति। परास्तु मतमपि न्यूनं येयाशंक्य निराकरोति। यदि वेति। अधिकरणज्ञाने प्रकार्य
सः। न ह्यतिरोधधायोग्येति। नचैतादृशवादितिभावः। प्रतियोगिविशेषितानामावच्छिन्नवक्तुष्टये ग्रामंस अर्थ्ये तद्व्याप्ति
म द्रूरुवक्तुष्टयेन्योन्याभावत्वादिनानुगमस्याह। अनुगताभावेति। अप्रतियोगिकत्वादीति दाहे रात्ये दध्ये बा
ऽदानायैकदेशिमतमाह। स्यादेतदिति। स्वाधीनाधेयानवच्छेदकत्वेति। यावदन्तये। केवलाधिकरणताद्यन
योः संबंधान्तरमिति। विशिष्टेत्यादौ कृते संप्रयोगस्थले स्वरूपसंबंधापत्तिरतः संबंधमन्तरेणेति। भावाद्यपि ९५
क्रियते तदा असंभवस्यादत्रापि स्वरूपसंबंधसत्त्वादतो न वपदं तथा च संबंधिभिन्न संबंधविनेति तद्यथा
एवमपि जनना कृते ऽकृतो विशिष्टप्रत्ययजननियामक संबंधानोक्तेः न हि तज्जननमेव तज्जननियामकत्व
मिा दाऽसंबंधे सति तत्प्रत्ययजननमपरसंबंध इत्यन्योन्याश्रयात्। अतो योग्यत्वे संबंध कथं स्वरूपमा

194

तीति प्रतियोगिसत्त्वेन प्रकारेण व्यवहारएवोत्पद्यते नत्वनुभव इतिशंकितो व्यवह्रियतइति व्यवहारोदिप्र
योगादिरूप४ सचतत्प्रकारकानुभवसाध्यइतिपरिहृतमिति नेतिनत्वनुभवनर्थव्यवहारेण नर्थज्ञानेनैवजन्यते।किं
तुप्रतियोगिज्ञानमधिकमासाद्येत्यतस्माद्वाव्यवहारेतादीर्घेति नथावनैतद्व्यवहारेऽधिकापेक्षेत्यर्थश्चम
नासेरेपिदीर्घत्वादिज्ञानमेवबाध्यपदस्मीत्याहातत्वापीमाहृस्वव्यवहारेऽधिकापेक्षामाशीक्यानिनावष्टोगो
माद्ध्रस्य।मितिनाभावस्यज्ञानेनतवापिप्रतियोगिज्ञा[illegible]तवापिप्रतियोगिज्ञानापेक्षाप्रमेयत्वादिनानज्ञानेव्य
भिचाराद्वाऽ।किंतुप्रटाभावत्वादिनाज्ञातेतद्व्यमतप्रक्षेप्यकृतमितिशंकते।अयंदेनादितिभूतलेघटेप१
वकाशतेन।तथातिरिक्तोनञर्थइत्यभ्युपगत्याभूतलमेवनञर्थइतियच्छंकितंतत्राह।तिपूर्तनेद्वितीयपक्षा
कारात्वेइतिदोषान्तरमाह।अपिवेति।अन्योन्याभावनयानन्तरपक्षसंगायक्रमिमारायति।यादवेतिन्यद्दोषान्तरी

195

माधर्मिभिन्नस्यैव प्रत्ययार्थत्वादिति वाच्यं यथोक्तवाजननयोग्यस्वरूपसंबंध इति तदर्थत्वाच्च तयोर्वि
शेषार्थत्वसमनंतरेण धर्मिष्टस्मरणाद्यसंबंधकार्यकरत्वेन संबंधाभेदाविवक्षया कथंचित्प्रयोगादित्य
प्रतिविधेयः तेषोक्तं स्वरूपमत एव कार्यभावविशेषकलितयोः तयोः स्तनेयाता नयेति॥ ॥घटसंयोगा
वच्छिन्न इति वत्तुषीच्यर्थप्रकाशस्यस्यायं प्रकारस्येन महावैपरीत्येवासत्तायालोकवयंग्य वस्तुविष
यके लौकिकवाक्षुषप्रत्यक्षे विषयालोकसंयोगस्य कारणत्वे प्रथमतो गृहीते परभागावच्छेदे चाली
कसंयुक्ते घटे प्रत्यक्षानुत्पत्तेरनिर्मुखत्वापत्तेः वषवास्त्वंयोगावो व्यासंयोगेऽसहकारी कल्पते नत्वन्यथा धर्मिक
परित्यागश्च प्रत्यक्षत्वेनैव तस्य परिहृतत्वादिति । परिहारान्तरमेवमिति। अथ तथा कता नविति। घंज
केतेजोरूपत्वादिति। अत्र तेज पदं णादिरूपवारणाय चक्षुरियारोणाति रूपाभावेऽपि जलकवेनाध्येतेजो

196

गतोद्भूतरूपत्वन्नोपाधिः॥ विषयस्वरूपे साध्ये साध्याव्याप्तेः समव्याप्त्याभिव्यापनानुक्तनकरूपेसाध्यव्यभिचा
रित्वादित्यर्थः॥ व्यंजकरूपत्वमेवेति। नवास्यंतत्वेघ्राणरूपस्याप्यभिव्यंजकतापत्तिः। रूपव्यंजकरूपत्वस्यतथा
त्वादित्यर्थः॥ इंद्रियेति। इंद्रियसंबंधालोकसंबंधजन्यमहत्वव्यतिरेकेत्यर्थः। नरवारणाय पक्षविशेषणं। स्व
न्यथेति। यद्युद्भूतत्वैकार्थसमवायान्नग्रहणं तर्हि घृतायाद्रूपस्योष्मणः स्पर्शस्य चाग्रहणं स्यादित्यर्थः॥ अ
न्वयेति। घ्राणोपनीतसुरभीशीतस्पर्शद्रव्ययोर्महत्त्वयोरुद्भवेऽप्रत्यक्षतापत्तेर्नमहत्त्वोद्भवइत्यर्थः॥ अप्रत्यक्षत्वेति
कल्पनायासाक्षादुपपादकविषयत्वादितिभावः॥ कारणतावच्छेदककार्यभावतत्त्वं नतस्यैव कल्पनमितिप
रिहरति। नेति। मनुरोधन्यदोपपादकत्वेन माभूदुद्भूतत्वकल्पनं प्रत्यक्षप्रतिबंधकस्यात्वे नन्वस्याद
नआह्लादान्वितिः। अप्रत्यक्षत्वेनतल्लिंगानन्वितियोगिकारणत्वेन कल्प्यतां नित्यानित्येत्याचर्यात्विति। तदेवस्यद्रव्य

^घ१

२९

३

ति। शुक्लत्वादिमत्तीति। रूपवद्वृत्तिद्रव्याश्रयिजातिरूपत्वेनानेति। तत्रापि गौरवमत आह। अथवेति। किं त्विति। रूपत
याप्यत्वं शुक्लत्वं चेमन्यथापीत्यर्थः। न च तारतम्यं पाकजभावच्छिन्नेति वाच्यं अन्यथात्राप्यनुमेयबलोनतरस्थयां
दीति भावः। अयं तु बोधापिका पाकजत्वव्याप्यं तारतम्यं मन्यतेति तमनेपूर्वं कावचवकल्पो बोद्धव्यो। वाद्दीद
चिति। यदि महत्त्वोद्भूतत्वं द्रव्यगुणादिप्रत्यक्षे तंत्रं तदा वायुसुरभिद्रव्यस्पर्शगंधादिप्रत्यक्षतया द्रव्यमहत्त्वोद्भ
वेस्थिते तद्द्रव्यप्रत्यक्षतापि महत्त्वोद्भवादेवस्मादित्यर्थः। वैयात्यं नक्षतायां शंकायामाह। प्रतिबंधकत्वेति
स्यान्यस्य वङ्गे जलोपविष्टसौरालोकस्य तथा सत्त्वग्रहणस्यादित्यर्थः। अन्यतरेति। अन्यतरकर्मजत्व। जातेर्व्या
प्यावृत्तिप्रतिबंधकतावच्छेदकजातिस्तदोभयकर्मजत्वे जातिः संयोगः प्रतिबंधको न स्यात्। अथमैवव्यापिका
न्तदा सर्वेऽन्यतरकर्मजासंयोगाः प्रतिबंधकास्युरिति तत्संयोगद्वयसाधारणी नैको विरोधो जातिरूपप्रतिबंधका

प्रविशेषर　　　　　　　　　　　　　त्य॰ स्यर

तावच्छेदकइत्यर्थः।तन्नानात्वेप्रतिबंधकतावच्छेदकजातीनामन्तरकर्मजत्वादित्याद्यानर्भिन्नत्वे·ता॰हूरूआ
तिःसंयोगध्वंसएवविशेषाःसन्तुयत्किंचिदेवप्रतिबंधकइत्यतआह॥नाप्रतीतियद्यपिप्रतिबंधकत्वेनाननुगमो
दोषःतस्यकारणतात्रदोषत्वात्तथापितत्तत्संयोगादिविशेषस्यतावज्जनकत्वेनाननुगमोऽदृष्टत्वाच्च।ननुयथाप्र
काशकसहकारात्परमाणुभिर्जनकारंभस्तदादुग्धसहकारदेएवतैरेवदध्यारंभोऽस्तुतथाचापसिद्धांतइत्यत
आहानवेति॥दुग्धध्वंसेति॥आरंभनाशजन्येदुग्धरूपादिध्वंसेव्यभिचारवारणायहेतौद्रव्यपदं।एवंदधि
दुग्धसमवायिकारणजन्यदुग्धध्वंसजन्यद्रव्यत्वात्खंडदुग्धवत्संयोगासिद्धिइत्यत्रदुग्धोत्तरोद्भवस्यतत्त्वसमावे
शात्मूर्त्तानांसमानदेशताविरोधादित्यर्थः॥ननुतैजसकानल४प्रकाशानलावयवजन्य४तद्वत्कर्षोपपत्तिविरोधादि
त्वात्प्रकाशानलवदितिचेन्नदिग्व्याप्तसिद्धेः४नन्वेतेनसहचरस्यावयवतोकर्षमोचनाभावादिति·नवैवम्

न॰

२०

४

199

वयवान्तरकल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वात् उद्भूतरूपेणानुद्भूतरूपासंभवात् न चैवमनुद्भूतगंधेऽपाषाणपरमा
णुवदनुद्भूतगंधतद्भस्मारंभसंभवः तत्रोभयथापि गुरुत्वोद्भवात् — येनुद्भूतगुरुत्वस्यावयविनि आरंभः तत्राविर्
भगुणत्वाभावेनोद्भवत्वाभावात् तदभावेप्युभयथापि गुरुत्वोद्भवात् न चैवमलं[illegible]मादिवधूमाप्रदीपज्वालाव
लम्भनापत्तिस्तस्यात् प्राशौषित्याश्च नत्रू तथापि पिष्टलादिवत् किंविदपि तत्र न स्यात् अवयवगुरुत्वमपि न्याव
यविगुरुत्ववत्तस्यापि नत्रूद्भूतत्वादिति भावः यथापार्थिवे तथाप्यावाबाधितसामानाधिकरण्यानुभवाच्च तत्साम॰न्योरु
पि बाध इति भावः न चेति भोजकादृष्टप्रयोज्योद्भवः तथा चोभयभोजकादृष्टाभ्यां प्रकाश[illegible]रूपयोरु
द्भवः स्यादित्यर्थः नायनं विप्रत्याहातेजस्त्वस्येति तेजस्त्वमुद्भूतरूपस्पर्शवद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या
प्यजातित्वात् पृथिवीत्ववत् उद्भूतपदसत्त्वयानवयवित्वापुत्वादौ व्य[illegible]चारवारणाय रूपवदिति प्रभावान्नै

200

तद्वारणायस्मात्मात्पदमिति। न चाप्रयोजकत्वं अदृश्यमानोपाधिकस्य पि[illegible]। भावि[illegible]त्वापत्तेरुच्छेदापत्त्यानि

रूपाधित्वस्यैव विपक्षबाधकत्वादित्यर्थः। बौद्धशंकां निराकरोति। नवेति। मद्यपविरोधश्च हत्वमेवपरिच्छि

नः तथापि तद्धिस्मरणेन शंकेति। अखंडाभुहत्त्वादानेकद्रव्यवत्वं सखंडत्वयागुरु अनेकेति। एवं महत्त्वस्याप्र

त्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वादन्यत्रापि तदेव हेतुरित्यर्थः। अतिप्रसंगादिति। कोदीयगोपि वडुगतत्वमावेणाव

छेदकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति। नेति। उपोद्घाते न मीमांसकः शंकते। नान्विति। अन्यकस्पर्शनप्रत्यक्षः तेन

न अन्नमात्रानुमाने सामान्यादिप्रत्यासत्तिजन्ये न सिद्धसाधनं तदन्यप्रत्यक्षानुमा[illegible]नस्वतो सिद्धिश्च द्वितीयो हेतु

रसमन्वतेन वर्णानां गीकाराराउष्मादेरिति। आदिपदग्राह्यं वायुपनीतत्वात् तद्द्व्यादि। नवपक्षे [illegible] रूपवम

न्द्र[illegible]त्वे अतः संरवादौ वात्मनि वं प्रत्यक्षत्वेन साध्याप्यात्मित्वे स्पर्शनेति। तथा च कारणमात्रप्रत्यक्षत्ववचनानाभ्य

वं—

५

201

साध्यव्याप्तिरित्यर्थः॥ नापि विनिवृत्तपाधिप्रयुक्तेत्याह॥ त्वगिंद्रियेति॥ लैंगिकत्वेचेति वायोः पूर्वसंमद्देनैताद
शेषवनुमित्यसंभवादित्यर्थः॥ लिंगाभिमतस्य तदीयस्पर्शस्यानेपि वायुवीरित्याह॥ स्पर्शोयद्यपीति॥ नन्वादौ श
तस्याश्रवत्यज्ञं तो स्पदाधारद्र व्यानुमानततस्तस्य जलस्य पूर्वमाज्ञासनाद्रव्यानुमत्वसत्वेन तदुपनायकान्
मानं ततस्तदुपनायकस्य कस्य कयोपरिशेषणं ततोनुमितवायौ त्वगुपनीतस्पर्शारोपायमानम्॥ शीतो वायुरित्यत्तद्वा
ह्याभिलेति॥ बाधकाभावेनैतावत्कल्पयंनायाप्रथयोगादित्यर्थः॥ दोषान्तरमाह॥ हादिलेषितारीतद्र व्यापनादक
तयातद्रव्यत्वे तद्धेतेतदभेदारोपासंभवादित्यर्थः॥ तद्धेतिति॥ यथा स्पर्शेनानुमितवायोः प्रत्यक्षितानद्यास्युग्र
घटादावपिस्यादित्यर्थः॥ वायोरभिवत्त्विंद्रियघटकतावद्र व्यघटकत्वासन्निकर्षस्य वादिपंचकस्य सहसामग्री
व्याप्तेत्येवं रूपं द्र त्यर्थः॥ अनन्यथागत्योद्भूतरूपवत्त्वमेव प्रयोजकमिति॥ कत्रास्यादेवं तदितिजन्ये न्यायकाशात्म
नो वृत्तिवारणाय प्रभृताकरनये व्याप्तिपरमाणवोगीक्रियतइति॥ नव्यास्त्विच्यारतारणायमहत्त्वसम्यानाधि

करणेति । रसमेनेति । तद्धद्दयं न प्रत्यक्षं रूपस्पर्शस्याभावायोग्यत्वादिति ॥ व८ ॥ नयनेनेति । न च न तत्प्रत्यक्षमेव
त्वमते संख्यादिग्रहरूपत्वेरिस्य भावात् ॥ सर्वदेशेति । यद्यपि देशस्यत्र न मंडलस्यैव नासीन्द्रियतया न दृष्टितल्लिं
गमपि न प्रत्यक्षं तथापि योग्यस्यैव न तु केत्रादेः कथंचिदवच्छेदकस्य इह देशत्वमभिमतमिति तद्बुद्धौ वीए
नेनेति । प्रभायामिव धूमबाष्पयोरपि कर्मादिरनुमेयत्वेनेत्यर्थः ॥ तत्र नैयायिकस्य यत्रस्प नुप्रमयोरनु
द्भूतस्पर्शत्वादिति ॥ व८७ ॥ स यं उद्भूतरूपवत्त्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वं च द्वयेति द्वयमन्यत्र कं बहिरिन्द्रियं च
क्षुरनुपलंते योग्यवसायको साधक विशेषोस्पर्शोद्भूतयोः । तयोर्हि ग्राहकतयाते मिथ्या न तयोरन्यतर
द्भूतत्वस्य द्वयस्य तद्ग्राहकत्वादिमित्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमाह । हाविषयेति । आपादकद्वयेपि द्वयपदं स्प
र्शादौ व्यभिचारवारणाय प्रयोजकमिदमाहेति परिहरति । नेति । तदेव दर्शयन्नेन स्पृश्यतीस्व
दिपदग्राह्यमवाच्यत्वं आत्मवदिति नत्वं च त्वगिति । मनसि व्यभिचारवारणाय बहिः रिन्द्रियपदाव

कुर्वेति। वक्तुरुष्टजातिमदित्यर्थः॥ अत्र वक्तुर्वदिति सर्वत्र उद्भूतरूपवत्त्वमपि स्पर्शने प्रत्यक्षे कारणम्
नस्तद्विभुरो वायुर्नस्पार्शन इति शंकते। अथेति। अन्यथासिद्ध्या परिहरति। नेति। उष्मापि विवादप[illegible]वेति
भावान्नावमंद्धा शंकते। नन्विति। पवमिति। आवश्यकत्वेनेति। नन्विति। नीरूप[illegible]स्य स्पार्शनत्वादिति भाव
भावमुद्धाटयति। अथ धर्मो विषयतयेव प्रत्यक्षे कारणं न च स्पर्शनप्रत्यक्षे उद्भूतरूपं तथेति। न तत्र
कारणत्वं च यादृशानुसमानन्यायेनतु कारणताबाधयुक्त इत्यर्थः। अतएवतव[illegible]ति सिद्धान्तस्पार्शनत्व
यतिरिक्तौ कायाद्यर्थः। वस्तुत इति। उद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वे उद्भूतत्वमवच्छेदकं न च रूपाद्य
त्वेन कारणत्वाद्रूपमेव तथा प्रथमगही रूपकारणतारक्षणायोद्भवस्य कल्पना न तु रूपस्यान्यथा
सिद्धिन्तु पजीव्याक्षेपादित्यर्थः। नन्विति। अवच्छेदकत्वकारणत्वयोरन्यथासिद्धितद्भावगमोत्वेनेक

त्रासमातेशादित्यर्थः॥ तदेति मूर्त्तसंख्यासँनामास्वयोग्यतेव योग्यताश्रन्यथाप्रत्यक्षतेवतस्मादित्यर्थः॥
विषकेति॥ इरिनिरवनयनरश्मेर्निमग्नत्वाशाश्वमानियथाप्रमाप्रयत्नेनो॥ रहोति किंतु तद्रूपात्मेकाप्रे
वातथापीति॥ मेवंगृह्यत इत्यर्थः॥ नतीनत्वेति॥ तं किंचिद्धत्वंस्पष्टयातावलंत त्तालिंगासिद्धे तेवभामंडल
रूपस्यदेशस्यपरोक्षतथात तद्वटेति॥ तलिंगस्येज्ञानंनाध्यक्षेणनाप्यनुमानेनातीन्द्रियनिरूपितस्य यावत्
रतीन्द्रिय तथात तद्धटेति तलिंगाविवक्षितयोनानुमानत्वेनानवस्थानादित्यर्थः॥ एवंच बाह्यप्रत्यक्षत्वे
तरूपवत्वंवान्द्रप्सेधीदंतत्स्पर्शनेऽद्भूतस्पर्शमहितमिदंचवामितिस्थितेसामान्य विशेषयोः प्रयोजका
सेदः स्पार्शनेप्रत्यक्षेप्रयोजकेगौरवं नदोषस्वानन्यगतिकत्वेन प्रामाणिकत्वात्सर्वतोबलवत्
ह्यन्यथानुपपत्तिरितिभावः॥ तथाविशेष्ययोग्यतातंत्रंनापिपरीत ज्ञातिमानसेभ्रमे सकलमेघविशेषद

र्शनप्रतिबंधकंतथैवदर्शनादितिताव॰दोषान्तरमाहशीतद्रव्येतितदुपनीतेशीततावायुलिंगत्वेन
कल्प्यापितदानारोपादित्यर्थ॰नतुशीतस्पर्शएवलिंगतया।भ्रमेनालिंग्यतइत्यतआहशी[illegible]तावा
तिव्यारोपाविषयस्यधर्मिणोविशेष्यत्वेनशीतस्यवाय्वादेर्नज्ञातंस्याच्छ[illegible]नेतरयोःशीतत्वेनो
त्पूर्व॰अतएववायुविशेष्यकशीतप्रत्ययादेवनतुशीतद्रव्योपनायकत्वेनाभ्यु[illegible]तेवायोर्नायंशीत[illegible]
धीयेनाविशेषदर्शनान्नस्यादिकिंतुस्मृतोवायोस्मृतशीतारोपोमानस[illegible]मइत्यतआह[illegible]न्यथेतिपर्यवी
र्शनस्पर्शोतिस्वमतेनदृष्टान्तःकर्मानुमानादितिद्रव्यान्तरेपरिशेषितेवायावेवगवत्वेनकंपवत्वानुमि
तिरित्यर्थ॰नकर्ममानान्तरंपरिशेषेणवायुसिद्धौमानसमावायुर्वातीतिस्[illegible]पिदोषोनभवतीतिद्रष्टव्यं
नवैवमितिकल्पनागौरवंएतावद्गुणानांकल्प्यगौरवंतस्मादि[illegible]रूपादौव्यभिचारवारणायद्रव्येतिप

नो

दं॥ आत्मनिव्याभिव्यास्वारणाय साध्ये बहिःपदं नवा प्रयोजकत्वं॰ तत्रैव अयुक्तत्वात् रूपस्यावश्यापेक्षत्वादेत्यपि
यद्यपि स्पर्शेन त्वभिमतेनानिषेधक्रवितो न सामान्यानिषेधः॰ तथापि सामान्याभावविधोपि थकाइत्यनेषेत्यौवैष
युक्तं वस्तुतस्तु न स्पार्शन इत्यत्रैव तत्तात्पर्यमिति भावः॰ उद्भूतस्पर्शस्येति॥ अप्रयोगात् समीरणास्पर्शनदेपि
साध्यो न स्पर्शनाश्रयत्वमुपपत्तिः॰ परवृत्त्यवृत्तित्वेन साध्याप्तेः॰ नापि साधनं वच्छिन्नसाध्यत्वं॰ पकोय॰ वायु
परमाण्वादौ साध्याव्याप्तेः॥ नापि महत्त्वावच्छिन्नयोः॰ पदत्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यत्वं॰ पंचोपधि॥ स्पर्शस्यतं च
तत्र चक्षुर्ग्राह्यासाध्याव्याप्तेः प्रसंगासंगत्याश्च वर्णस्य तेजस्त्वमवतारय॰ ति॥ किं वेतितत्वदीति॥ आत्मवैर्यं जत्वेन
कं दिर्वतेन संयुक्तस्य पटस्यादाहः॰ स्यादिति भावः॰ नतु विसारिद्रव संबंधादार्ह्यै पपत्तौ नावद्य॰ न्यूनवैज
कत्वं॥ मानाभावादित्यापिप्रेत्याह्यपदेति॥ अस्तित्यकाद्य मयाक्यनिर्विवनमतत्त्वाद्ये हैतिने मित्तिकोति॥

८

जलमित्यनुषंग४तत्रापिअनुमितद्रव्योतयात्वेनैमित्तिकद्रव्यत्वंानवच्यत्रापिमानाभावादित्यर्थात्तर्हीतिव
र्म्मिकल्पनातोधर्म्मिकल्पनालाघवमितिभाव४।उपष्टंभकेति।द्रव्यद्रव्यस्योपष्टंभकत्वंरूपप्रतिबंधकत्वंप
र्मिग्राहकमानासिद्धेःअतएवनपटादिरूपप्रतिबंधकत्वापत्तिरपितद्विरोधेनउक्तैतादृषत्त्वभावेमानंनास्
त्यर्थ४।इत्यावार्याइति।प्रबलाननलसंयोगिस्थेन४पीतस्यपीतिमद्रवत्त्वयोर्नाशप्रतिबंधकत्वेनानुमि
तेपरिशेषात्तेजस्त्वदृष्टयनावार्यमतमित्यर्थ४नवीनाइति।पीतस्यद्रवत्वाद्यभावेनुभवस्यापिपक्षता
पत्तिः।पीतद्रुतमितिप्रतिपत्त्यानद्रवत्वेपितेजोभावत्वेनप्रतिबंधात्तन्नाशइत्यस्यादर्शनान्नवीनत्वेहेतु
नवोत।अपार्थिवत्वानुमानेनतथ्ययोजकामित्यर्थ४नापीतमिमित्तिकद्रव।तेद्रवत्वसामान्येनाग्निसंयो
गनाश्यतावच्छेदकमित्यर्थ४जनपदंद्वयंजलपरमाणुद्रवत्ववारणायघटादाविति।तद्धपिचीत्यप्रयु

कधर्मस्यगंधवत्त्वस्यसकलपृथिवीवृत्तित्वादित्यर्थः॥नचघटत्वेतियेनपृथिवीत्वव्याप्यत्वंस्यादिति॥घटत्वंविहाये
ति॥घृतलाक्षादौनैकनैमित्तिकंद्रवत्वसमवायिकारणतावच्छेदकमस्तीतिनावच॥नापिपार्थिवमित्यत्रव्य
भिचारशंकामाशंकते॥अथेति॥आनयाहीतिजलेव्यभिचारवारणायहेतौपार्थिवपदं॥द्रव्यंद्रव्यत्वपूर्वपरिग्रहां
तेग्रइत्यर्थः॥अन्यद्वितैवप्रकारान्तरमाह॥अथवेति॥विवादाध्यासितामित्युपष्टंभकवारणायजलमध्यस्था
यिनीघृतेविद्यमानेतिद्रवत्ववारणायासतीत्यादि॥एवंजलपरिमाणेविरुद्धत्वंतद्वारणायानित्यपदं॥द्रवत्वेपिजे
यपार्देनवासाधारण्यमितिसंशयः॥प्रतिपक्षोवा॥असाधारणस्यदुष्टत्वबीजमवेदाविशेषदर्शनजन्यसंशयवत्तीतिल
कंडमसाधारण्यंदोषायेत्यर्थः॥तादृशासाधारण्याद्विव्यन्तपदान्तरं॥अन्यथेति॥यद्यपिनाभूतमात्रव्य
तीत्येवमाभ्यस्तोपकधर्मतावच्छेदकताद्भुतहानित्वेपिसत्यत्वबस्तथास्तुतेयालीरूपमेवसवेदित्यर्थान्तरत्वा

209

रणाय साध्ये रूपवत्पदं । न चाभिभूततेजसत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेर्व्यर्थमिदमनुमानमिति नीरूपद्भुतते
जःसिद्धावपि न दोष इति वाच्यं । तथाप्यभिमतानीरूपतेजःसिद्धाविरहार्थेतरादिरितीन कारणाय साध्यविशे
षणोपादानं त्वीन्द्रियोपि साध्या ह्यतेति विशिष्टव्यतिरेको तद्भुनीरूपमात्रवृत्तितयाद्रववत्त्वरूपवन्नीरूपवृ
त्तितयाद्रववरूपवद्वृत्तितयाचतुर्णां निर्वहनीतिपुनरपिनीरूपवृत्तितयाऽद्रववरूपवद्वृत्तिपदं च यदि वायुव
दात्मनो वृत्तितयाद्रववरूपवद्वृत्तितयाचतुर्णां निर्वहनीतिपुनरपिनीरूपवृत्तितयाऽद्रववद्रूपवद्वृ
त्तिपदं व्यर्थं वायुवदात्मनोपि प्रथमप्रकारेण साध्यवत्त्वादिति चेन्नाद्रववमात्रवृत्तित्वाभावेन तिरूप
वन्मात्रवृत्तित्वाभावेन सतिसाध्यार्थत्वात्तानयात्रापि द्रववन्मात्रवृत्तितया साध्योपसंहारसंभवेनात्मनीति
भूताद्भुतरूपवन्मात्रवृत्तित्वपक्षधर्मताबलादायातिाव वैवं वायुत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ रूपवद्

210

मै२

न्तिपदं। घटात्यादौ तद्वारणाय साक्षादिति। पूर्वानुमाने व्यापकगौरवमतन्द्राद्वायद्वेति। अयत्रापि नायमु
पाधिरित्याह। ज्ञानवेति। सम्भवत्वमिति। द्रव्यत्वे व्यभिचारवारणाय एतावद्गुतेति। द्रव्यान्वमतपो व्यभिचारवार(ण)
यद्रव्यत्वव्याप्येति। नवद्रूपित्वे व्यभिचारश्च गुरुत्वव्याप्यैनापि विशेषणाः। नन्वेवं तरेवास्तु कृतं द्रव्याप्यत्वे
नेति। इष्टापत्तेः। यद्वा द्रव्यत्वं रसवद्वृत्तित्वात्यन्ताभाववद्वृत्तिप्राधिच्यवृत्तिवृत्तिः। चाक्षुषजातित्वासंख्या १०२
त्वादिवादित्यनुमानजन्यस्तु यो धर्मो रसवतियो न वर्त्तते स रसवद्वृत्तित्वात्यन्ताभाववान्। तद्वृत्तिचाक्षु
षजातित्वासंख्यात्ववदित्यनुमानं जन्यस्तु यो धर्मो रसवदिति यो न वर्त्तते स रसवद्वृत्तित्वात्यन्ताभाव
वान्। तद्वृत्तितदा द्रव्यत्वं भवति। यदा द्रव्यत्वं नीरसेपि वर्त्तते इति तु तन्नीरसमाधाति।८ पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वा
चाक्षुषजातित्वं नीलत्वे व्यभिचरितमिति। तद्वारणाय जन्यवृत्तिवृत्तीति चाक्षुषजातित्वं सम्भवत्वे व्यभि

१०

रतीतिनेद्धारणायपृथिवीवृत्तिवृत्तीतिजलसमनुपरिशेषानवतारदशायांतज्ज्ञापकमितिभावःप्रकृतेतुतेजः
सिद्धावितितत्वगत्यावस्तुतस्त्विदानीन्तनीरसमसिद्धौसएवोपाधिःसाध्यव्यापकत्वादित्यर्थःध्वंसामा
त्वतोपिपद्दपवक्तुंनतैजसत्वसिद्धौनासाधारण्यतान्वयथेनंप्रथमानुमानतेजस्त्वपक्षकद्वयंयद्यपि
पृथिवीत्वयोःजलत्वयोर्दृष्टान्तयोर्द्वृत्वानिजोवृत्तित्वमेववक्तुमर्हतीतितथापितेजोजलसंयोगेसाध्या
व्याप्तिरतोमात्रेतिमात्रग्रहणेनैवपक्षेत्येतरत्वमप्यस्तामितिउपाधिनिरस्यतिःतृतीयश्चूपपाधिनिरस्य
यसंशयेवानपक्षेसाध्यासिद्धिस्तथापितुतस्यातैजसत्वेपृथिवीत्वासिद्धौद्रवत्वोच्छेदापत्त्यान्यगतौ
वपक्षेसाध्यसिद्धावुपाधेःसाध्यव्यापकत्वावधारणमित्यर्थःअत्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिःविनष्टोनाप
र्वस्यन्तवर्णावयवाविनोनष्टतयाद्रवत्वंनस्यातिद्रवत्वप्रागभावासमानाधिकरणायाच्छेदसिद्धा

वह्निसंयोगेनानुच्छिद्यमानेद्रवत्वे हेतुः स्वरूपासिद्धएवेत्यर्थः। परिहरति। नेति। अत्रचप्रत्यक्षं। घटद्र
वत्वविशेषणेतेनजलपरमाणौविनिःघृतद्रवत्वमग्निसंयोगादिवनश्यतिनचैवंतद्भस्म न्नापत्तिः उद्
तद्द्रवत्वयोरेकस्मादग्निसंयोगान्नाशात्तदनंतरमपिघृतंद्रुतमस्तीति। नापिजेलावयाप्तिर्विरो
धः। अग्निसंयोगनाश्यत्वात्द्रासुवर्णेद्रुतैवैतस्याःक्षयपाकत्वेनान्यनाश्यत्वात्। द्रुतद्रुततरादेश्चक्र
भ्रमःप्रतीतिभ्रांतिरेवानाप्युपष्टंभकेद्रुतेविरोधः। तस्याप्यग्निसंयोगहेतुकनाशार्हत्वात्। असमातिवि ०५
सेधिसंबंधद्रुतिरेव हेतुविशेषणादिति। द्रुतद्रुततरादिधियोबाधंविनाभ्रमत्वंमाभूदतआह। अथवेति
समानाधिकरणंयद्द्रवत्वंतस्ययावान्स्मीतदसमवहितोयोग्निसंयोगस्तज्जन्योयोयोध्वंसस्तत्प्रतियो
गिद्रवत्वस्यहेतुत्वेहिरण्यपरमाणौभागासिद्धिः। नहिद्रवत्वांतरमात्मन्यसमवहिताग्निसंयोगजन्य

213

रतीतिनेद्धारणायपृथिव्यादौवृत्तिवृत्तीतिजलमनुपरिशेषानवतारदशायांतत्साधकमितिभावःननुतेज

सिद्धावितितत्त्वगत्यावस्तुतस्त्विदानींतुतनीरससिद्धौमपवौपाधिः४सोध्याव्यापकत्वादित्यर्थः४एवंसामा

न्यतोपिपक्षद्वयवत्तुततैजसत्वसिद्धौनासाधारण्यात्प्रथमंद्वितीयमानुमानंतेजस्त्वपक्षकद्वयेयदापि

पृथिवीत्वयोर्जलत्वयोर्दृष्टान्तयोर्दृष्टत्वेनिजोदृत्तित्वमेववक्तुमर्हतीतितथापितेजोजलसंयोगेसाध्या

व्याप्तिरतोमांत्रेतिमात्रग्रहणेनैवपक्षेत्वंतरत्वमप्यस्तमितिउपाधिर्निरस्यतिंगतीयच्चपाधिनिश्च

येसंशयेवानपक्षेसाध्यसिद्धिस्तथापितुनस्यात्तैजसत्वेपृथिवीत्वासिद्धाद्रवत्वोच्छेदापत्त्यान्यगतौ

वपक्षेसाध्यसिद्धावुपाधेःसाध्याव्यापकत्वावधारणमित्यर्थः४असिद्धिःस्वरूपासिद्धिश्चाविनष्टोनाप

र्वस्यतुवर्णावयवाविनोनष्टतयाद्रवत्वंनस्यातीद्रवत्वप्रागभावासमानाधिकरणायाश्छेदसिद्धेः।

214

घं सा॥ प्रतियोगिद्रव्यत्ववत्त्वे हेतुस्तत्राप्तितद्रव्यत्वस्यापि अग्निसंयोगनाश्यत्वाश्चयतः सामान्यग्रह
णां। यस्मान्मात्रेयग्रहणं तत्सामान्ये द्रव्यत्ववत्त्वं यत्तत्राप्यकृतमेवतत्राप्यसमतिति ॥ तिसंबंधइतिदिया
तेननोपष्टंभकविरोधः। एवं वह्निरूपोवयाविन्निपिद्रव्यवत्त्वसंतानतरेतस्यवीरपिसमार्थितो। तस्तुव
र्णस्यतेनसत्त्वं·विमताद्भुततैजसत्वसाधनेधिकमितिपक्षांतरमादाय यादितापरमाणुत्वेन हेतु
विशेष्या। तेननोपष्टंभविरोधः। तथाप्यत्र तैजसत्वसाधारण्येतथापि [illegible] शाबादर्शनादत्र मन
दोष इति भावः। तत्त्वमिति। अपार्थिवत्वे जलदृष्टान्तेनान्वयी तैजसत्वे व्यतिरेकान्वयार्थं यद्दिवि
स द्रणाधर्मः। स्पष्टइत्यस्यैवव्याप्तिविशेषणंतुनिर्वह्निलच्छ्वादिकमपिनात्मादिसाधर्म्येदित्यपि
त्रायणोवास्याहो द्रव्यत्वाता। अन्ययेति। अन्यथावायुस्पर्शाधिकोनस्यादि[illegible]त्योदित्यर्थः। तस्यालंबा

स्प॰ सुवर्ण

या॰पृथिवीत्वं इच्छाया इष्टान्यतमस्त्रित्वं तत्वप्रमाणबाधितं प्रकृत इत्यर्थः ॥ तत्तैरसं चेन्नोहुते
त्वं न तथेति लाघवात् ॥ तत्र प्रवृत्तित्वेष्वादर्शनकदेशि बीजमिति द्रष्टव्यं । प्रत्यक्षेणाप्रमकोनिल्ल
पणानंतरं उपोद्घाते न मनः सावयवितुमाह । नान्वितेति । साधयति । ज्ञानेति शब्दादिकरणके सुरनाध्व
तुभवे बाधापि द्धोर्वारणाय ज्ञातेति । इंद्रियत्वेमेंद्रियनच्यवे साध्यं॰ तस्येतजन्यप्रत्यक्षत्वादिति
सावष्टानत्नुमनस्सत्वगाद्यात्मकं माभूत् तथापि पृथिवीवाद्यात्मकत्वमेवास्तित्यत आह । नवेति । ष १८
भा टीर्निर्निस्पर्शस्यापि मनस॰सावयवत्वोपगमे न युक्तयन्तरमाह । लाघवादिति । अवयवकल्पनाया
मानाभावादित्यर्थः॰ नवस्तु निर्वयवं विधेवमानं तथापि नात्म धर्मसुखादिप्रत्यक्षं तज्जन्यं विभुनोरसंयो
गादिति तन्निरासार्थमाह । नवेति । वसमवायिकारणत्वमारसकत्वं एवं वान्याव यावदनित्यामियार वारणा

१२

यनित्यपदं जलपरमाणुरूपादौ तद्वारणाय द्रव्यपदं विशेषणशून्यत्वं तदन्यतमाभाववत्वं अतो नार्थ्यत्व
मद्रणे घटादौ व्याप्तिवारणं अत्र प्रथमो आत्मा द्वितीये आकाशो चतुर्थे कालो दृष्टान्तः साधनेति उक्तहेतु स
पाधिरपि साधनसमं न वा ज्ञानवत्त्व विभुत्वमेवोपाधिस्तयोश्चैकदेवानुमानेऽपि विक्रमिति वाच्यं। आधिकस्य
पुरुषापराधत्वेन सिद्ध्याविरोधात्॥ नन्वेवं मतमात्रावष्टंभेन साधनवाच्यापकमिच्यर्थः। अत्र स्वमतिपक्षमार्थ
कतोनान्विति यद्यपि द्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वमेव साधयितुमर्हं तथापि द्वितीयादिशब्दे व्यभि
चारवारणाय साध्याविशेषगुणत्वनिरस्यादौ इदं वगुणपदमस्तु वादस्ते वव्यभिचारवारणाय नित्यवृत्ति
नित्येति अहेतुविशेषणे आत्मद्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणापदं शब्दस्यानित्यद्रव्यतया वाय्। दृ
मते नाश्रयवैकल्यमाशंक्य पाकजवादिनां पृथिवीपरमाणौ चक्षुरूपादि वादितिं तदर्थं अन्नास्मिति न
ववयवप्रवरस्यासंयोगान्यस्य द्व्यणुकमस्तु त्वस्य सजातीये आत्मपरिमाणे साध्याव्याप्तिदोषाभावात्रासिन।

हेर न साध्यव्यापकस्याभिमतत्वात् केवलसाध्यमुपाधिमाह। शब्देति। शब्दे साध्यव्याप्तिपा हासायपा
ग्रानेति। ह्रष्टेति। यद्यप्यद्रव्यतया तत्साध्यमलिम्यामपरिमाणेव पूर्वं रूपवोद्धारस्थ। अयं साध्यं प्र
ग्रहेतोरनुपपन्नतया न तत्साध्यमिद्धोपकत्वोपाधीनां साध्याव्यापकत्वमतआह। अत्र प्रयोजकतावाचो
ती संयोगमात्रादेवतादृक्षविशेषगुणसम्भवादित्यर्थः। ननु वायुद्व्योः संयोगएव न सम्भवतीत्यत आह। अणु
वाता। अचरवेस्वदानुमाने सिद्धान्ती बाधमाशंकते। अपेति। आदाशेकका कार्यरूपेण धर्मग्राहकप्रमाणेन १०६
निरवयवमनस्यानुत्वं सिद्धत्वाद्बाधितमिदानीमित्यर्थः। अन्ये इति। अजातियात्वेरियमा तद्यातत्वादि
त्यर्थः। द्वितीय इति। तस्मात्वे सिद्धान्तिनोपि स्वतिवृसंगइत्यर्थः। मन इति। देशान्तरनिषेधस्यैव नियमार्थ
त्वादित्यर्थः। न देवविशेषवममापिनिमित्तमेवानियामकमस्त्वित्याह। हेत्विति। तिमनस्याधिकदेशा
तियापनेन तत्र – संज्ञासमयवायि देशेनुकार्यमावश्यकमिति भावः। कोर्थी अन्तोनेतानरणमित्याह

218

यस्तु देशान्तरसंबन्धमपि चंदनं सहकारीत्यत आह । चंदनेति । यस्तु चंदनं तत्र कारणमित्यत आह । कथं चेति । नि
रुपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्देशप्राप्तचंदनस्यैव कारणत्वात् । तेन विना नदीतीति । समुदायार्थः । स्त्रीभोगक्रीडावि
नोदादित्यर्थः । अभिमानिकाभ्यासिकमानिकाभ्यासिकमनोरथकसुखवनिमित्त सकलावच्छेदेनैवात्मनि
सर्वत्रीति साक्षात्कावच्छेदेन एकदा एकत्र वा विभुरूपविशेषगुणा उत्पद्यत इत्यभिमाने [illegible]शंकते अथे
ति । एकोपाध्युपगमोऽपि तदवच्छिन्नएकदान्यतादयं न चेदवेति । किं तदयुगमे नापीति परिहरति । नेति । सु
खस्वाद्युत्पत्तियौगपद्यादपि मनसो वैभवमित्याह । एवं वेति । नन्वाक तसंयोगिन्यवच्छेदपरस्य तत्का
लोत्पन्नसंयोगात्तप्रदेशस्य एकदोत्पत्तौ व्याप्तिवारस्थासुखसमवायिकारणयौगपद्यमात्रादेरका
यीयौगपद्यसंभवे तदुत्पत्तियौगपद्येसाध्येऽधिकत्वं हेतोरप्रयोजकत्वं वेति वेन्न । नयुगपस्थिता

सामवायिकगुणत्वस्यैव साध्यार्थत्वादित्यर्थः॥ अबाधितेति॥ पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति युगपदनु
वात्तदुपासिद्धिरित्यर्थः॥ एतेनेत्येतद्विवृणोति॥ निमित्तेति॥ अभिमानिकत्वाद्दोषे देहव्यापकत्वं मैमिष्ट
मेवेत्याह॥ शरीरेति॥ आवश्यकत्वात्प्रयत्ननिमित्तस्य कस्यकत्वात्॥ क्लृप्तत्वात्॥ निमित्तनियामकस्य
क्लृप्तत्वात्॥ यावदवच्छेदेन निमित्तं तदवच्छेदेन हि ज्ञानसुखादिकमिति॥ ननु प्रादेशिकत्वमष्टाद्यागमा
वत्ववनियामकोऽस्त्वित्यत आह॥ लघुत्वादिति॥ तत्प्रदेशिकत्वकल्पनायामस्य लघुत्वादित्यर्थः॥ निया
मककल्पनेवेदत इत्यत आह॥ आत्मेति॥ प्रादेशिकसुखादीनां प्राक्तावस्याव्याप्तिमानाभावादित्य
र्थः॥ एतेनेत्यादि विवृणोति॥ इन्द्रियत्व इति॥ अत्र कर्णशष्कुलीवालमनस इन्द्रियत्वे देवेहपतावच्छेद
कः॥ सुखादिप्रादेशिकत्वे तु निमित्तप्रादेशिकत्वं नियामकमित्यर्थः॥ न चेत्यादि॥ व्यासंगस्यैवेन वच्युपप

१०७

220

पत्तेर्न धर्मिग्राहकमनोबाध इत्यर्थः॥ तथा हीति॥ इंद्रियार्थसंनिकर्षाभावेनार्थान्तरवारणाय स्वस्व
विषयसंबद्धानीति॥ मनोवेत्तवेयसदसत्वात्सुखदुःखानुपपत्तिस्तदसत्वेनार्थान्तरवारणाय चाक्षुष
ज्ञानवत इति॥ सुषुप्तौ यपं य इंद्रियव्यापारमोक्ष इत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ सामग्र्याः कार्योपधानव्याप्य
त्वादित्यर्थः॥ असमथमप्रुकर्मवदृष्टविलंबात्कार्यविलंब इत्यत आह॥ इंद्रियेति॥ मनस इव इंद्रि
यान्तरागमपेक्ष्य वं लोपः स्यात्॥ अदृष्टादेव सर्वार्थसिद्धेरित्यर्थः॥ अनुमानत्वेवे सवेनैतद्बीभवतीति भावः॥
नन्विति॥ सवविशेषः कृतेनाशावाद्याह केंद्रिये स्थाले तदेति॥ नहि रहादेववेमवापि व्यासंगोपपत्तिरिति
भावः॥ तस्यापिहेत्वंतरस्यापि तस्येवेति तस्येव क्रमेण सहकारीति भवतो मनस्त्वमित्यर्थः॥ मनसो यथा
ककरणो धर्मोऽनुपगमेऽत्र केंद्रियज्ञानकालेऽपरज्ञाने तस्याकरणतयाऽपरेंद्रियाणां मनःप्रत्यासन्ना
नामपि सामग्र्यलाभादजनकत्वमित्यत आह॥ अथेति॥ कालभेदे मनसाध्यैकजातीयनानाज्ञानादेक

देवत्वपर्यायोभावानापन्नत्वोद्देशुनानापरशुच्छेएकदेवनानाच्छिदाजनादेकत्वेति। कलं घगोलकापच
त्योहृोत्यादइतिमते आद्यशद्वेनैव तत्रैव दशादिगतवच्छेदेन दशशब्दजननादेकावच्छेदेनेति। एकत्र एका
वच्छेदेनेति· यद्दयोरस्थानेऽव्यवस्थितो इति वादेयं पार्थिवपरमाणौ चैकेनाग्निसंयोगेन युगप[illegible]वरूपादि
वतुष्टयाज्ञानादेकडाउतीयमिति। एवमपियुगपद्वपरज्ञानानानि माभूवन् युगपज्ज्ञानं तु केन वार्यं तद्ध
तिदोषमत्येवाह्यानहीति। वस्तुरादिदोषानास्कंदनायां कल्पनान्तरमाह। अथेति। विवदितिसीबंधश्च अत्रा
हरेसिद्धान्तिकशंकतीयात्विति। तदसत्वे सामग्र्यंतरासत्वे तस्येति। करणधर्मस्य सहकार्यांतरस्य पत
याकिंतस्य कार्यांतराभावार्थे विरहोऽस्तु संशयोयावता सामग्र्यंतराविरहादेवकार्यान्तरविरहः सि
द्धइत्यर्थः। अनहः परिहरतीति। तत्रेति। एतनाहराः कारणधर्मइत्यतएव कार्यान्तरेकरणविरहासामग्र्या
विरहः कारणधर्मानभ्युपगमेतु सामग्रीविरहएवनस्यादित्यर्थः। सिद्धान्तीनिरावष्टे। तन्हीति। एकतमस्या

१५

222

पिज्ञानंनस्याद्दविनिगमादित्यर्थः॥ज्ञानसामग्रीसत्त्वेतदवश्यंभावइत्यतआह॥किंचेति॥युगपज्ज्ञा
नेंद्रियेति॥पंचार्थविषयकमेकंज्ञानंनवापात्यात्रसिद्धिः॥मनसःकरणधर्मस्यघनानाज्ञानंचाक्षिमाचप
रूपंधीतयापंचानामिंद्रियाणांसमानसामग्रीकतयाचाक्षुषज्ञानाइंद्रियालोपादिवासनाज्ञासम्यंतरक्षणे
स्यात्मनज्ञानक्षणेस्यात्॰एवंचज्ञानान्यापात्यं॰एवंचपंचानामपिज्ञानंकरणधर्माच्चनामेत्यर्थाद्यु
गपज्ज्ञानापत्तिरित्यर्थः॥फलेति॥रूपंविनाबहिरिंद्रियेणद्रव्यग्रहात्तत्रागत्यानीलादिज्ञानकस्यावि
नजनकत्वंकल्प्यमित्यर्थः॥तर्हीति॰फलाभावेपिचज्ञानासाधानवाच्येहेतुः॥बीजंयतो॥विचित्रज्ञानेनाचम
वत्वमित्यर्थः॥तद्धेतद्धिजत्वेविचित्रज्ञानरूपफलाभावेइदंचाज्ञामितिर्यकेतो॥नचेति॥अनुसमा॰॥विष
रूपाति॥प्रत्येकेति॥नतुचाक्षुषत्वेचक्षुर्जन्यत्वमेवतंत्रंअन्यथाकिमपिज्ञानंचाक्षुषजातीयंनस्याद्दि

नव्य५

ति

तिएवविजातीयंवजातिसंकरपरास्तामित्यतस्याद्दावस्तुतस्त्विति।नचाकेतिएकतमस्यैववास्यादितुमे
स्यर्थः।नसमूहेति।अस्त्रवजातिरवविशेषणंमनसंयोगिणोविनैवबुभुक्षास्वतएवग्रहेतंत्रनिष्पतिःतद्विलंबा
गंकते।नन्विति।हेतुसाक्षाद्धेतुःननुतथापिमनसंबंधोस्याश्चेद्युगपन्नानाशाब्दसमवादेयथाबुभुक्षाबला
रःबुभुक्षितशाब्दग्रहःतथाशाब्दस्थलेस्यादतस्त्राहा।किंवेति।तथापिएवंबुभुक्षायामप्रतीकारइत्यर्थः।अ
तन्यथासिद्धतयाबुभुक्षातंत्रं।ननुसर्वत्रेतिभावः।ननुसामग्र्याविशेषेयथातत्रग्रहनियमस्तथामना
न्यानिप्रत्यशंकते।नन्विति।बुभुक्षाप्रणिधानयोरभिमतास्वग्राहित्वादिंद्रियेमनःसंयोगघटकतया
प्रतिबंधकत्वइतियद्यपिप्रतिबंधकमूलमनुगतमपितथापिसंयोगविशेषोप्रतिबंधकोप्राप्त
बंधकस्यापितद्विशेषत्वादेवहेतुरपिनेत्यर्थः।सएवबुभुक्षितमनःसंयोगविशेषकउपाधिःसएव

१०।

१६

224

व्यासंगनिर्वाहायपरमाणुःपर्यवसन्नवैयर्थ्येतिचितुमनोनिराङ्कवानमनइत्यर्थेऽगाथायांनांबुन्न
स्मितमत्वेपिकदंवगोलकघटदेककादिमिश्रावत्वादेकदासर्वावच्छेदेनसोत्रमनसंयोगाराव
न्नेकदाग्रहइत्यतआहानिकटेत्तिायःशब्दग्रहइतिएकतमशब्दग्रहइत्यर्थः३तथावतादृशस्थले
रकतमबुभुत्साप्रणिधानेषकतमःशब्दग्रहानिकटेतियःशब्दग्रहकतमशब्दग्रहइत्यर्थः४तथावता
दृशस्थलेएकतमबुभुत्साप्रणिधानेएकतमशब्दग्रहाश्रयानुपपत्त्यासाक्षात्कारणेएवकल्पतेइतिरा
वधइतोनशब्दान्तरमस्तोषामित्यत्रसर्वाविप्रतिपन्नप्रत्याहायद्वेत्तिासमीपेकत्वादरितिसावधःनन्वेवं
बुभुत्सायाकत्वादिग्रहोनस्यादतआहवक्तोवेतिमभवतीतिविशेषणेविषमर्थवदर्थमाजायेतवदो
प्रत्यादितिसावधनन्वेवंबुभुत्सितायाश्रपिकत्वादिग्रहोनस्यादितआहातस्यापितिनन्वेवंनऊबुभु

225

रवर

सायाव्यपि ग्राह्यबाधे वक्तृगाथाविवेकोपि न स्यादत आहैककालीनेति । व्यभिचारादिति । तस्यां सत्या
मपि सर्वाग्रहादित्यर्थः । असामर्थ्यादेव नानागाथाविवेको नेत्याह यत्त्विति । तन्नेति । नानागानविवेक
साध्यमुक्तविशेषणवत्तद्विवेके मानमित्यर्थः । यदि हीति । एतदृश्यादृष्टवधकल्पनाद्यादृष्टधारणत्वेक
ल्पतदेवकिमतर्गधनामनसापीत्यर्थः । लघुत्वादिति । विभुत्वेऽवयवतदवयवस्य कल्पनाविरहा १९०
दित्यर्थः । क्रमिकव्यवसायपूर्वकस्य क्रमिकार्थव्यवसायपूर्वकांगीकारे युगपत्प्रत्येमीति धीभ्रमः
स्यादत आह । अथ चेति । क्रमिकैरनुव्यवसायविषयेण व्यवसायो नास्तीति । संस्कारे वैकदापूर्वग्रा
नविषयायं गंधादिपूर्वकस्य श्रुतौ चानुभवत्वस्यास्मर्यमाणत्वस्थारोपथसेव युगपत्त्वप्रधानादि
नप्रत्येनीति धीरतो न यौगपद्यप्रत्ययो न भ्रम इत्यर्थः । हेत्वभावाद्याश्रयाकाशमनसो विभुतया तद्धेतु

226

कर्म्माभावात्। अत्रेति कारणबाधात्-जन्यस्य संयोगस्य बाधेपि पक्षधर्मताबलादजन्यस्य तस्यासिद्धिरित्यर्थः। ऽनुपपत्तिसौकर्येण प्रकारान्तरमाह। अथवा-यस्येति। एवंभूतस्य स्वस्य स्वविषयत्वं न भवत्यभेदादिति नत्र। नान्तरत्विनाप्युक्तस्वप्रकाशत्वं वक्तव्यम्। असिद्धेर्न मानसत्वात्। अत एव वक्तव्य स्वज्ञानं केन्द्रियसन्निकर्षा-स्वयत्वमित्यनुमानमपास्तं तस्यापि मानसत्वप्रवासनादिति द्रष्टव्यं। ॥ प्रकाशात्मानान्तरमाह। अत एवेति। ज्ञात्मनि धर्म्मिग्राहकमानबाधादित्यर्थः। उत्सर्गत इति। प्रयुक्तं तत्राकस्मरणवारणाय तस्येज्ञानस्यवप्रमाविषयत्वे तस्यैव सत्वं नतु प्रमाकर्म्मतया गौरवादिति। बाधेश्च। फलभागित्वं धीजन्यत्वेन समवायित्वं व्यवसायस्यामिदमहं जानामीत्याकारत्वं स्यात्। ज्ञानं वेतदस्तीयमनवस्थाया निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः। अत्रापि वेति। उक्तप्रकारकं भानमपि न संभवति। अप्रकाशस्यापि स्वप्रकाशस्वात्मातिरिक्ते कार्यत्वाद्येव सामर्थ्यादि

त्यर्थः॥पूर्वमितिनापियुगपदुत्पन्नस्यसन्निकर्षजन्यात्मोविशिष्टधीःस्वग्राहिणस्वस्यस्वसन्निकर्षाजन्या
सौविशिष्टधीःस्वग्राहिणःस्वसन्निकर्षजन्यत्वादितिभावः॥अथनासौज्ञानविशिष्टात्मधीःकिंत्वविशिष्टा
त्मधीरितिशंकते॥स्यादेतविजानामीयनेनात्माविज्ञानवैशिष्ट्यमेवप्रतीयतेतदपलपोऽनुपेक्षणीयत्वाभि
ति॥दोषमत्वेवदोषान्तरमाह॥स्वजनकेविषयकप्रत्यक्षेस्वसन्निकर्षस्यहेतुत्वादित्यर्थः॥प्रत्यक्षेति॥
प्रत्यक्षस्यस्वाविषयजन्यत्वादित्यर्थः॥एवंवस्तुस्वस्यविषयत्वेप्यसंभवविनिकल्पनालाघवान्नापि १९
तत्रसथअवस्तुतोऽप्रमानादितिभावः॥अथयथाज्ञानयोगजधर्माभ्यांप्रत्यासत्तिभ्यांजनितंप्रत्यक्षम
र्षाजन्यंतत्रेदमपिस्यादतआहात्रापीति॥लौकिकप्रत्यक्षस्येकार्थजन्यत्वादित्यर्थः॥ज्ञानस्यव्यवसा
यरूपस्यमनःसन्निकर्षत्वमनुव्यवसायस्यातोमानसत्वंव्यवसायस्यातदयमिति॥जन्यालौकि

कप्रत्यक्षं वर्त्तमानं पक्षः तेननाकिलौकिके सागासिद्धिः यत्र लौकिकप्रत्यक्षजनकेंद्रियसंनि
कर्षोस्य यस्तदजनकं वा । तन्न तद्विषय इति व्याख्या हेत्वृतेनालौकिप्रत्यक्षविषयेषु व्यभिचारः
एतत्त्रयस्य कमेव प्रयोगान्तरमाह ॥ नैतदिति तदीयमानसार्थव्यवसायव्यभिचारवारणाये व्यभिचा
रवारणायस्मिन्नाकारित्वादिति । प्रत्यक्षविषयादिति । लौकिकप्रत्यक्षविषयादित्यर्थः एतदज
न्यत्वे प्रतीति । अलौकिकप्रत्यक्षवत्तुये व्यभिचारवारणा - यथेच्छादि अनागतभोगो यत्र साक्षा
त्कारहेतुप्रत्यासत्त्यजन्यत्वे सतीति तदर्थः एतद्ग्राहिकेषु शब्दादिज्ञाने स्वव्यभिचारवारणाय स्मा
काकारित्वादिति । प्रत्यक्षं विषयादिति । लौकिकप्रत्यक्षविषयादित्यर्थः । न वक्तुर्ज्ञोन्यज्ञानविष
य इति वक्तुर्ज्ञोन्यलौकिकज्ञानविषयो नित्यचौ अत एव घटं प्रमेय इत्यत्र सामान्यलक्षणयाह

धूपघटइत्यत्रज्ञानलक्षणधूपज्ञानस्यास्फुरणेपिनव्यभिचारस्यादितिनैवंज्ञानस्यस्वप्रकाशमाद्यं भवि
तामणेर्ध्याक्षमानमितिउपलक्षणमेतद्घटश्चक्षुस्यानुव्यवसायापिधस्वप्रकाशत्वसाहितदव्या
प्तिज्ञानंस्वविषयकंगृह्यतेतद्विषयत्वमपिगृह्णातीतियोगिनामपिस्वप्रकाशेएतच्चतुष्टयभिन्नानि
परप्रकाशानिप्रत्यक्षस्वरूपकंज्ञानंसर्वसंग्राहिअपरज्ञानंतद्ग्राहिइतितदपिनस्वप्रकाशइतिम
तंनसर्वग्रहणेस्वग्रहणापिग्रहीतस्वप्रकाशत्वात्।अनवस्थानामितिसमानकालीनसमानाधिकरणप्रत्य
क्षविषयताव्याप्तत्वात्ज्ञानस्येतिभावः।परिहरतिमानाभावान्नैवंव्याप्तिव्याप्तिसामग्र्येवात्रमा
णस्यमित्याह।संयुक्तेतिनघटितिबंधकसत्वात्सामग्र्यवासिद्धाकेचिदितिप्रकेनापिप्रत्यक्षाक्रिय
तवातद्बद्धवत्त्वघटमहंजानामीति।ननुतथाकदापिअनुभवात्योग्यता।भावनायज्ञानत्वादितिनिर्विक

तवा ५ त्या ५

त्वानंगीकाराद्व्यभिचारः४॥कारणसत्त्वेपीति।तथायज्ज्ञानंसमानकालीनसमानाधिकरणध्व
स्तविषयताव्याप्यत्वाज्ज्ञानस्येतिभावः।कारणसत्त्वेपीति।तथायज्ज्ञानंसमानकालीनसमानाधिक
रणसाक्षात्कारविषयत्वेतिनव्याप्तिः।विपक्षबाधकाभावादित्यर्थः४॥मदुक्तव्याप्तौतदस्तीत्याह
व्याप्तेति।कार्योत्पादोदृष्टश्चेत्कारणताभंगःकारणताहृष्टाचेत्तदाकार्यानुत्पादइत्यर्थः।अनावश्य
कीनानवस्थाअन्यथापिसाम्यादितत्राह।अपिचेति।त्वयाप्यालोकरेणजातिसंकरापत्तेर्नोचेत्त्रिपुटीप्र
त्यक्षताइत्याशंक्यकिंचेति।साक्षात्त्वंनजातिर्येनसंकरःस्यादित्याह।किंतुज्ञानानपेक्षेंद्रियजन्यत्वोपाधि
स्तुपमित्याह।नचेति।तथाचत्वइतिज्ञानाभिन्नत्वेविषयत्वेज्ञानानपेक्षेंद्रियसन्निकर्षजन्यताचेत्त
दाज्ञानप्रत्यक्षंनस्यादित्यर्थः।येनचतथात्वंतद्धर्मिणिदोषानपेक्षसामग्रीजन्यत्वंतथाचाप्रमितिमात्रा
सपिज्ञानानपेक्षसामग्रीजन्यत्वंस्यादितिवाच्यं।अप्रसिद्धेर्दोषत्वाद्भ्रमस्यधर्मविशेष्यपक्षणान्नइयान्नुत

वेधोयधर्मिणीतस्यदोतेवानभिधर्मिणः सर्वेषामदोषत्वाशाव्रस्यते तन्नैवं· परिहरति नेति· नातिप्रसं
गबाधकत्वेनसन्निकर्षेपि क्षते। किंतु लौकिकप्रत्यक्षजनकतयेत्यर्थः॥ अन्यथेति। लौकिकघोटान्यत
मसन्निकर्षस्यसन्निकर्षत्वेकारणत्वंसंभवति। अननुगमोनव्याप्तेइत्यर्थः॥ वसर्वस्यव्यवसायस्यानु
व्यवसासैवत्वं· अत्र व्यवसायइतिज्ञानत्वेनैवसर्वथापियथा॥ प्रतीयते नतु तत्तद्विषयत्वप्रकत्वे नापितथा
नुमवादित्यर्थः॥ तद्विषयत्वेनेति। तद्विषयत्वज्ञानात्· तद्व्यवहारकारणं ज्ञानं· ततस्वतच्छन्दत्वरूपत
द्विषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः॥ मानविषयेज्ञानस्यप्रवर्तकत्वेवनसंभवतीतिशंकते· लाघवे
नेति। परिहरति। हंतेति। प्रवर्तकत्वस्यदोषाद्यादित्यर्थः॥ गुलौक्ष्यानं संप्रदायेज्ञानमितिज्ञानं असद्वि
शेष्यकमिति। अहृद्यामतान्तरमुद्भाव्यनिरस्यति। तृतीयत्विति। व्यवसायस्यस्वनिर्विकल्पकेवउत्पत्तिस्तृतीय
क्षणेनाशात्तदैवज्ञानान्तरजन्मतेनतद्विशेष्यकंचतुर्थेक्षणेज्ञानमितिज्ञानंवर्त्तमानविशेष्यकमि

त्यर्थः। अनुमिनोमीति। अनुमिनोमीत्यादौ निर्वाह्यं साध्यं यत्र अनुमितिरिति ज्ञानं स्यात्। अनुमानानु
व्यवसायविशेष्यकं तत्रानुमितित्वाभावात्। नापि तदोत्पन्नानुमित्यंतरं सिद्धसाधनेन तद्विच्छेदात्। अप
न्तदनुमेयसंप्रदायोनुसरणीयः। वर्त्तमानस्यैव प्रत्यक्षे विशेष्यत्वेन प्रथमं ज्ञानान्तरहेतोरभावा
त्यकत्वेन द्वितीयो। अननुमीहितोपाधेरुपहितप्रयत्नप्रयोगेन तृतीये निर्गलत्वेनाप्युपेयात्। वस्तु
त इति। अर्थ इति। घटीयत्वेन व्यवसायं गृह्णन्ननुव्यवसायः सप्रकारकः। तत्र ज्ञानत्वं गृह्णन्नानिष्
प्रकारक इति नरसिंहाकारः। अत्रैव व ज्ञाने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं तृतीयपक्षे ज्ञाभयतेऽनेन ज्ञानमिति ज्ञा
नं वर्त्तमानविशेष्यकं निर्वहति। अनुमित्यादौ तु नैव तत्र द्वितीयज्ञाने अनुमित्यभावात्। तन्निर्वा
हः संप्रदाय एवानुमीयतोनुसरणीयः। एवं प्रत्यक्षमापाच्चलक्षणानि व्यूढ निर्विकल्पकं व्यव

स्यापायिष्ठ्यवहेतुमज्ञावसंगत्यात्तद्धि भागमाह। नन्वेति। विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन क्वापि जन
कत्वं दृष्टमिति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति दर्शयति। अथेति। एवमेवेति। तत्रापि व्यवहिते पिंडे सादृश्यावि
शिष्टतयाऽपमेयपूर्वं सादृश्यव्याप्तिः स्फुरयतीत्यर्थः। परिहरति। उच्यत इति। यद्यपि साध्यतावच्छेदक
प्रकारकं व्याप्यत्वं तस्यैव ज्ञानमनुमितौ हेतुरेवमन्यत्रापीति। विशेषणज्ञानजन्यत्वमिति परमते तथापि वि
शेषणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानमेव विशेषणज्ञानं तज्जन्यत्वं चानुमित्यादावुभयानुमतमेवेत्यर्थः। अतिप्र
सक्तत्वाशङ्क्यत्वेन वह्निज्ञाने वह्निमानिति ज्ञानाभावात्। अन्यथासिद्धिश्चेति। तद्धियो विशेषतावच्छे
दकमात्रं चानुमित्यादिजनकागतव्याप्तिविषयत्वं तु सामग्रीप्रयुक्तमित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञायामिति। य
द्यपि परमते तत्तांशे प्रत्यभिज्ञापि परोक्षैव तथापि स्वमते न साक्षात्त्वेन च गोरिति ज्ञानमिति एत

२९

234

स्मारैदन्यत्रपरस्यसविकल्पकंप्रकारत्वघटादिज्ञानंतस्मादन्यत्रज्ञानपक्षीभूतमेवतद्भिन्नत्वंपक्षातिरिक्ते
तत्वपक्षेबाधितमितिपक्षधर्मताबलान्निर्विकल्पकमित्यनेनसहविरोधश्चतस्यैकदेशिमतपरत्वादि:
तिसावधानतद्बुद्ध्यावापिप्रत्यधिकरणाज्ञानमपिप्रभावधीकारणमितिन्यायोवादशष्टाभावादिप्रहतद
भावादितिजद्दृष्ट्यासर्वमेवसविकल्पकंनरपिहाकारतयाव्यवस्थापयिष्यन्नाहाज्ञानत्वेवेतीघस
गादाहाप्रकारश्चेतिप्रकारस्तावद्द्विविधः व्यावर्तकोव्यावर्त्तकश्चेतिआद्योपिद्विविधोव्याव
र्त्यासिद्धेर्यथाप्रमेयत्वादिव्यावर्तत्वासिद्धेश्च·तथालोहिततक्षकइत्यादौलोहित्यादि:तत्रादि
नक्षकस्यलोहित्यव्याप्ततयातेनैववालोहित्यवच्छेदसिद्धिःव्यावर्त्तकश्चाद्वितीयोविशेषणल
मुपलक्षणं·यद्यप्युपलक्षणंविशिष्टज्ञानानालिंगितत्वान्नप्रकारश्चतथापिप्रतियोगिउपलक्षणम

पि तदभाववद्विषयः।सनकारइतिमतमाश्रित्येदमुक्तं।अविशेषणत्वादिति।यथैवकाकसत्वेगृह
धीश्चैवं तदसत्वेपिभावेकार्य।विशेषणिकातदसत्वेहगृहमास्यात्तदुपलक्षितविलक्षणगृहालंबना
वाच्याः एवंतापसश्वीरपीति काकजटयोः सत्वाव्युपलक्षणत्वमित्यर्थः।नापीति।काकवारणायसत्वा
त्पदेकविलायोकिंचिद्विशेषणमतआह।पदेति।यत्तप्रत्ययेयाव्यावर्तकं नहीति।अतएवचआहत्या
दिनासामानाधिकरण्येनप्रतीयतेइत्यर्थः।तदर्थेवेति।लक्षणास्थलेपिपूरः।सा।द्वः।नवनाच्चयपदीप्र १२५
विष्टः।तीरंतुपुरोपस्थापितमेकेत्यर्थः।उपस्थापनादिति।तदुपस्थापकशक्यार्थोपस्थापनादितिकारणी
भूतमाकोपस्थाप्यस्तदर्थःप्रदेशः।तदुपस्थाप्यस्वगृहीतत्वादित्यर्थः।लक्षणास्थलेगंगापदेनतीरो
पस्थितिरित्यर्थः।अन्यथेति।शक्यस्यलक्ष्यास्मारकत्वेलक्षणैवस्यात्तस्यावृत्तित्वान्नशक्यमात्रधर्म

२३

त्वादित्यर्थः घटइतिनप्रतियोगी। विशेषणमेवन्यथाभावप्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यसर्वथैवासंभवादेक
कालविनाशानियमादित्यर्थः। अथघटोपलब्धिततविरोधवानेवाभावःप्रतीयतइत्यतआह। नियतेति
विनाशानांप्रतिसत्वाविश्रांततयाएकरूपाभावेउपलब्धेतैवनेत्यर्थः। तथाचेति। उपरञ्जककारणायत्त
रंपदं। एवंचेति। अनित्याघटोइत्यादौजन्यभावत्वस्याप्यनित्यत्वसमनियतस्यउक्तावच्छेदकत्वंमी
सत्वात्तद्वारणायोत्तरपदमित्येके। अन्येतुविधीयमानस्यैवविशेषणत्वमित्यभिमतंतथाचकुत्रप
तीतौकिंविशेषणमित्याकांक्षायामस्याप्युपस्थितिःएवंवाच्यवैरस्वरूपसतोवच्छेदकत्वमभिमन्य
ततदान्वेतुदयेइत्यत्राह्नित्वस्याविशिष्टधीसमयेऽनोअविशेषणत्वंस्यादितिज्ञायमानस्यावच्छेद
कत्वंवाच्यं। तथाचकस्योक्तसमनियमप्रत्यंतर्गवोपतितस्माल्लोहितकृत्तकइत्यादौलौहित्यउ
परञ्जकेतिव्याप्तिवारणायोत्तरपदं। लोहितपदस्यतत्वाव्यावर्तकत्वात्अनन्तत्वादेवलोहि

तद्व्या वृत्तेः ४।१ तदा ज्ञसंसर्गे व्याप्तिविरहे वा विशेषणमणुत्वादीति तज्ज्ञ कस्य चालोहित्यानिपत्तयानान्त
व्यभिचारलक्षणतोपि प्रतियोगिनो हि द्वित्ववज्ज्ञायमानस्य व्यावर्त्तकस्य यथोक्तावच्छेदकत्वय
विशेषणोपपत्तिः विशिष्टधियातस्याज्ञायमानत्वाच्च किं तु तीरत्वं गगनासारवच्च घटीयणत्वाभावो वा किं
ञ्चाभाववत्त्वेन प्रतीयत इति संप्रदायाज्ञण एव वयत्वतीतोयन्नयथोक्तलक्षणाकविप्रीयत तत्र च विशे ११
षणमिति पर्यवसितं घटो रूपवानित्यत्र रूपविशेषणं घट इत्यत्र तु घटत्वं तु विशेषणोपल
क्षणस्तु नाद्व्यवायत्तोपलक्षणविशिष्टभानाभासत इति तत्त्वं तूपलक्षणकाकादिर्न हि काको घ
वदगृहा इत्यादि बुद्धावेव काकाद्युपलक्षणं किं तु गृहादावेव तद्घटत्वादि तु घटादौ विशेषणम
पि रूपवानित्यादि विधौ घटोपलक्षणं न हि घटत्वे रूपवृत्तित्वात विशेष्यादितादिकाश्रयधिक
रणमात्रित्यादि न वैतल्लक्षणतायै द्वित्वाच्याप्तिः तस्याश्रनधिकरण एव घटादौ बोधकत्वादिति भा

त्वमुर

यांतन्निष्ठतया ~ यमानस्यैव वद्यादत्तिबाधकत्वमित्यस्य लक्षणार्थत्वादिति। एवं विधेयात्मकं विशे
षणं त्वाहृत्तिर्वपुरस्कारेण लक्षयित्वाऽद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयान्वयावधिपुरस्कारेण तल्ल
क्षयति। विवक्षितेति प्रमेयमानयेत्यादौ प्रमेयत्वादिवारणाय व्यवच्छेदकमिति। इतआरभ्याध
टेमे रूपवानित्यादावपि घटत्वमपि वस्तुनो विशेषणमेवाभिमतमिति विधेयान्वयधीकारणाधी
पुरस्कारेण तल्लक्ष[illegible]हात्तद्धितयेति। एतादृशधीविषयस्य काकादेर्वारणायैव कारः४ प्रतियो
गित्यवच्छेदकस्तु पूर्ववदज्ञायदिवाभाववाधाविषयोपि स्वस्व स्वदाप्येवं कारेण तद्व्यवच्छेदः सूचा
पि प्रमेयमानयेत्यादौ प्रमेयत्ववारणाय व्यवच्छेदकमिति। अभाववधीविषय इति। अभाववधीविषयो
वीत्यर्थः। अज्ञायमानत्ववत्त्वं नविनिर्मं बंधानिरूपकस्य निरूपणमिति नियमात्। प्रतियोग्यधीभाव
बाधाविषयएवेत्यतः स्वविषयमलक्षणं तच्चातियाप्तमतयाह। विशेष्याद्वयिनीति। प्रतियोगिना

म॰ [illegible] स्फुरणनैयत्योपि श्र॰ ।वाच्चयिनानात्वयथ॥ उद्देशात्कलिरिति दैनैयत्वाज्ञा काकादेस्तु सहा[illegible]शाया।
मन्वयोपि भवतीति तद्वारणायावश्यमितोनवद्यं डनोमोड यत्यादौ दैस्यानेयत्नू तत्वात्तदच्या।दिक्तम
[illegible]ाव छेदकत्वेनान्वयाद्यन्नवच्छेदकत्वे सर्वैचैवमवाकियान्वयान्नुपगमाद्यनापि हित्वाद्या।दिध।न
तत्वातियोगिवद्वातिशेष्य विरुद्धआलानांनापिकाकवाद्धिरातीतमापिद्यवच्छेदकौ।किंत्वद्दरति
र्वैताद्यितीनियतस्फुरणीयतथावविशेष्यत्वपिनाम्रद्दरविप्रकर्षेणतस्या वैयोत्तिमयतमन्येवा
सुमताविमतःकाकादेर्विशेषणत्वमंगीकृत्याहायादिति।मुख्यद्वयचयकपरंडकमपिन्नतीयाकोटिर
स्यावतथापिविशिष्टबुद्धिभाषितयातदपिविशेषकोदोषवेश्यतसाधारणीलक्षणमाह्नितात्पर्य
तोनात्वित्यादिदानावादिन्यत्रेनबोद्धदेशनाश्रस्त्वयथानैवप्रातिज्ञेत्यतश्चाह।तदयथार्थत्वइतिम
ासमाविस्थिनाणि।लुप्चरन्नित्यर्थमपकक्षिन्निति बोद्धेनाप्येकस्मिन्परमाणौनानादिमामिकस्मिस

२४

240

मे ज्ञानेनार्थानां संबंधोपगमादित्यर्थः। चक्षुरादीति। इदंतायाः षडिंद्रियवेद्येति भावः वर्त्तमानत्वेनो॰ तत्र
ल्लितीयातेन इदंतयायो धर्मः स्फुरतीति नार्थः इदंतानुल्लेखस्यानुभवाद्व्याघ्रः किंतु इदंतोल्लितीयातथा चेदंतामात्र
मा भासो धर्मस्तदा समनुभासितः स एव वा ग्रेत छ हे नानिर्दिश्यतोऽद्यतिदृष्ट्वा नानुवाचस्य ज्ञाने चापदेशस्यानुप
त्तमयक्यतयातादिदसोः कामवारेण वा रेणप्रयोगस्यादतस्य दोषः यद्वेति भूतपदस्याविवरणं संस्कार
स्यादिः पौढिवादेनाह यद्वेति वर्त्तमानकालावलंबनत्वमेव सर्वधियां यो [illegible] वातातीतादिति विषमोऽपि वर्त्तमा
नकालावलंबनादयथार्थ्यमिष्टमेवेत्यात्मपर्यायेणाद्यप्रतीमत्वादिति ज्ञानसामग्रीति ज्ञानसा[illegible]ग्री
र्त्तमानकालोपहितवस्तुग्राहिस्वभावत्वेनेत्यर्थः चयदेशगर्भव्याप्तावपि वर्त्तमानवत्किं स्फुरतां स
मानकालस्यापूपक्षाघलेदत्वापत्तेः धर्मतायाः स्वपक्षावच्छेदकधर्मसंबंधसाध्याप्रामातोद्य

[illegible] णेतु नवर्तमानका रुशानदायालाबादतस्तदाह्यदेतिसूत्र्यानवर्तमानका नन [illegible]
मिश्रनेतितिसंशयोनस्योद्दिष्टद्रष्टव्यामिति ॥ छ ॥ ८ ॥ ७॥ इतिमहामहोपाध्याय [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible] तोर्हेमामतिरक्ताशेषत्व [illegible] छेद समाप्त [illegible] धीनकुल ग्रामीत्येवमम [illegible]
॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ शकेत्रैदुमितशकेथ विकृतेसंवत्सरे दक्षिणायने श्रीगच्छति [illegible]
[illegible] श्रीश्रावणे ॥ शुक्लैकादशिका तिथौ ॥ बुधदिनयोगे सम्पूर्णकेन ते रुद्रायैल्लि [illegible] मस्तु
[illegible] साक्षविनायक ॥ ॥ श्री ॥ ग्रामग्राम [illegible]

१२२

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M.1482
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=07.09.20 16:45
,TRANSFERRED=2020/09/08 at 11:07:06
,PAGES=242
,TYPE=STD
,NAME=S0003591
,Book Name=M-1482-TATVACHINTAMANI CYAKHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
```

```
FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
```

```
FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
```

```
FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
```

```
FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
```

```
FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
```

```
FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
```

```
FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,
```